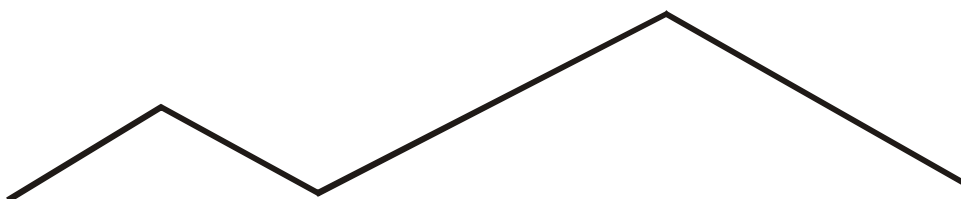

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

том X, № 6, 2019

*Журнал включен
в реестр научных периодических изданий
Высшей аттестационной комиссии Республики Армения и
в базу данных Российского индекса научного цитирования (РИНЦ)*

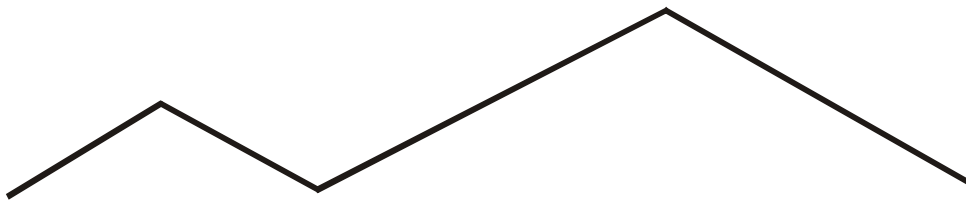
Общественный институт политических
и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона

~~ՏԱՐԱԾԱՅԵՐՉԱՆ ԵՎ ԱՅԵՍԱՐԿ~~

գիտավերլուծական հանդես
հատոր X, № 6, 2019

~~REGION AND THE WORLD~~

scientific-analytical journal
volume X, № 6, 2019

Մեվծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական
եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ
Public Institute of Political and Social Research
of Blacksea-Caspian Region

РЕГИОН И МИР

научно-аналитический журнал

Редакционный совет:

Андриасян Л.Г. (главный редактор), Погосян Г.Г. (зам. главного редактора), Царукян Ж.А. (ответственный секретарь), Андриасян Т.Л., Ваградян М.Г., Исагулян Г.С., Манукян С.Ф., Меликсетян А.Ф., Паносян Н.Ж., Саргсян С.Т., Шакарянц С.Э.

Редакционная коллегия:

Аветисян Г.Г. (д.и.н., профессор, Ереванский государственный университет, Армения), Айвазян А.М. (д.п.н., Центр стратегических исследований “Арагат”, Армения), Арцруни В.Б. (Концерн ISD, Россия), Багратян Г.А. (д.э.н., профессор, Армянско-Российский университет, Армения), Григорян Э.Р. (д.ф.н., профессор, Армянский государственный педагогический университет, Армения), Демоян Г.А. (д.и.н., Армения), Дюбьен А. (Франко-российский аналитический центр “Обсерво”, Франция), Захаров В.А. (к.и.н., Институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, Россия), Кожокин Е.М. (д.и.н., профессор, Московский государственный институт международных отношений – университет, Россия), Корнилов А.А. (д.и.н., профессор, Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского, Россия), Кочарян Ш.М. (Министерство иностранных дел, Армения), Мелконян А.А. (д.и.н., профессор, академик НАН РА, Институт истории НАН РА, Армения), Надеин-Раевский В.А. (к.ф.н., Институт политических и социальных отношений Черноморско-Каспийского региона, Россия), Нан С.А. (д.п.н., профессор, Университет им. Дж. Мейсона, США), Папаян А.А. (Центр социологических исследований “Modus Vivendi”, Армения), Петросян Г.М. (Нагорно-Карабахская Республика), Решетников Л.П. (к.и.н., председатель наблюдательного совета телекомпании “Царьград”, Россия), Сваранц А.А. (д.п.н., Россия), Шалян Ж. (Центр анализа и прогнозов Министерства иностранных дел, Франция)

Адрес редакции: РА, Ереван, 3 пр. Тиграна Меца, д. 9,
Тел. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Сайт: www.geopolitika.am; эл.почта: blacksea-caspian@mail.ru

ՏԱՐԱԾԱՇՐՁԱՆ ԵՎ ԱՇԽԱՐՀ

գիտավերլուծական հանդես

Խմբագրական խորհուրդ

Անդրիասյան Լ.Հ. /գլխավոր խմբագիր/, Պողոսյան Գ.Հ. /գլխ. խմբագրի տեղակալ/, Ծառուկյան Ժ.Ա. /պատասխանատու քարտուղար/, Անդրիասյան Թ.Լ., Վահրադյան Մ.Գ., Բսազուկյան Գ.Ս., Մանուկյան Ս.Ֆ., Մելիքսեթյան Ա.Ֆ., Փանոսյան Ն.Ժ., Սարգսյան Ս.Թ., Շաքարյանց Ս.Է.

Խմբագրական կոլեգիա

Ավետիսյան Հ.Գ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Երևանի պետական համալսարան, Հայաստան/, Այվազյան Ա.Ս. /ք.գ.դ., «Արարատ» ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան/, Արծրունի Վ.Բ. /ISD կոնցեռն, Ռուսաստան/, Բագրատյան Հ.Ա. /տ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայ-ռուսական համալսարան, Հայաստան/, Գրիգորյան Է.Ռ. /փ.գ.դ., պրոֆեսոր, Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Հայաստան/, Դեմոյան Հ.Ա. /պ.գ.դ., Հայաստան/, Դյուբյեն Ա. /«Обсерво» ֆրանկո-ռուսական վերլուծական կենտրոն, Ֆրանսիա/, Զախարով Վ.Ա. /պ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Կոժոկին Ե.Մ. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, Միջազգային հարաբերությունների Մոսկովյան պետական ինստիտուտ-համալսարան, Ռուսաստան/, Կորնիլով Ա.Ա. /Ն.Ի. Լոբաչևսկու անվ. Նիժնի Նովգորոդի պետական համալսարան, Ռուսաստան/, Քոչարյան Շ.Մ. /Արտաքին գործերի նախարարություն, Հայաստան/, Մելքոնյան Ա.Ա. /պ.գ.դ., պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Հայաստան/, Նադեին-Ռաևսկի Վ.Ա. /փ.գ.թ., Սևծով-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտ, Ռուսաստան/, Նան Ս.Ա. /ք.գ.դ., պրոֆեսոր, Ջ. Մեյսոնի անվ. համալսարան, ԱՄՆ/, Պապայան Ա.Ա. /«Modus Vivendi» սոցիոլոգիական հետազոտությունների կենտրոն, Հայաստան, Պետրոսյան Գ.Մ. /Լեռնային դարաբաղի Հանրապետություն/, Ռեշետնիկով Լ.Պ. /պ.գ.թ., «Ցարգրադ» հեռուստաընկերության դիտորդական խորհրդի նախագահ, Ռուսաստան/, Սվարանց Ա.Ա. /ք.գ.դ., Ռուսաստան/, Շալյան Ժ. /Արտաքին գործերի նախարարության Վերլուծության և կանխատեսման կենտրոն, Ֆրանսիա/

Խմբագրության հասցեն՝ ՀՀ, Երևան, Տիգրան Մեծի 3-րդ նրբ. տ. 9
Հեռ. (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Գայք՝ www.geopolitika.am, էլ. փոստ՝ blacksea-caspian@mail.ru

REGION AND THE WORLD

scientific-analytical journal

Editorial council:

Andriasyan L.H. (Editor-in-chief), Poghosyan G.H. (Vice-editor), Tsarukyan J.A. (Responsible secretary), Andriasyan T.L., Vahradyan M.G., Isagulyan G.S., Manukyan S.F., Meliksetyan A.F., Panosyan N.J., Sargsyan S.T., Shakaryants S.E.

Editorial team:

Avetisyan H.G. (Doctor of Historical Sciences, professor, Yerevan State University, Armenia), Ayvazyan A.M. (Doctor of Political Sciences, Center of Strategic Research “Ararat”, Armenia), Artsruni V.B. (Concern ISD, Russia), Bagratyan H.A. (Doctor of Economic Sciences, professor, Armenian-Russian University, Armenia), Grigoryan E.R. (Doctor of Philosophical Sciences, professor, Armenian State Pedagogic University, Armenia), Demoyan H.A. (Doctor of Historical Sciences, Armenia), Dubien A. (Observatoire franco-russe, France), Zakharov V.A. (Candidate of Historical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Kojokin E.M. (Doctor of Historical Sciences, professor, MGIMO-University, Russia), Kornilov A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Lobachevsky University of Nijny Novgorod, Russia), Kocharyan Sh.M. (Ministry of Foreign Affairs, Armenia), Melkonyan A.A. (Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of NAA RA, Institute of History, Armenia), Nadein-Raevsky V.A. (candidate of Philosophical Sciences, Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region, Russia), Nan S.A. (Doctor of Political Sciences, professor, George Mayson University, USA), Papyan A.A. (Modus Vivendi Center, Armenia), Petrosyan G.M. (Nagorno-Karabakh Republic), Reshetnikov L.P. (Candidate of Historical Sciences, Chairman of the Supervisory Board of “Tsargrad” TV Station, Russia), Svarants A.A. (Doctor of Political Sciences, Russia), Chaliand G. (Center for Analysis and Forecasts of the Ministry of Foreign Affairs, France)

Adress: RA, Yerevan, 3rd line of Tigran Mets, 9

Phone: (+37493) 944440, (+37493) 868797,

Website: geopolitika.am; e-mail: blacksea-caspian@mail.ru

Для перепечатки или перевода опубликованных в журнале материалов необходимо разрешение редакции. Публикуемые материалы могут не отражать точку зрения редакции.

ПОЛИТИКА

История создания и развития

Евразийского экономического союза

Елизбарян В. Д.

РЭУ им. Г.В. Плеханова (Россия, Москва)

infoarm@yandex.ru

Ключевые слова: ЕАЭС, ЕвразЭС, ОДКБ, СНГ, Республика Беларусь, Республика Казахстан, РФ, Республика Армения, Евразийского экономического союза

Եվրասիական տնտեսական միության ստեղծման և զարգացման պատմությունը

Էլիզբարյան Վ. Դ.

Ր.Վ. Պլեխանովի անվան ՌՏՀ (Ռուսաստան, Մոսկվա)

infoarm@yandex.ru

Ամփոփում: Մաքսային միության ստեղծումը Եվրասիական տնտեսական միության Բելառուսի, Ղազախստանի հանրապետությունների և Ռուսաստանի դաշնության կազմում, ներկայացնում է իրենից իրադարձություն, որի ազդեցությունը ՌԴ-ի տնտեսական քաղաքականության և դրա իրավական համակարգի զարգացման վրա դժվար է գերազնահատել:

Այնուամենայնիվ, նշված իրավական ակտերից բացի, Եվրասիական տնտեսական բարձրագույն խորհրդի իրավական կարգավիճակը լրացուցիչ որոշվում է Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի մասին պայմանագրով: Բարձրագույն Եվրասիական տնտեսական խորհրդի որոշումները ընդունվում են ԵԱԵՍ-ի անդամ պետությունների անդամների կողմից: Բարձրագույն Եվրասիական տնտեսական խորհրդի փակ նիստերին, որոշման համաձայն կարող է մասնակցել Մաքսային միության հանձնաժողովի ներկայացուցիչը, անդամները և հանձնաժողովի պատասխանատու քարտուղարը:

Բարձրագույն Եվրասիական տնտեսական խորհուրդը մաքսային տուրքերի ստեղծման իրավական հարաբերություններում օժտված է հետևյալ լիազորություններով. Սահմանում է մաքսային և սակագների իրավական հարաբերությունները կարգավորող հիմնական կանոնակարգերի ուժի մեջ մտնելու ժամկետները. սահմանում է Մաքսային և սակագնային կարգավորման ոլորտում Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի լիազորությունները:

Վճռորոշ բառեր՝ ԵԱԵՍ, ԵՏՄ, ՀԱՊԿ, ԱՊՀ, Բելառուսի Հանրապետություն, Ղազախստանի Հանրապետություն, Ռուսաստանի Դաշնություն, Հայաստանի Հանրապետություն, Եվրասիական տնտեսական միություն

The history of establishment and development of the Eurasian Economic Union

Elizbaryan V. D.

Plekhanov Russian University of Economics (Russian, Moscow)

infoarm@yandex.ru

Abstract: The creation of The Eurasian Customs Union by the Republic of Belarus, the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation was an event that largely affected the economic policy and the development of the legal system of the Russian Federation and it should not be overemphasized.

However, in addition to those mentioned normative legal acts, the legal status of The Supreme Eurasian Economic Council is further determined by the Treaty the Eurasian Economic Commission. The decisions of the Supreme Eurasian Economic Council are taken by the member states of the Eurasian Economic Union. In the closed session the Supreme Eurasian Economic Council can participate the Chairman of the Customs Union Commission, its members and executive secretary of the Commission.

The Supreme Eurasian Economic Council has been vested with the following power: to determine the date of entry into force of the fundamental normative acts regulating customs and tariff relations and establish the competence of the Eurasian Economic Commission on customs and tariff regulation issues.

Keywords: EEU, EurAsEC, CSTO, CIS, Republic of Belarus, Republic of Kazakhstan, Russian Federation, Republic of Armenia, Eurasian Economic Union.

«Особым и приоритетным направлением нашей внешней политики, конечно, остается пространство СНГ и действующие на нем структуры - ЕврАзЭС, ОДКБ. Мы уже сформировали Таможенный союз и создаем Единое экономическое пространство в рамках ЕврАзЭС, апробируем при этом современные интеграционные схемы и концепции эффективной экономической кооперации. В конечном счете мы должны действовать в направлении формирования Единого экономического пространства - от Арктики до Тихого океана, на всей территории Евразии»¹, - заявил глава государства в своем Послании к высшему законодательному органу в 2010 году².

Соответствующий курс неизменно находил свое отражение во всех последующих посланиях Президента РФ. В них же содержались и первые оценки новой интеграционной политики в формате ЕврАзЭС: в результате снятия барьеров для взаимной торговли рынок беспрепятственно сбыта российской продукции расширен на 20%; объем торговли в рамках Таможенного союза увеличился на одну треть; на рынках стран - участниц Таможенного союза формируется общая конкурентная среда, создаются новые рабочие места, более эффективно используется транзитный потенциал и т.д.³

Четко определен вектор развития интеграционных процессов: от Таможенного союза к Единому экономическому пространству, в котором к свободному движению товаров добавляется свободное движение услуг, капиталов и рабочей силы и, наконец, к 2015 году - создание Евразийского экономического союза.

Очевидно, что столь масштабные и стремительные изменения во внешнеэкономической политике не могли не сказаться на общем состоянии правовой системы Российской Федерации. Более того, они привели к тому, что были полностью «переписаны» целые отрасли законодательства. Столь кардинальное реформирование коснулось прежде всего таможенного и внешнеторгового законодательства.

Сформированное на базе Таможенного союза ЕврАзЭС таможенное законодательство нового интеграционного объединения в составе России, Белоруссии и Казахстана создало для российской правовой системы уникальную ситуацию - впервые российская правовая система столкнулась с акта-

ми наднационального регулирования.

При использовании наднационального регулирования государства, участвующие в интеграционном процессе, идут на сознательное ограничение своих прав и передачу ряда полномочий наднациональным органам. Издаваемые такими органами нормативные акты имеют большую юридическую силу, чем акты национального законодательства.

Государства - участники интеграционного процесса идут на то, что передают часть своих суверенных прав наднациональному институту, прежде всего для того, чтобы сформировать общее для всех участников экономического объединения «единое интеграционное право», которое будет обеспечивать единообразное регулирование экономических отношений во всех государствах - участниках интеграционного объединения.

Соответственно, наднациональный институт (Европейская комиссия, Евразийская экономическая комиссия и т.д.) отличается тем, что в соответствии с процедурой, утвержденной государствами - членами интеграционного объединения, может принимать решения обязательного характера, в том числе без прямого согласия на то заинтересованного государства⁴.

Одной из первых с проблемой многоуровневого регламентирования столкнулась сфера таможенно-тарифного регулирования, в которой объединились сразу три уровня правового регулирования - международный, наднациональный и национальный.

В 2007 году, в связи с началом образования Таможенного союза в соответствии с Договором о создании единой таможенной территории и формировании таможенного союза (подписан в Душанбе 6 октября 2007 года), формируется структура органов, обеспечивающих функционирование Таможенного союза.

В 2011 году в рамках Таможенного союза был заключен Договор о Евразийской экономической комиссии, где в ст. 3 впервые было использовано название «Высший Евразийский экономический совет». При этом полномочия Межгосударственного Совета как высшего органа Таможенного союза были переданы Высшему Евразийскому экономическому совету как высшему органу Таможенного союза (ст. 38 Договора о Евразийской экономической комиссии). Принимая во внимание, что Межгосударственный Совет как высший орган Таможенного сою-

¹ Послание Президента РФ Федеральному Собранию РФ от 30 ноября 2010 г. // Российская газета. № 271. 01.12.2010.

² Наднациональное и национальное регулирование в Таможенном союзе ЕврАзЭС: на примере таможенной пошлины / Ю.В. Гинзбург, А.Ю. Денисова, М.Г. Енадарова и др.; под ред. А.Н. Козырина. М.: Институт публично-правовых исследований, 2014. С. 150.

³ Послание Президента РФ Федеральному Собранию РФ от 22 декабря 2011 г. // Российская газета. № 290. 23.12.2011.

⁴ Наднациональное и национальное регулирование в Таможенном союзе ЕврАзЭС: на примере таможенной пошлины / Ю.В. Гинзбург, А.Ю. Денисова, М.Г. Енадарова и др.; под ред. А.Н. Козырина. М.: Институт публично-правовых исследований, 2014. С. 154.

за не был упразднен Договором о Евразийской экономической комиссии или иным нормативным правовым актом, как это было сделано в отношении Комиссии Таможенного союза, то *de jure* в рамках Таможенного союза в настоящее время существуют⁵:

- Межгосударственный Совет как высший орган Таможенного союза;

- Высший Евразийский экономический совет, осуществляющий полномочия Межгосударственного Совета как высшего органа Таможенного союза.

Однако после передачи полномочий Межгосударственного Совета как высшего органа Таможенного союза Высшему Евразийскому экономическому совету Межгосударственный Совет как высший орган Таможенного союза *de facto* перестал функционировать. Следовательно, фактически произошло переименование Межгосударственного Совета как высшего органа Таможенного союза в Высший Евразийский экономический совет.

Основными нормативными правовыми актами, определяющими правовой статус Межгосударственного Совета и Высшего Евразийского экономического совета, являются:

- Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества (подписан в г. Астане 10 октября 2000 года);

- Положение о Межгосударственном Совете Евразийского экономического сообщества, утвержденное решением Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества от 31 мая 2001 года № 3;

- Правила процедуры Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества, утвержденные решением Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества от 31 мая 2001 года № 4⁶.

Однако, помимо указанных нормативных правовых актов, правовой статус Высшего Евразийского экономического совета дополнительно определяется Договором о Евразийской экономической комиссии (подписан в г. Москве 18 ноября 2011 года).

Нормативное разграничение полномочий между Межгосударственным Советом (высшим органом Таможенного союза) на уровне глав

государств и Межгосударственным Советом (высшим органом Таможенного союза) на уровне глав правительств также отсутствовало до 2011 года. В п. 5.1 Положения о Межгосударственном Совете определялись полномочия высшего органа таможенного союза, которые включали:

- в отношении развития Таможенного союза: определение стратегии, направлений и перспектив формирования и развития Таможенного союза и принятие решений, направленных на реализацию целей и задач Таможенного союза;

- в отношении завершения формирования Таможенного союза: принятие решений о вступлении в силу международных договоров, направленных на завершение формирования договорно-правовой базы таможенного союза в соответствии с Протоколом о порядке вступления в силу международных договоров, направленных на формирование договорно-правовой базы Таможенного союза, выхода из них и присоединения к ним от 6 октября 2007 года; принятие решений об объединении таможенных территорий государств - членов ЕврАзЭС, формирующих таможенный союз в единую таможенную территорию в соответствии со ст. 2 Договора о создании единой таможенной территории и формировании таможенного союза от 6 октября 2007 года;

- в отношении функционирования Таможенного союза: определять перечень международных договоров, составляющих договорно-правовую базу таможенного союза; рассматривать и принимать решения по вопросам, связанным с общими интересами государств - членов ЕврАзЭС, формирующих таможенный союз; представлять в Межпарламентскую Ассамблею ЕврАзЭС кандидатуры для назначения судей в Суд ЕврАзЭС для рассмотрения дел по вопросам таможенного союза; обращаться с запросами и рекомендациями к Межпарламентской Ассамблее ЕврАзЭС и с запросами к Суду ЕврАзЭС по вопросам таможенного союза.

Исходя из полномочий, выполняемых Межгосударственным Советом (высшим органом Таможенного союза) на уровне глав правительств, можно сделать вывод, что им выполняются технические функции, позволяющие Межгосударственному Совету (высшему органу Таможенного союза) на уровне глав государств эффективно выполнять свои функции.

Впервые нормативное разграничение полномочий внутри высшего органа Таможенного союза появилось в Договоре о Евразийской экономической комиссии, в соответствии с которым был создан Высший Евразийский экономический совет. Все полномочия Высшего Евразийского

⁵ Наднациональное и национальное регулирование в Таможенном союзе ЕврАзЭС: на примере таможенной пошлины / Ю.В. Гинзбург, А.Ю. Денисова, М.Г. Енадарова и др.; под ред. А.Н. Козырина. М.: Институт публично-правовых исследований, 2014. С. 155.

⁶ Наднациональное и национальное регулирование в Таможенном союзе ЕврАзЭС: на примере таможенной пошлины / Ю.В. Гинзбург, А.Ю. Денисова, М.Г. Енадарова и др.; под ред. А.Н. Козырина. М.: Институт публично-правовых исследований, 2014. С. 160.

экономического совета в указанном Договоре разбиты на две группы: полномочия Высшего Евразийского экономического совета на уровне глав-государств и полномочия без указания уровня.

Решения Высшего Евразийского экономического совета принимаются членами от государств - членом ЕврАзЭС, формирующих таможенный союз (абз. 2 п. 1 Положения о Межгосударственном Совете Евразийского экономического сообщества)⁷.

На закрытых заседаниях Высшего Евразийского экономического совета по решению могут присутствовать Председатель Комиссии таможенного союза, ее члены и Ответственный секретарь Комиссии (абз. 4 п. 4 Положения о Межгосударственном Совете Евразийского экономического сообщества). Однако в Евразийской экономической комиссии, учрежденной в соответствии с Договором о Евразийской экономической комиссии и которая выполняет функции упраздненной Комиссии таможенного союза, отсутствуют должности Председателя и Ответственного секретаря. Принимая во внимание полномочия Председателя Коллегии Евразийской экономической комиссии (ст. 23 Договора о Евразийской экономической комиссии) и фактическое участие Виктора Христенко в заседаниях Межгосударственного Совета, можно сделать вывод, что Председатель Коллегии Евразийской экономической комиссии также может принимать участие в закрытых заседаниях Высшего Евразийского экономического совета. Участие Председателя Совета Евразийской экономической комиссии в закрытых заседаниях Высшего Евразийского экономического совета нормативными правовыми актами не предусматривается.

Председательство в Высшем Евразийском экономическом совете осуществляется поочередно, по согласованию между государствами-членами, формирующими таможенный союз (абз. 4 п. 6 Положения о Межгосударственном Совете Евразийского экономического сообщества).

По результатам заседаний Межгосударственный Совет Евразийского экономического сообщества и Высший Евразийский экономический совет могут принимать решения, запросы и рекомендации. Эти акты принимаются на основе консенсуса, в котором каждое из государств-членов имеет один голос.

⁷ Наднациональное и национальное регулирование в Таможенном союзе ЕврАзЭС: на примере таможенной пошлины / Ю.В. Гинзбург, А.Ю. Денисова, М.Г. Енадарова и др.; под ред. А.Н. Козырина. М.: Институт публично-правовых исследований, 2014. С. 160.

Основным нормативным правовым актом Межгосударственного Совета и Высшего Евразийского экономического совета является решение, которое вступает в силу со дня его принятия, если в самом решении не предусмотрен иной порядок (п. 23 Правил процедуры Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества).

Нормативными правовыми актами не определен официальный источник опубликования решений Межгосударственного Совета. В связи с этим порядок официального опубликования решений Межгосударственного Совета регулируется законодательством государств-членов. Тем не менее, все решения Межгосударственного Совета доступны на официальном сайте Евразийского экономического сообщества⁸.

Депозитарием документов Межгосударственного Совета является Интеграционный комитет (п. 13 Положения о Межгосударственном Совете Евразийского экономического сообщества), а депозитарием Высшего Евразийского экономического совета - Евразийская экономическая комиссия (п. 13 Положения о Межгосударственном Совете Евразийского экономического сообщества).

Высший Евразийский экономический совет называют «главным интеграционным органом», что должно отражать цель его учреждения. Однако в настоящее время отсутствуют нормативные акты, устанавливающие структуру, порядок работы и иные аспекты его деятельности. Учитывая это, полномочия Высшего Евразийского экономического совета можно установить только путем анализа договорно-правовой базы Таможенного союза и Единого экономического пространства, решений Межгосударственного Совета Евразийского экономического сообщества по вопросам Таможенного союза и Единого экономического пространства.

В соответствии со ст. 3 Договора о Евразийской экономической комиссии решениями Высшего Евразийского экономического совета могут быть установлены полномочия Евразийской экономической комиссии в сфере таможенно-тарифного регулирования, зачисления и распределения ввозных таможенных пошлин и в других сферах. В данных сферах Высший Евразийский экономический совет может наделить Евразийскую экономическую комиссию правом подписывать международные договоры. В полномочия Высшего Евразийского экономического совета также входит одобрение договоров, подписанных Евразийской экономической комиссией.

⁸ Официальный сайт Евразийского экономического сообщества: <http://evrazes.com>.

сией, и утверждение основных направлений интеграции в рамках Таможенного союза. Для исполнения своих полномочий Высший Евразийский экономический совет принимает решения (ст. 18 Договора о Евразийской экономической комиссии).

Можно выделить два решения Межгосударственного Совета, заложивших фундамент регулирования отношений по установлению таможенных пошлин. Первым из них является решение Межгосударственного Совета № 18 «О едином таможенно-тарифном регулировании Таможенного союза Республики Беларусь, Республики Казахстан и Российской Федерации», устанавливающее полномочия органов по таможенно-тарифному регулированию, даты вступления в силу основных соглашений и протоколов. Установлено, что с 1 января 2010 года вступили в силу соглашения и протоколы о таможенно-тарифном регулировании, регламентирующие порядок предоставления тарифных льгот и преференций, а также условия и порядок применения ставок ввозных таможенных пошлин, отличных от ставок Единого таможенного тарифа Таможенного союза. Межгосударственный Совет утвердил ТН ВЭД Таможенного союза и Единый таможенный тариф Таможенного союза со сроком вступления в силу с 1 января 2010 года. В настоящее время Евразийской экономической комиссии переданы полномочия по ведению Единого таможенного тарифа Таможенного союза, изменению и принятию новых редакций ТН ВЭД и Единого таможенного тарифа Таможенного союза. Решением Комиссии Таможенного союза от 18 ноября 2011 года № 850 «О новой редакции Единой товарной номенклатуры внешнеэкономической деятельности Таможенного союза и Единого таможенного тарифа Таможенного союза» с 1 января 2012 года утверждена новая редакция Единого таможенного тарифа Таможенного союза⁹.

Таким образом, Высший Евразийский экономический совет в правоотношениях по установлению таможенных пошлин наделен следующими полномочиями: устанавливает сроки вступления в силу базовых нормативных актов, регулирующих таможенно-тарифные правоотношения; устанавливает полномочия Евразийской экономической комиссии в сфере таможенно-тарифного регулирования.

Список используемой литературы

1. Послание Президента РФ Федеральному Собранию РФ от 30 ноября 2010 г. // Российская газета. № 271. 01.12.2010.
2. Послание Президента РФ Федеральному Собранию РФ от 22 декабря 2011 г. // Российская газета. № 290. 23.12.2011.
3. Наднациональное и национальное регулирование в Таможенном союзе ЕврАзЭС: на примере таможенной пошлины / Ю.В. Гинзбург, А.Ю. Денисова, М.Г. Енадарова и др.; под ред. А.Н. Козырина. М.: Институт публично-правовых исследований, 2014.
4. Официальный сайт Евразийского экономического сообщества: <http://evrazes.com>.
5. Правовой статус Евразийского экономического сообщества // Евразийский юридический журнал. 2012. № 11 (54). http://www.eurasialegal.info/index.php?catid=1:eurasianintegration&id=1636:2012-12-11-04-09-22&Itemid=1&option=com_content&view=article
6. Международное право: учебник / Б.М. Ашавский, М.М. Бирюков, В.Д. Бордунов и др.; отв. ред. С.А. Егоров. 5-е изд., перераб. и доп. М.: Статут, 2014.
7. Леженникова Н.Н., Суворова А.А., Ярзуткин А.Н., Ермоленко А.С. Армения и Киргизия в Евразийском экономическом союзе: последствия и риски для организаций-импортеров // «Электронный журнал «Финансовые и бухгалтерские консультации». 2015. № 3.
8. Итоги заседания Постоянной комиссии по правовым вопросам 21 ноября 2012 г. // http://www.ipaeurasec.org/comission/docs.php?catid=11&com_id=1.
9. Решение Совета Евразийской экономической комиссии от 14.05.2012 № 29 (ред. от 26.05.2014) «О Календарном плане разработки документов в целях реализации Соглашений, формирующих Единое экономическое пространство» // Официальный сайт Евразийской экономической комиссии <http://www.tsouz.ru/>, 15.05.2012.
10. Понаморенко В.Е., Четвериков А.О., Карпов Л.К. Банковская интеграция в ЕС и ЕЭП: возможности правовой трансплантации / отв. ред. С.Ю. Кашкин. М.: Юстицинформ, 2014. С. 70.

⁹ Наднациональное и национальное регулирование в Таможенном союзе ЕврАзЭС: на примере таможенной пошлины / Ю.В. Гинзбург, А.Ю. Денисова, М.Г. Енадарова и др.; под ред. А.Н. Козырина. М.: Институт публично-правовых исследований, 2014. С. 167.

Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարցը ԵԱՀԿ Բուդապեշտի, Լիսաբոնի, Ստամբուլի գագաթաժողովներում (1994-1999 թթ.)

Փևորգյան Մ.Գ.

ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոն (Հայաստան, Երևան)

marine.gevorgyan@ysu.am

Վճռորոշ բառեր՝ Լեոնային Ղարաբաղի հիմնահարց, ԵԱՀԿ գագաթաժողովներ, Բուդապեշտ, Լիսաբոն, Ստամբուլ, Մինսկի խումբ, Հայաստանի Հանրապետություն, Ադրբեջան, Բանակ-ցային գործընթաց, տարածքային ամբողջականություն

Нагорно-Карабахская проблема в саммитах ОБСЕ - в Будапеште, Лиссабоне, Стамбуле (1994-1999 гг.)

Геворкян М.Г.

ЕГУ, кафедра истории армянского народа (Армения, Ереван)

marine.gevorgyan@ysu.am

Резюме: В этой статье обсуждается проблема Нагорного Карабаха на трех саммитах ОБСЕ в Будапеште, Лиссабоне, Стамбуле, которые проходили в 1994, 1996 и 1999 годах. Мы затронули особенности урегулирования нагорно-карабахского конфликта на этих саммитах, подчеркнули достижения и упущения армянской стороны, а также важность резолюций, принятых на этих саммитах в контексте урегулирования конфликта. Благодаря военным и дипломатическим победам в 1994 году Нагорный Карабах был признан саммитом ОБСЕ в Будапеште как полноправная сторона, с чего начался процесс международного признания Нагорно-Карабахской Республики. В 1996 на Лиссабонском саммите решение арцахской проблемы было связано с территориальной целостностью Азербайджана, которая не была принята армянской стороной. В статье также представлены предложения пакета ОБСЕ, поэтапного и общего государства, направленные на разрешение конфликтов. Последний саммит ОБСЕ в 20 веке был в Стамбуле, который был воспринят как поражение армянской дипломатии. В 1999 году армянская сторона подписала «Хартию» ОБСЕ, в которой Нагорный Карабах был выведен из переговорного процесса, что было шагом назад по сравнению с достижениями двух предыдущих саммитов.

Ключевые слова: Нагорно-карабахский вопрос, саммит ОБСЕ, Будапешт, Лиссабон, Стамбул, Минская группа, Республика Армения, Азербайджан, переговорный процесс, территориальная целостность

Nagorno Karabakh Problem in OSCE Budapest, Lisbon, Istanbul Summits (1994-1999)

Gevorgyan M.G.

YSU, The chair of armenian history (Armenia, Yerevan)

marine.gevorgyan@ysu.am

Abstract: This article discusses the Nagorno-Karabakh issue at three OSCE Summits in Budapest, Lisbon, Istanbul, which took place in 1994, 1996 and 1999. The peculiarities of the Nagorno Karabakh conflict settlement were analyzed at these summits, the achievements and shortcomings of the Armenian side were highlighted, as well as the importance of the resolutions adopted at those summits in the context of the conflict settlement. Due to the military and diplomatic victories in 1994, Nagorno Karabakh was recognized by the OSCE Budapest summit as a full-fledged conflict. This led to the international recognition of the Nagorno Karabakh Republic's right to self-determination. In 1996 at the Lisbon summit, the solution of the Artsakh issue was connected with the territorial integrity of Azerbaijan, which was not accepted by the Armenian side. The article also presents the proposals of the OSCE package, step-by-step and general state aimed at conflict resolution. In the 20th century the last OSCE summit in Istanbul was perceived as a defeat of the Armenian diplomacy. In 1999, the Armenian side signed the OSCE "Charter" in which Nagorno Karabakh was pulled out of the negotiation process, which was a backward step compared to the achievements of the previous two summits.

Keywords: Nagorno Karabakh issue, OSCE Summits, Budapest, Lisbon, Istanbul, Minsk Group, Republic of Armenia, Azerbaijan, negotiation process, territorial integrity

1992-1994 թթ. ընթացող արցախյան ազատագրական մարտերն ավարտվեցին կրակի դադարեցման մասին 1994 թ. մայիսի 12-ին ուժի մեջ մտած Բիշկեքյան արձանագրությամբ¹: Այդ ժամանակահատվածում դրանով դադարեցվեցին ռազմական գործողությունները, և սկսվեց ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման բանակցային փուլը, որն այսօրվա դրությամբ էլ շարունակվում է: Ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման բանակցային գործընթացը դարձավ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա:

Եվրոպայի Անվտանգության և Համագործակցության Կազմակերպությունը (մինչ 1994 թ. դեկտեմբերը՝ Խորհրդակցություն) անվտանգության հարցերով զբաղվող աշխարհի ամենախոշոր տարածաշրջանային քաղաքական կազմակերպություններից է, որին անդամակցում են Եվրոպայի, Կենտրոնական Ասիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի 56 պետություններ²: Դեռևս 1992 թ. հունվարին նորանկախ Հայաստանը դարձել էր Եվրոպական անվտանգության համակարգի կարևորագույն այս կառույցի անդամը:

Բանակցային գործընթացում ձևավորվել է ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը, որի մշտական անդամներն են համանախագահող երկրները (Միացյալ Նահանգներ, Ֆրանսիա և Ռուսաստանի Դաշնություն), Բելառուսը, Գերմանիան, Իտալիան, Շվեդիան, Ֆինլանդիան, Թուրքիան՝ Հայաստանի և Ադրբեջանի հետ միասին, ու ԵԱՀԿ եռյակը՝ հերթագայության կարգով³:

ԵԱՀԿ գազաթաժողովներում դարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ առաջին անգամ հիշատակվել է 1994թ. դեկտեմբերի 5-6-ը Բուդապեշտում տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ: Բուդապեշտի գազաթաժողովի արդյունքում ընդունվեց «Նոր դարաշրջանում իրական գործընկերության ճանապարհին» խորագրով հռչակագիրը⁴: Տարածաշրջա-

նային հարցերին նվիրված որոշումների հատվածում Ղարաբաղյան հակամարտությանը հատուկ տեղ հատկացվեց «ԵԱՀԿ գործունեության ակտիվացումը՝ կապված Ղարաբաղյան հակամարտության հետ» բաժնում: Գազաթաժողովում ընդունված «Տարածաշրջանի խնդիրների մասին» որոշման մեջ ի թիվս այլ հարցերի, արծարծվեց նաև Ղարաբաղյան հակամարտության գոտի խաղաղարար ուժեր ուղարկելու հարցը⁵: Որոշման 2-րդ գլխի 4-րդ կետում («Տարածաշրջանային հարցեր») նշված էր, որ «հակամարտության կարգավորումը հնարավորություն կտար խաղաղապահ բազմազգ ուժեր տեղակայել՝ որպես համաձայնության իրականացման կարևորագույն բաղադրիչներից մեկը: Այդ համատեքստում որոշվել էր ձևավորել Բարձր Մակարդակի Ծրագրման Խումբ (ԲՄԾԽ), որին հանձնարարված կլինի խորհրդատվություն մշակել, այդ թվում նաև այդ ուժերի ծավալի և հատկանիշների, հրամանատարության, դրանց ղեկավարման, նյութատեխնիկական ապահովման վերաբերյալ»⁶:

Երկարատև քննարկումները, սակայն, հանգեցրին նրան, որ հակամարտության գոտում խաղաղարար ուժերի տեղակայման հարցն ընդհանուր հավանության չարժանացավ: Հակառակ դեպքում էլ՝ հայտնի չէր բազմազգ զինուժի օգտակարության գործակիցը ՀՀ և ԼՂՀ համար ինչպիսին էր լինելու (կարծում ենք ավելի շատ բացասական, քան դրական, քանի որ թուրքական կողմը կարող էր այդ զինուժում գերակշռող լինել, ինչ էլ վտանգում էր Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությունը-Մ.Գ.): Մի բան ակնհայտ է. բազմազգ զինուժն ունի մի շարք թերություններ (օրինակ լեզվական պատնեշ, ռազմական մեթոդաբանության տարբերություններ և այլն), որոնք բացասաբար կարող էին անդրադառնալ հակամարտության ընթացքի վրա: Բացի այդ, կար նաև մեկ այլ խնդիր՝ կապված այդ խաղաղապահ ուժերի տեղակայման ժամկետների շուրջ: Ինչպես ԲՄԾԽ-ի սպաներն էին փաս-

¹ Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994), հանրագիտարան, Եր., 2004, էջ 28:

² Who we are, www.osce.org

³ Միջազգային կազմակերպություններ, ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2012, էջ 48:

⁴ От Хелсинки до Будапешта. История СБСЕ/ОБСЕ в документах. 1973-1994, в трех томах, т. 3, М., 1996, с. 24.

⁵ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը. պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, խմբ.՝ Շարությունյան Ա., Եր., 2006, էջ 59-60:

⁶ Декларация Будапештской встречи на высшем уровне, с. 8-9, <http://www.osce.org/ru/mc/39558?download=true>

տում «ևս մեկ անգամ պետք է ընդգծել, որ Ղարաբաղյան գործողությունը կտևի միայն հաստատված ժամանակահատվածում և կդադարեցվի հնարավոր ամենավաղ պահին»⁷: Փաստորեն, ստացվում է, որ այդ զինուժի տեղակայման կարճատևությունը անիմաստ էր դարձնելու ամբողջ խաղաղապահ գործունեությունը:

Անդրադառնալով Բուդապեշտի բանակցությունների այլ օրակարգային հարցերին՝ նշենք, որ այստեղ քննարկման էր ներկայացվել նաև գերմանա-հոլանդական մի առաջարկ «Կինկել-Կոլյանսի նախաձեռնություն» անվան տակ⁸, (փոփոխության նախաձեռնողներն էին Գերմանիայի և Նիդեռլանդների արտաքին գործերի նախարարներ Կլաուս Կինկելն ու Պիտեր Կոլյանսը: Նախագիծը նրանց անունով էլ կոչվում էր-Մ.Գ.): Այն նախատեսում էր «կոնսենսուս մինուս մեկ» բանաձևը:

Ինչպես հայտնի է, ԵԱՀԿ-ն կոնսենսուսով գործող կառույց է և երբ կազմակերպության անդամ ավելի քան հինգ տասնյակ երկրներից մեկն անգամ դեմ է լինում որևէ փաստաթղթի, իսկ մյուս բոլորը՝ կողմ, այդ մեկ երկիրը կարող է վետո կիրառել, ինչից հետո փաստաթուղթը չի ընդունվում: Գերմանա-հոլանդական նախաձեռնությունը ընդունելու դեպքում գործելու էր «կոնսենսուս մինուս մեկ» բանաձևը: Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը (ղեկավար՝ ԱԳՆ տեղակալ Վ. Օսկանյան) դեմ էր կոնսենսուսի սկզբունքի փոփոխությանը, քանի որ դա լուրջ հարված կլիներ Հայաստանին և Լեռնային Ղարաբաղին:

Բացի ՀՀ-ից, այլ երկրներ (այդ թվում և Ռուսաստանը) ևս դեմ էին այդ նախաձեռնությանը, հասկանալով, որ դա կարող է իրենց դեմ ևս աշխատել: Սակայն, Ղարաբաղյան չլուծված հակամարտությունը և տվյալ բանաձևի ընդունման դեպքում հետագա սպառնալիքները նկատի ունենալով՝ հայկական կողմը ձգտում էր նրան, որ ԵԱՀԿ-ն շարունակի մնալ կոնսենսուսով գործող կազմակերպություն: Դա էր պատճառը, որ ՀՀ-ն դեմ

արտահայտվեց և վետո դրեց հիշյալ բանաձևի կիրառմանը:

Պետք է ընդգծել, որ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում ընթացող բանակցություններում Հայաստանը որդեգրել էր սկզբունք, ըստ որի «ՀՀ-ն կվավերացնի յուրաքանչյուր փաստաթուղթ, որն ընդունելի կլինի Ղարաբաղի ժողովրդի համար և ստորագրված ԼՂ ղեկավարության կողմից»⁹:

Ի կատարումն Բուդապեշտի գազաթնաժողովի որոշումների՝ 1995 թ.-ի մարտի 31-ին ԵԱՀԿ Ավագ պաշտոնատար անձանց ընդունած փաստաթղթում Լեռնային Ղարաբաղն առաջին անգամ հիշատակվել է որպես հակամարտության առանձին կողմ (սա, թերևս, բանակցային փուլում առաջին լուրջ հաղթանակն էր հայկական դիվանագիտության համար), իսկ 1995-ի օգոստոսին նշանակվել է Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հարցով զբաղվող ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցիչ, որը պետք է աջակցեր հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորմանը և զինադադարի պահպանմանը:

Ընդհանուր առմամբ Բուդապեշտի գազաթնաժողովը Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ուղիների շուրջ կարելի է գնահատել կառուցողական: Գազաթնաժողովը որոշակիորեն դրական ազդեցություն է ունեցել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում, սակայն նույնիսկ այնտեղ ընդունված որոշումները և հիմնադրված մարմիններն ի վիճակի չէին հասնելու հակամարտության վերջնական կարգավորմանը:

Ղարաբաղյան հակամարտությունը քրննարկվել է նաև 1996թ. դեկտեմբերի 2-3-ը տեղի ունեցած Լիսաբոնի գազաթնաժողովում: Այստեղ Ռուսաստանը և Արևմուտքը միասնական դիրքորոշում որդեգրեցին և պաշտպանեցին կազմակերպության գործող նախագահ, Շվեյցարիայի արտգործնախարար Ֆլավիո Կոտտի նախաձեռնությունը: Լիսաբոնի գազաթնաժողովի հռչակագրի 20-րդ կետը վերաբերում էր Լեռնային Ղարաբաղին¹⁰: Հայտնի է, որ այդ կետով ՀՀ համար իրավիճակը

⁷ Vilen, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel, Preparations of a Peacekeeping Mission for the Nagorno-Karabakh Conflict by the OSCE's High Level Planning Group, May, 2006.

⁸ OSCE. Documents 1973-1997. Organization for Security and Co-operation in Europe. CD-Rom.

⁹ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը. պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, խմբ.՝ Հարությունյան Ա., էջ 62-63:

¹⁰ LISBON DOCUMENT 1996, <http://www.osce.org/mc/39539?download=true>

ծանրանում էր և նմանվում փակուղու, հատկապես ադրբեջանական կողմի փոխադարձ վետո կիրառելու սպառնալիքի պարագայում: Լարվածությունը նահանջեց, երբ ԱՄՆ պատվիրակությունն առաջարկեց վիճահարույց քսաներորդ հոդվածը հանել եզրափակիչ հռչակագրից և այն հրապարակել իբրև ԵԱՀԿ Գործող նախագահի Պ.Կոտիի հայտարարություն: ԼՂ կարգավորման հարցում ներկայացվեց երեք կետանոց մի փաստաթուղթ, որում ընդունվում էր Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունն ու նրա կազմում Արցախի բարձր ինքնավարությունը: Այդ կետերը հետևյալ էին.

- Հայաստանի Հանրապետության և Ադրբեջանի Հանրապետության տարածքային ամբողջականություն,
- համաձայնագրում հաստատված, ինքնորոշման իրավունքի վրա հիմնված Լեռնային Ղարաբաղի իրավական կարգավիճակ, որը նրան ինքնավարության բարձր աստիճան է ապահովում Ադրբեջանի կազմում,
- Լեռնային Ղարաբաղի ու նրա բնակչության երաշխավորված անվտանգություն, այդ թվում բոլոր կողմերի փոխադարձ պարտավորություն՝ կատարելու համաձայնագրի բոլոր կետերը¹¹:

Փաստորեն, Կոտիի հայտարարության մեջ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կարգավորման վերաբերյալ ներկայացված սկզբունքները համընկնում էին Ադրբեջանի մոտեցումներին և անընդունելի էին ՀՀ ու ԼՂՀ համար: Այդպիսի հայտարարության պատճառը թերևս այն էր, որ Ադրբեջանը ճնշումներ էր գործադրել ԵԱՀԿ ղեկավարության վրա, որպեսզի Հայաստանին պարտադրվի այնպիսի փաստաթուղթ, որտեղ հավաստվում էր Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականությունը, իսկ Լեռնային Ղարաբաղը հիշատակվում էր որպես Ադրբեջանի անքակտելի մաս: Դա իր հերթին հետևանք էր այն փաստացի երևույթի, որ փաստաթղթում տեղ գտած այլ հակամարտությունների մեկնության մեջ հաստատվում էր նախ Ռուսաստանի, հետո Վրաստանի ու Մոլդովայի տարածքային ամբողջականությունը: Ադրբեջանական կողմը

նույնպես ցանկանում էր նման արդյունքի հասնել: Այդ ձևակերպումն անընդունելի էր Հայաստանի համար, որն էլ քայլեր ձեռնարկեց՝ հռչակագրի 20-րդ կետի նկատմամբ վետո կիրառելու ուղղությամբ:

ՀՀ առաջին նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը Լիսաբոնում օգտվեց վետոյի իրավունքից՝ իր ելույթում ընդգծելով. «Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը Ադրբեջանի կողմից առաջարկված սկզբունքների հիման վրա լուծելու դեպքում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության վրա կախված կլինի ցեղասպանության կամ բռնի տեղահանության մշտական սպառնալիքը: Մումգալիթի (1988թ. փետրվար), Կիրովաբադի (1988թ. նոյեմբեր) և Բաքվի (1990թ. հունվար) հակահայկական ջարդերի, ինչպես նաև Ղարաբաղի 24 հայկական գյուղերի բնակչության տեղահանության (1991թ. մայիս – հունիս) փորձը ամենայն ակներևությամբ ցույց է տալիս, որ Ադրբեջանը, չնայած բոլոր հավաստիացումներին, չի կարող Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության անվտանգության երաշխիքներ ապահովել: Ուստի, մենք այն կարծիքին ենք, որ նոր ողբերգության բացառման միակ հնարավորությունը Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի հարգումն է»¹²:

ՀՀ պատվիրակության դիրքորոշումը ամրագրված էր նրա հայտարարության մեջ, ըստ որի ԵԱՀԿ գործող նախագահի հայտարարությունը չէր արտացոլում Մինսկի խմբի ոգին ու մանդատի էությունը, որը հաստատվել էր 1994թ.-ի Բուդապեշտի գազաթաժողովի ժամանակ և ենթադրում էր քաղաքական համաձայնության շուրջ բանակցություններ անցկացնել: Կարգավիճակի հարցը ուղիղ բանակցությունների ժամանակ քննարկման թեմա էր հանդիսացել, որոնք ավարտին չեն հասցվել: Բացի այդ հայկական կողմը հստակ ընդգծում էր, որ հայտարարության մեջ ԼՂ կարգավիճակ էր կանխորոշվում, ինչը հակասում էր ԵԱՀԿ Նախարարների խորհրդի որոշմանը: Հայկական կողմը պնդում էր, որ հակամարտության կարգավորումը կարելի է գտնել ԵԱՀԿ Հելսինկյան ակտում ամրագր-

¹¹ Заявление действующего председателя обсе, <http://www.osce.org/ru/mc/39543?download=true>

¹² Հակոբյան Թ., Կարգավորման բանակցային գործընթացը, www.civilnet.am/news/2016/06/25/կարգավորման-բանակցային-գործընթացը/295704

ված միջազգային իրավունքի և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի հիման վրա¹³:

Ամփոփելով Լիսաբոնի գազաթաժողովի ունեցած դերը հակամարտության կարգավորման գործում՝ նշենք, որ, փաստորեն, այստեղ փորձ արվեց Արցախյան խնդրի լուծումը կապել Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության հետ, որը հայկական կողմից չընդունվեց և բանակցությունները մտան փակուղի: ԵԱՀԿ-ն անհիմն ձևով Լեռնային Ղարաբաղը դիտում էր որպես Ադրբեջանին պատկանող տարածք: Պատմական փաստերի վերլուծությունը, սակայն, գալիս է ապացուցելու, որ իրականում ԵԱՀԿ կողմից Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության սկզբունքը պնդելը (նկատի ունենալով նրա կազմում ԼՂ-ն) չունի պատմական հիմք: Փաստը մնում է փաստ. Ադրբեջանի ԳԽ արտահերթ նստաշրջանը, որը 1991 թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում ընդունեց անկախության վերականգնման մասին հռչակագիր¹⁴, ընդգծեց, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունը հանդիսանում է ոչ թե Խորհրդային Ադրբեջանի, այլ 1918-1920 թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի իրավահաջորդը: Ինչ է դա նշանակում. դա նշանակում է, որ Ադրբեջանը պետք է լիներ 1918-1920 թթ. սահմաններում, իսկ դա իր հերթին նշանակում է, որ նրա կազմում Լեռնային Ղարաբաղը չէր կարող լինել: Մյուս կարևոր փաստն այն է, որ ԼՂՀ-ն 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին իր անկախությունը հռչակել է Ադրբեջանին երբևէ չպատկանած տարածքների վրա, ուստի Լիսաբոնյան փաստաթղթում տեղ գտած ձևակերպումները Ադրբեջանի «տարածքային ամբողջականության» վերաբերյալ կատարյալ անհեթեթություն էր: Ստացվում է, որ հակամարտության կարգավորմանն ուղղված հետագա բանակցություններում Ադրբեջանի նկատմամբ «տարածքային ամբողջականության» սկզբունքը կյանքում չի կարող կիրառելի լինել: Կարծում ենք, Լիսաբոնի գազաթաժողովում ձևավորված իրավիճակում կարևորն այն էր, որ Հայաստանը, օգտագործելով իր վետոյի իրավունքը, թույլ չտվեց վերջնական հայտարարության մեջ ադրբեջանամետ բանաձևի ամրագրումը:

¹³ Заявление делегации армении,

<http://www.osce.org/ru/mc/39543?download=true>

¹⁴ Ств НКР, История и современность, Степанакерт, 1998, с. 9.

1997 թ. մի քանի անգամ գումարված ԵԱՀԿ համաժողովներում քննարկումները հակամարտության կարգավորման շուրջ որևէ արդյունք չտվեցին¹⁵:

Մինչ անդրադառնալը ԵԱՀԿ 1999 թ. Ստամբուլի գազաթաժողովին, նշենք, որ 1997 թ. ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները Լիսաբոնից հետո ներկայացրին մի փաստաթուղթ, որում հերթական անգամ ԼՂ կարգավիճակը ներկայացված էր Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության շրջանակներում: «Փաթեթային» կոչվող փաստաթղթի առաջին մասը վերաբերում էր զինված հակամարտության դադարեցմանը, իսկ համաձայնագրի երկրորդ մասում լուծում էր տրվում ԼՂ կարգավիճակի հարցին, ըստ որի Լեռնային Ղարաբաղը պետական և տարածքային կազմավորում էր հանդիսանում Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում (Լեռնային Ղարաբաղին թույլատրվում էր ունենալ սեփական սահմանադրություն, օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանության մարմիններ, զինանշան, դրոշ և հիմն): Մակայն, ինչպես և սպասելի ու տրամաբանական էր, ԼՂ կարգավիճակի հարցի դիտարկումը Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության շրջանակներում լուրջ խոչընդոտ հանդիսացավ բանակցությունների հետագա ընթացքի համար և մերժվեց հակամարտության մասնակից երկու կողմերի՝ Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունների կողմից¹⁶:

Նույն՝ 1997 թվականին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների կողմից ներկայացվեց դարաբաղյան կարգավորման երկրորդ առաջարկը՝ «փուլային» եղանակով հակամարտող կողմերի միջև համաձայնության հասնելու ձևը: Ըստ այդ առաջարկի՝ առաջնային էր համարվում զինված հակամարտության հետևանքների վերացման հիմնախնդիրը, բուֆերային գոտու ստեղծման և միջազգային խաղաղարար ուժերի տեղաբաշխման, փախստականների և տեղահանված անձանց վերադարձի խնդիրները և այլն: Փաստաթուղ-

¹⁵ Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով, փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները, նախարարի օրագրից, Եր., 2013, էջ 169-170:

¹⁶ Գալստյան Խ., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հեռանկարները, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 4 (10), 2005 թ., էջ 65:

թը ենթադրում էր, որ այդ ամենից հետո «երեք կողմերը, վերջ դնելով հակամարտության ռազմական կողմին, համաձայնության են գալիս բարեխղճորեն շարունակել բանակցությունները ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում՝ մինչև հակամարտության մյուս ասպեկտների համապարփակ կարգավորումը, այդ թվում նաև քաղաքական ասպեկտը, որը ներառում է ԼՂ կարգավիճակի, ինչպես նաև Լաչինի, Շուշիի և Շահումյանի հիմնահարցերի լուծումը»¹⁷: Այս մոտեցումը որպես հիմք ընդունեցին ՀՀ-ն և Ադրբեջանի Հանրապետությունը, սակայն մերժվեց ԼՂՀ կողմից, քանի որ երաշխիքներ չկային, թե ԼՂ կողմից վերահսկվող տարածքների վերադարձից հետո ադրբեջանական իշխանությունների մոտ չէր անհետանա բանակցությունները շարունակելու պատրաստակամությունն ու ցանկությունը:

1998 թվականից սկսվեց դարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը, երբ միջնորդները հանդես եկան «*ընդհանուր պետության*» առաջարկով: Դրա էությունը կայանում էր նրանում, որ նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ սահմաններում պետք է ստեղծվեր «*ընդհանուր պետություն*»¹⁸: Դա, ըստ համանախագահների, թույլ կտար համատեղել սահմանների անձեռնմխելիությունը և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը: Հայաստանն ու Ղարաբաղը նոր էին պատրաստվում կարծիք հայտնել փաստաթղթի առնչությամբ, երբ Ադրբեջանը կտրուկ մերժեց այն: Իհարկե, «*ընդհանուր պետության*» վերաբերյալ փաստաթուղթն ընդունելի չէր նաև հայկական կողմի համար, սակայն ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն համաձայնություն էին տվել այդ փաստաթղթին բանակցությունները փակուղի չմտցնելու համար: Չնայած այդ ամենին՝ բանակցային գործընթացը հերթական անգամ հայտնվեց փակուղում: Այնուամենայնիվ, ԵԱՀԿ ջանքերով 1999 թ. տեղի ունեցան ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևի ուղղակի շփումները: Միայն 1999 թ. նախագահները հանդիպել են 6 անգամ, այդ թվում՝

- ապրիլի 1-ին Մոսկվայում,
- ապրիլի 27-ին Վաշինգտոնում,

- հուլիսի 16-ին Ժնևում,
- օգոստոսի 22-ին Ժնևում,
- սեպտեմբերի 10-ին Յալթայում,
- հոկտեմբերի 11-ին Մադարակում¹⁹:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի հաշվետվության մեջ համոզմունք էր հայտնվում այն մասին, որ այդ երկկողմ հանդիպումները բարձրացնում էին փոխվստահության մթնոլորտը կողմերի միջև, սակայն իհարկե, կարծում ենք, զուտ այդ հանդիպումները չէին կարող բավարար հիմք հանդիսանալ հակամարտության վերջնական կարգավորմանը հասնելու համար:

ԵԱՀԿ ջանքերով 1999 թ. նոյեմբերի 17-19-ին կայացավ 20-րդ դարում այդ կառույցի վերջին՝ Ստամբուլի գագաթաժողովը: Հայաստանը դեռևս Լիսաբոնի գագաթաժողովում «փակագծեց» Ստամբուլում հաջորդ գագաթաժողովն անցկացնելու Թուրքիայի առաջարկը՝ արտահայտելով իր վերապահումները տվյալ հարցի առնչությամբ, իսկ 1998 թվականին Հայաստանն արդեն պաշտոնապես դեմ արտահայտվեց գագաթաժողովը Ստամբուլում անցկացնելու գաղափարին: Այդ կապակցությամբ ՀՀ ԱԳ նախարարը հատուկ ուղերձ հղեց ԵԱՀԿ անդամ-պետությունների արտգործնախարարներին²⁰:

Վիեննայում ԵԱՀԿ մշտական խորհրդում Ստամբուլի գագաթաժողովի հարցը դրվեց, այսպես կոչված «լռության ընթացակարգում», որի ավարտին Հայաստանը, հաշվի առնելով ստեղծված իրավիճակը և ելնելով իր դիվանագիտական շահերից, միացավ կոնսենսուսի սկզբունքով ընդունված որոշմանը: ՀՀ պատվիրակությունը Ստամբուլի գագաթաժողովում գլխավորում էր ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը²¹:

Գագաթաժողովում ընդունվեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում էին Եվրոպայի անվտանգությանը, ինչպես նաև ԵԱՀԿ տարածաշրջանային հիմնախնդիրներին: Դրանցից կարևորներն էին ԵԱՀԿ անվտանգության խարտիան, Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագիրը, ԵԱՀԿ Ստամբուլի գագաթաժողովի հռչակագիրը, «Վստահության և անվտանգու-

¹⁷ Абасов А., Хачатрян А., Карабахский конфликт. Варианты решения: идеи и реальность, М., 2004, с. 156.

¹⁸ ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, ց. 5, գ. 84, թ. 46-47:

¹⁹ ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, ց. 5, գ. 84, թ. 114-115:

²⁰ Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը. պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, խմբ.՝ Հարությունյան Ա., էջ 72:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում:

թյան ամրապնդման միջոցների մասին Վիեննայի փաստաթուղթը»:

Ստամբուլի գազաթափողովի կարևորագույն փաստաթուղթը դարձավ Եվրոպական անտանգության խարտիան, որը կոչված էր որոշելու 21-րդ դարի հրամայականների պայմաններում ԵԱՀԿ գործունեության հիմնական ուղղությունները²²: Խարտիան պարունակում էր մի շարք դրույթների մեկնաբանություններ, որոնցից էին ընդհանուր մարտահրավերները, ընդհանուր ելակետային հիմքերը, ընդհանուր պատասխանը և ԵԱՀԿ գործիքները, իսկ Եվրոպայում սովորական զինված ուժերի մասին պայմանագիրը համարվեց Եվրոպական անվտանգության անկյունաքարը:

Ստամբուլի գազաթափողովի հռչակագրի երկու կետերը վերաբերում էին Հայաստանին, Ադրբեջանին և դարաբաղյան հակամարտությանը: Մասնավորապես, հռչակագիրը սատարում էր ՀՀ և Ադրբեջանի նախագահների (Քոչարյան-Ալիև) երկխոսությանը²³: 1999 թ. ընթացքում շատ էր խոսվում և գրվում, որ Ստամբուլի գազաթափողովը դարաբաղյան կարգավորման հանգրվանում կարող է ճակատագրական լինել: Գազաթափողովին նախորդել էր Հայաստանի խորհրդարանում կատարված ահաբեկչությունը: Ստամբուլի գազաթափողովին նախորդող և հաջորդող ամիսներին հայկական, ադրբեջանական և միջազգային մամուլում եղան բազմաթիվ հրապարակումներ, որ բանակցություններում քննարկվել էր Մեդրիին Լաչինի հետ փոխանակելու հնարավորությունը: Ըստ դրա՝ Մեդրիին տրվելու էր Ադրբեջանին, Լաչինը՝ Ղարաբաղի հետ՝ Հայաստանին, Մեդրիով Հայաստանին տրվում էր սուվերեն ճանապարհ, որով Հայաստանը կարող էր հաղորդակցության մեջ մտնել Իրանի հետ, այսինքն՝ առանց հատելու Ադրբեջանի սահմանագիծը: Շատ էր գրվում, որ հենց Ստամբուլում պետք է ձեռք բերվեր նախնական համաձայնություն կարգավորման այն փաթեթի շուրջ, որը ստացավ «Մեդրիի տարբերակ» ոչ պաշտոնական անունը²⁴:

1999թ. նոյեմբերի 19-ին Ստամբուլում կայացած ԵԱՀԿ գազաթափողովում ի թիվս այլ փաստաթղթերի, ստորագրվեց նաև ԵՍԶՈԻ թարմացման մասին համաձայնագիրը, որը պետք է հաշվի առնեք պայմանագրի գործողության շրջանակներում ստեղծված աշխարհաքաղաքական նոր իրողությունները: Նորացված պայմանագրում սահմանափակումներն արդեն մտցվում էին ոչ թե ռազմական դաշինքների, այլ առանձին երկրների համար: ԵՍԶՈԻ մասին այս համաձայնագիրը վավերացրել էին միայն Ռուսաստանը, Բելառուսը, Ղազախստանը և Ուկրաինան: Արևմտյան երկրները հրաժարվում էին վավերացնել համաձայնագիրն այն պատրվակով, թե Ռուսաստանը չէր կատարում ԵԱՀԿ ստամբուլյան գազաթափողովում ստանձնած քաղաքական պարտավորությունները Վրաստանից և Մոլդովայից իր ռազմակայանները դուրս բերելու վերաբերյալ²⁵: Հայկական կողմի դիրքորոշումն այս հարցում այն էր, որ Հարավային Կովկասի ռազմականացումը զսպելու գործում ԵՍԶՈԻ մեխանիզմների իրական արդյունավետության առնչությամբ կասկածներ արտահայտելով հանդերձ՝ կողմ էր դրա պահպանմանը, քանի որ պայմանագիրը, այնուամենայնիվ, հանդես էր գալիս որպես սպառազինությունների տարածաշրջանային մրցավազքի զսպման որոշակի մեխանիզմ²⁶: Սկզբունքորեն, տարածաշրջանի միակ երկիրը, որն իրականում շահագրգռված էր ԵՍԶՈԻ խարխումամբ, Ադրբեջանն էր, որն ակտիվորեն սպառազինվում էր և ամենաբարձր մակարդակով հայտարարում Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը ռազմական ճանապարհով լուծելու անհրաժեշտության մասին (այդ սպառնալիքները կյանքի կոչվեցին 2016 թ. ապրիլին՝ վերաճելով քառօրյա պատերազմի, սակայն նույնիսկ այդ պարագայում Ադրբեջանն ի գորու չեղավ լուծելու հիմնախնդիրը-Մ.Գ.):

Ստամբուլի հռչակագիրը ևս դարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը կապում էր Ադրբեջանի տարածքային ամբողջա-

²² Стабульский документ 1999 года, Стамбул, 1999. <http://www.osce.org/ru/mc/39573?download=true>

²³ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁴ Հակոբյան Թ., Ղարաբաղյան խնդիրը գազաթափողովներում, 22/11/2010 www.report.am

²⁵ Федоров Ю., Адаптированный ДОВСЕ и интересы безопасности России // Ядерный контроль, т.10, # 4 (74), 2004, с. 101.

²⁶ Армения заявляет о готовности обсуждать проблемы по ДОВСЕ со всеми заинтересованными странами // ИФ Интерфакс, 17.07.2007, (http://www.interfax.ru/r/B/sng/14.html?id_issue=11791926).

կանության հետ: Թեև մենք արդեն քննարկել ենք Լեռնային Ղարաբաղի հարցում Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության սկզբունքի ողջ սնանկությունը, սակայն ՀՀ պատվիրակության կողմից Ստամբուլի հռչակագրի ստորագրումը (այսինքն Ադրբեջանի տարածքային ամբողջականության ընդունումը) ընկալվեց որպես հայկական դիվանագիտության պարտություն և հետընթաց քայլ Բուդապեշտի գազաթողովի ձեռքբերումներից, երբ Լեռնային Ղարաբաղը ճանաչվել էր որպես բանակցային կողմ: Ստամբուլի հռչակագրի ստորագրմամբ Ղարաբաղը նաև դուրս մղվեց բանակցություններից:

Հետագա տարիների բանակցային գործընթացում ՀՀ և Արցախի ղեկավարները նորանոր ուղիներ էին փնտրում հակամարտությունը խաղաղ կարգավորելու և տարածաշրջանում կայուն վիճակ ստեղծելու համար: ԵԱՀԿ շրջանակներում արցախյան խնդրով հետագա բանակցություններում ՀՀ-ն պաշտպանում էր այն սկզբունքը, որ վերջնական համաձայնությունը պետք է ստանա հակամարտության առանցքային կողմի՝ ԼՂՀ-ի հավանությունը: Ներկայումս էլ ՀՀ-ի համար հակամարտության կարգավորման հիմքը շարունակում են մնալ ԼՂՀ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ամրագրումն ու դրա միջազգային ճանաչումը, ԼՂՀ բնակչության անվտանգության միջազգային երաշխիքների ապահովումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Գալստյան Խ.**, Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման հեռանկարները, «21-րդ ԴԱԸ», թիվ 4 (10), 2005 թ.:
2. Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպությունը. Պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, խմբ.՝ Հարությունյան Ա., Եր., 2006:
3. **Հակոբյան Թ.**, Կարգավորման բանակցային գործընթացը,

www.civilnet.am/news/2016/06/25/կարգավորման-բանակցային-գործընթացը/295704

4. **Հակոբյան Թ.**, Ղարաբաղյան խնդիրը գազաթափողովներում, 22/11/2010 www.report.am
5. ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, ց. 5, գ. 84, թ. 114-115:
6. ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, ց. 5, գ. 84, թ. 46-47:
7. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994), հանրագիտարան, Եր., 2004:
8. Միջազգային կազմակերպություններ, ուսումնական ձեռնարկ, Եր., 2012:
9. **Օսկանյան Վ.**, Անկախության ճանապարհով, փոքր երկրի մեծ մարտահրավերները, նախարարի օրագրից, Եր., 2013:
10. **Абасов А., Хачатрян А.**, Карабахский конфликт. Варианты решения: идеи и реальность, М., 2004.
11. Армения заявляет о готовности обсуждать проблемы по ДОВСЕ со всеми заинтересованными странами // ИФ Интерфакс, 17.07.2007, (http://www.interfax.ru/t/V/sng/14.html?id_issue=11791926).
12. Декларация Будапештской встречи на высшем уровне, <http://www.osce.org/ru/mc/39558?download=true>
13. Заявление действующего председателя обсе, <http://www.osce.org/ru/mc/39543?download=true>
14. Заявление делегации армении, <http://www.osce.org/ru/mc/39543?download=true>
15. НКР, История и современность, Степанакерт, 1998.
16. От Хелсинки до Будапешта. История СБСЕ/ОБСЕ в документах.1973-1994, в трех томах, т. 3, М., 1996.
17. Стабульский документ 1999 года, Стамбул, 1999. <http://www.osce.org/ru/mc/39573?download=true>
18. **Федоров Ю.**, Адаптированный ДОВСЕ и интересы безопасности России // Ядерный контроль, т.10, # 4 (74), 2004.
19. Who we are, www.osce.org
20. **Vilen, Heikki, Mike Karie and Roger Biesel**, Preparations of a Peacekeeping Mission for the Nagorno-Karabakh Conflict by the OSCE's High Level Planning Group, May, 2006.
21. OSCE. Documents 1973-1997. Organization for Security and Co-operation in Europe. CD-Rom.
22. LISBON DOCUMENT 1996, <http://www.osce.org/mc/39539?download=true>

Позиция Республики Казахстан по Арцахскому вопросу на международных платформах

Ованнисян А. Ю.
Российско-Армянский университет (Армения, Ереван),
andranik.hovhannis@gmail.com

Ключевые слова: Арцахский вопрос, Казахстан, внешняя политика, международные организации, мирное урегулирование

Արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ Ղազախստանի Հանրապետության դիրքորոշումը միջազգային հարթակներում

Հովհաննիսյան Ա. Յ.
Հայ-Ռուսական համալսարան (Հայաստան, Երևան)
andranik.hovhannis@gmail.com

Ամփոփում: Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ տարածայնությունը նախկին ԽՍՀՄ տարածաշրջանում առաջին ռազմական հակամարտություններից մեկն է: 1990-ականների սկզբին Ղազախստանի Հանրապետությունը և Ռուսաստանի Դաշնությունը վերցրեցին իրենց վրա միջնորդական առաքելությունը՝ Հարավային Կովկասում աստիճանաբար աճող հակամարտության խաղաղ կարգավորման համար բանակցային գործընթաց կազմակերպել: Այնուամենայնիվ, կատարված ջանքերը չհասան հաջողությանը, և հակամարտվող կողմերի միջև սկսվեց պատերազմ, որն ավարտվեց 1994թ. Բիշկեկի «Հրադադարի մասին» արձանագրության ստորագրմամբ: Այս հոդվածը նվիրված է Արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ Ղազախստանի Հանրապետության տարբեր միջազգային հարթակներում դիրքորոշման ուսումնասիրմանն ու վերլուծությանը:

Վճռորոշ բառեր՝ Արցախյան հիմնահարց, Ղազախստան, արտաքին քաղաքականություն, միջազգային կազմակերպություններ, խաղաղ կարգավորում:

Qazaqstan's posture on the Artsakh issue in international platforms

Hovhannisyana A. Y.
Russian-Armenian University (Yerevan, Armenia)
andranik.hovhannis@gmail.com

Abstract: the conflict around Nagorno-Karabakh was one of the first in the space of the former USSR. In the early 1990s, the Republic of Qazaqstan, together with the Russian Federation, assumed the mediation mission of organizing the negotiation process for the peaceful resolution of the gradually heating up conflict in the South Caucasus region. However, the efforts have being made were not crowned with success, and a war, began between the warring parties, ended with the signing of the Bishkek Protocol "On Ceasefire" in 1994. This article is devoted to research and analysis Qazaqstan's posture on the Artsakh issue in international platforms.

Keywords: Artsakh issue, Qazaqstan, foreign policy, international organizations, peaceful settlement

Предыстория конфликта

Распад Советского Союза в 1991 году послужил основным катализатором возрождения многих табуированных проблем этнополитического, религиозного, территориального или же социально-экономического характера. Данные проблемы на протяжении долгих лет находились в «замороженном» состоянии, но с прекращением существования единого и централизованного государства, управляемого из Москвы, все скрытые проблемы и вопросы мощной волной прокатились во всей территории постсоветского пространства. Многие из этих проблем вплоть до наших дней являются нерешенными, нанося вред

не только непосредственным акторам конкретных вопросов, но и всему региону.

Арцахский вопрос является ярким примером нерешенной проблемы, корни которой уходят в глубь веков и начинаются с первой половины XX века, когда в результате распада Российской империи на территории Южного Кавказа образовались три государства: Республика Армения, Азербайджанская Демократическая Республика (АДР) и Грузинская Демократическая Республика (ГДР). Просуществовали данные республики менее двух лет, однако успели создать столько проблем, что отголоски их чувствительны и в наши дни. Территориальные споры между Рес-

публикой Арменией и АДР в районах со смешанным населением: Нахиджеван (Нахичевань), Сюник (Зангезур) и Арцах (Карабах) стали ареной ожесточенных столкновений между закавказскими татарами (с 1936 года «азербайджанцы»¹) и армянами вплоть до 1920 года, когда все три республики Южно-Кавказского региона были заняты Красной Армией, советизировавшей в дальнейшем данные республики. Данный процесс сопровождался принятием ряда крайне спорных (и даже неправомерных) решений, в частности, по Арцахскому вопросу. Учитывая то, что Арцах (Карабах) оставался спорной территорией между Армянской ССР и Азербайджанской ССР, Кавказское Бюро Центрального Комитета РКП(б) попыталось разрешить все споры между двумя советскими республиками, приняв ряд нелепых решений. Согласно архивным данным, 4 июля 1921 года Кавбюро ЦК РКП(б)² приняло решение, по которому, Нагорный Карабах должен был войти в состав Армянской ССР, но окончательное решение оставило за ЦК РКП(б). Однако новым решением от 5 июля 1921 года Нагорный Карабах, несмотря на то, что большую часть данной области составляли этнические армяне, был передан в состав Азербайджанской ССР с предоставлением широкой областной автономии – НКАО³. К слову, аналогичных странных административно-территориальных решений в виде межреспубликанских территориальных передач в СССР было принято немало. К примеру, передача Крыма из состава РСФСР в состав Украинской ССР в 1954⁴.

С началом перестройки в 1985 году в Советском Союзе актуализировались ряд «замороженных» проблем, в том числе, политика дискриминации со стороны бакинского руководства в отношении армян НКАО, которые, соответственно, приводили к ответным мерам со стороны армян. В начале октября 1987 года на митингах в Ереване, посвященных экологическим проблемам, прозвучали первые требования о передаче НКАО в состав Армянской ССР⁵. Аналогичные требования были направлены в адрес советского руководства в многочисленных обращениях, однако они не имели конкретного ответа. Далее начался процесс принятия решений по воссое-

динению жителей НКАО с Армянской ССР, к слову, каждое новое решение сопровождалось целой волной антиармянских погромов геноцидального характера в азербайджанских городах, в частности: в Сумгаите, Кировабаде (ныне Гянджа) и Баку. Несмотря на атмосферу ненависти и нетерпимости к армянскому народу, приведшую к человеческим жертвам и массовым депортациям мирных жителей, армяне продолжали бороться за исправление исторической ошибки, допущенной советским руководством в начале 1920-х годов при определении территориальной принадлежности Нагорного Карабаха. 1 декабря 1989 года Верховный Совет Армянской ССР и Национальный Совет Нагорного Карабаха, основываясь на общечеловеческих принципах самоопределения наций, и, отзываясь на законное стремление к воссоединению двух насильственно разделенных частей армянского народа⁶, на совместном заседании приняли постановление «О воссоединении Армянской ССР и Нагорного Карабаха». Также было подтверждено и поддержано постановление Верховного Совета СССР от 28 ноября 1989 года «О мерах по нормализации обстановки в Нагорно-Карабахской автономной области»⁷.

Однако события в начале 1990-1991 гг. подтолкнули жителей Нагорного Карабаха к образованию собственного независимого государства. 23 августа 1990 года Верховный Совет Армянской ССР принял Декларацию «О независимости Армении», а в ночь с 30 на 31 августа 1991 года Верховный Совет Азербайджанской ССР провозгласил независимость Азербайджанской Республики. Жители Нагорного Карабаха не на долго остались в таком промежуточном состоянии и очень быстро определились со своей дальнейшей судьбой. Уже 2 сентября 1991 года на совместной сессии Нагорно-Карабахского областного Совета народных депутатов Армянской ССР и Шаумяновского районного Совета Азербайджанской ССР, руководствуясь Законом СССР от 3 апреля 1990 года «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР»⁸, провозгласили создание Нагорно-Карабахской Республики. 21 сентября 1991 года Верховный Совет Армянской ССР, основываясь на результатах референдума⁹, объявила о независимости Республики Армения. 18 октября 1991

¹ Благова Г. К становлению обобщающего имени тюркоязычных народов // Тюркологический сборник, Москва: Наука, 1973. — С. 128 – 130.

² *Խեչոյան Լ. Չայներ և տեխնիքներ*, Երևան, 2006 – էջ 24.

³ Там же. С. 27.

⁴ *Спицын Е. «Крымская эпопея»* Н. Хрущева, Москва: Парад, 2015 – С. 74.

⁵ *Մլրնոյան Շ. Լեռնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատուիան, Ստեփանակերտ: Ազատ Արցախ, 2003 – էջ 137.*

⁶ *Մարտիրոսյան Հ. «Ղարաբաղյան շարժման» կամ հայկական հեղափոխության հիմնական առանձնահատկությունները*, Երևան: Տիգրան Մեծ, 2014 – էջ 57.

⁷ *Խեչոյան Լ. Չայներ և տեխնիքներ*, Երևան: Տիգրան Մեծ, 2006 – էջ 94.

⁸ Свод законов СССР, т. 1, С. 44-16, 1990 год.

⁹ *Официальный сайт НС РА*, <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=sho=rus/> (Дата обращения: 23.04.2018)

года Верховный Совет Азербайджанской Республики, опираясь на Декларацию «О независимости 1918 года», приняла Конституционный акт «О Государственной независимости Азербайджанской Республики»¹⁰. Впоследствии, 26 ноября 1991 года Верховный Совет Азербайджанской Республики принял постановление «О ликвидации НКАО»¹¹. На наш взгляд, это вполне рациональное и правомерное решение, так как, во-первых, с конца 1980-х годов НКАО вошло в состав Армянской ССР, а в 1991 году объявило о создании Нагорно-Карабахской Республики, а, во-вторых, в октябре 1991 года Верховный Совет Азербайджанской ССР по сути объявил о восстановлении Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920 гг., в состав которого Нагорный Карабах никогда не входил.

10 декабря 1991 года в НКР прошел референдум по вопросу «О независимости Нагорно-Карабахской Республики»¹², по итогам которого, 99,89% от числа принявших участие в голосовании высказались за независимость НКР. Мы уже неоднократно отмечали, что данный процесс, начиная с конца 1980-х годов, сопровождался возрождением армянофобских настроений в азербайджанском обществе, которая от геноцидальной политики внутри страны в отношении этнических армян трансформировалась в прямую военную агрессию 1991 году в отношении соседней Нагорно-Карабахской Республики. Такая агрессия стала началом широкомасштабных военных действий между двумя республиками, которые завершились подписанием Бишкекского протокола «О прекращении огня»¹³ в мае 1994 года.

«Миссия Ельцина-Назарбаева»

В результате агрессии Азербайджанской Республики по отношению к Нагорно-Карабахской Республике в 1991-1994 годах, данная проблема неизбежно перестала быть сугубо внутренней проблемой двух республик. Здесь можно выделить **три этапа** подключения международного сообщества:

1. «Миссия Ельцина-Назарбаева»;
2. Поиск решения проблемы в рамках СБСЕ и ООН;
3. Современный этап в рамках МГ ОБСЕ.

Учитывая цель нашей работы, мы уделим особое внимание первому этапу – в рамках

«Миссии Ельцина-Назарбаева», активная фаза которой началась в сентябре 1991 года. Для России и Казахстана было крайне важно на деле продемонстрировать, что они смогут найти мирное решение проблеме, которое не в состоянии было сделать Центральное руководство СССР. Существовала настоятельная политическая потребность, особенно для Российской Федерации, мотивировать подобными инициативами приобретение новых функций, полномочий, а в дальнейшем – претензий на общесоюзное наследие. К этому прибавлялось и в ту пору еще острое соперничество между Ельциным и Горбачевым. В своих публичных высказываниях в период «Железноводского процесса» Ельцин не упускал возможности обвинять Центральное руководство как в том, что именно оно своими неадекватными действиями создало конфликт, так и в его неспособности решать национальные проблемы. Казахстан выступал не только как посредник между противоборствующими сторонами, пытаясь продемонстрировать всему миру свою посредническую позицию и роль в разрешении сложных вопросов, но и, по мнению ряда экспертов, защищал интересы Турецкой Республики, обеспечивая ее косвенное воздействие на данный процесс. Отнюдь не случайно, что сразу же после железноводской встречи, глава Казахстана Н. Назарбаев вылетел в Анкару по приглашению главы Турецкой Республики Т. Озала¹⁴. Инициатива, начатая в контексте сложных и нестабильных отношений между республиками и Центром, оказалась в зависимости от этих отношений и не опиралась на какие-либо сформировавшиеся органы, структуры и механизмы. И, так же неожиданно, как она началась в момент фактического распада СССР, инициатива «Ельцина-Назарбаева» сошла на нет – вместе с юридическим прекращением существования СССР и началом широкомасштабных военных действий между Нагорно-Карабахской Республикой и Азербайджанской Республикой.

Однако в мае 1994 года азербайджанская сторона все же согласилась на прекращение огня, но вовсе не ради выполнения резолюций СБ ООН, которые в этой части более года упорно игнорировал, а в результате ряда военных неудач, поставивших его руководство на грань полной капитуляции. Прекращение огня от 12 мая 1994 года было достигнуто при содействии Российской Федерации на основе заявления Совета глав государств СНГ от 15 апреля 1994 года. Главы государств СНГ (в том числе и глава Казахстана) возвели требование прекращения

¹⁰ Svante E. The Nagorno-Karabakh Conflict. Report No 46, Department of East European Studies, Uppsala University, 1999 – P. 62.

¹¹ Ibid.

¹² Официальный сайт МИД НКР, <http://www.nkr.am/ru/referendum/42/> (Дата обращения: 23.04.2018)

¹³ Kazimirov V. Karabakh and UN Security Council Resolutions, Moscow: Highights, 2004 – P. 57.

¹⁴ Аветисян Г., Исагулян Г., Андриасян Л. Нагорно-Карабахская Республика: становление государственности на рубеже веков, Ереван: ГНКО, 2009.

кровапролития в главный приоритет урегулирования. Это соглашение о прекращении огня не носит в себе конкретного количества времени, оно бессрочное (по умолчанию), то есть практически постоянное.

Послевоенный период (1994-2018)

Начиная с мая 1994 года, когда противоборствующие стороны подписали Бишкекский протокол «О прекращении огня», официальный Нур-Султан (ранее Астана) придерживается нейтральной позиции по данному вопросу, призывая все стороны к сдержанности, и к строгому соблюдению договоренности о прекращении огня. Республика Казахстан старается дистанцироваться от высказываний симпатий или антипатий к какой-либо стороне, жестко проводя «красную линию» недопущения кровапролития. Нур-Султан видит разрешение проблемы исключительно мирным путем. Первый Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев неоднократно предлагал противоборствующим сторонам «казахстанский путь» по урегулированию Арцахского вопроса. Главным фактором на данном пути являются мирные методы, которые станут для всех сторон наиболее подходящим компромиссом. Казахстан выступает за ответственный и взвешенный поиск мирных путей решения Арцахского вопроса. В 2010 году Республика Казахстан председательствовала в ОБСЕ. В этом качестве Астаной была инициирована попытка мирного разрешения Арцахского вопроса в виде создания диалоговой площадки для мирных переговоров по Нагорному Карабаху между Баку и Ереваном¹⁵. Однако, как показало время, иллюзий и ожиданий от саммита ОБСЕ в Нур-Султане было больше, чем все оказалось на самом деле. Никаких ощутимых сдвигов в разрешении Арцахского вопроса, а уж тем более прорыва, не произошло. Многие эксперты полагают, что миротворческая миссия Республика Казахстан, в первую очередь, нацелена на то, чтобы повысить имидж Нур-Султана на международной арене. Однако, необходимо констатировать тот факт, что Казахстан действительно является одной из самых мирных стран мира, на площадках которого ведется поиск мирных решений конфликтом не только постсоветского, но и мирового характера. В качестве действующего процесса приведем пример мирных переговоров по Сирии, который стал первым случаем в истории гражданской войны в Сирии, когда в ходе мирного урегулирования за столом переговоров оказались как официальные власти, так и противоборствующие им мятежники (боевики).

¹⁵ Из интервью с Чрезвычайным и Полномочным Послом РК в РА Т. Уразаевым от 21.03.2017.

Переговорный процесс по Арцахскому вопросу, сам по себе, «замораживает» горячий конфликт, однако, то и дело азербайджанская сторона выступает с резкими заявлениями о силовом решении данного вопроса, нарушая тем самым договоренности «О прекращении огня», которые были ранее достигнуты между противоборствующими сторонами с большим трудом. В начале апреля 2016 года азербайджанская агрессия стала причиной непродолжительной войны между АО Республики Арцах (НКР) и ВС Азербайджанской Республики, получившее позже название «Четырехдневная война». ВС Азербайджанской Республики совершали на пограничной территории Республики Арцах (Тальш, Матагиз и Горадиз) чудовищные преступления: убивали детей, женщин и престарелых, измывались над их телами, отрезали головы армянским военнослужащим, расчленяли живых и мертвых. В этот период азербайджанские СМИ активно растиражировали сведения о том, что «Казахстан, Туркменистан и ряд других стран выступили с поддержкой инициативы Азербайджанской Республики»¹⁶. Более того, в опубликованной дезинформации были сведения якобы «о готовности прислать своих военных или добровольцев на помощь братскому Азербайджану». Однако уже 3 апреля 2016 года на официальных страницах МИД Туркменистана и Казахстана были опубликованы опровержения этой некорректной информации. «Выражаем серьезную озабоченность нарушением режима прекращения огня в зоне нагорно-карабахского конфликта и сообщениями о людских потерях. Призываем стороны проявлять сдержанность и строго соблюдать договоренности о прекращении огня. Поддерживая усилия Минской группы ОБСЕ по урегулированию проблемы Нагорного Карабаха, еще раз подтверждаем свою позицию о необходимости разрешения конфликта исключительно мирным путем»¹⁷. Именно такой была официальная позиция Казахстана, а не той, которую представляли в своих грезах представители тех азербайджанских СМИ, которые активно распространяли и доносили ложные сведения своего народу и мировому сообществу.

Страны-сопредседатели МГ ОБСЕ, несмотря на те обязательства, которые они взяли на себя – «Предпринимать совместные усилия в целях укрепления режима прекращения огня», что прописано в Ст. 1 «Мандата Сопредседателей МГ

¹⁶ Магуев Т. Астана и Аухабат поддержат Азербайджан, <http://www.dw.com/ru/> (Дата обращения: 23.04.2018)

¹⁷ Официальный сайт МИД РК, <http://www.mfa.gov.kz/ru/> (Дата обращения: 23.04.2018)

ОБСЕ»¹⁸ – весьма пассивно отреагировали на данную агрессию Баку. Раз за разом страны-сопредседатели пытаются продемонстрировать свою озабоченность в деле урегулирования Арцахского вопроса, однако фактически Вашингтон, Москва и Париж не выполняют обязательства, которые прописаны в Мандате МГ ОБСЕ по конкретному вопросу. Именно по этой причине МГ ОБСЕ подвергается перманентной критике со стороны определенных стран, к примеру, Турции. Политическое руководство Турецкой Республики не просто критикует данную группу, но и призывают реформировать состав председателей МГ ОБСЕ. Между тем, официальный Нурсултан, несмотря на все нарекания по отношению к МГ ОБСЕ, активно поддерживает усилия данной группы, а также глав Республики Армения и Азербайджанской Республики в их попытках поиска мирного решения Арцахского вопроса. Более того, в одном из своих интервью бывший глава МИД РК Е. Идрисов выступил со следующим заявлением: «МГ ОБСЕ, сопредседателями которой являются Россия, США и Франция выступает балансирующей группой основных мировых центров силы. Я думаю, что нет необходимости в поиске новых медиаторов, новых посредников в решении данного конфликта»¹⁹. Он также отметил, что в рамках Минской группы были четко сформулированы принципы урегулирования конфликта в Нагорном Карабахе, поэтому следует обеспечить реализацию этих договоренностей для достижения конечного успеха. На наш взгляд, Казахстан дал вполне разумительный ответ Турции, относительно реформирования состава стран-сопредседателей МГ ОБСЕ.

Необходимо отметить, что тема Арцахского вопроса для казахстанцев, особенно для молодого поколения, малознакома. Многие с трудом могут указать на политической карте мира месторасположение Нагорного Карабаха. Многие казахстанские и армянские политики придерживаются мнения, что региональные проблемы на Южном Кавказе (в данном случае недоведенный до логического конца Арцахский вопрос) вредят внешней политике Казахстана, нарушая рациональные и рентабельные торговые маршруты, которые могут иметь положительное влияние как на двусторонние отношения Казахстана с региональными, так и международными акторами²⁰. Главный специалист Института мировой

политики и экономики при фонде Первого президента Республики Казахстан А. Нурша считает, что «конфликт в Нагорном Карабахе может возрасти и стать катализатором к активизации иных конфликтов на постсоветском пространстве»²¹. Более того, он предполагает, что «возобновление конфликта в Нагорном Карабахе станет также большим испытанием для ОДКБ, в составе которого находятся Республика Казахстан и Республика Армения»²². Ряд казахстанских и армянских политологов придерживаются мнения, что Арцахский вопрос возможно решить, если на первый план будут подняты экономические вопросы. Сотрудник Казахского университета международных отношений и мировых языков им. Абылай хана, кандидат политических наук А. Галиев в одной из своих статей по Арцахскому вопросу предлагает создать Фонд (Банк) развития Нагорного Карабаха. Поступающие из различных источников на данный Фонд средства, по его мнению, должны быть направлены на финансирование строительства промышленных объектов, жилищных сооружений, создание инфраструктуры, развития медицины и образования в Нагорном Карабахе с целью создания условий для устойчивого социально-экономического развития рассматриваемой территории²³. В свою очередь, Чрезвычайный и Полномочный Посол РК в РА Т. Уразаев призывает стороны к «сдержанности и мирному пути разрешения конфликта, опираясь на международное право»²⁴.

СБ и ГА ООН

Начиная с 1993 года и вплоть до наших дней по Арцахскому вопросу в ООН было представлено **7 резолюций**²⁵ (4 со стороны СБ ООН и 3 - ГА ООН). Проанализируем позицию Республики Казахстан в рамках рассмотрения данных резолюций. Первые 4 резолюции СБ ООН (822, 853, 874 и 884) были приняты в самый разгар азербайджанской агрессии с 30 апреля по 12 ноября 1993 года. Однако Казахстан не принимал непосредственного участия в процессе голосования, так как на тот период времени не являлся ни постоянным, ни непостоянным членом СБ ООН. В период с 2017 по 2018 гг. Казахстан был непостоянным членом СБ ООН, но никаких резолюций по Арцахскому вопросу в этот период не было на рассмотрении данной структуры ООН.

²¹ Нурша А. Карабахский конфликт: посредническая роль Казахстана. Астана: Хантыр, 2016 – С. 27

²² Там же

²³ Галиев А. Кавказ и глобализация, Алматы: Абылай, 2012 – 35 С.

²⁴ Из интервью с Чрезвычайным и Полномочным Послом РК в РА Т. Уразаевым от 21.03.2017.

²⁵ Официальный сайт ООН, <http://www.un.org/ru/sc/documents/resolutions/> (Дата обращения: 24.02.2018)

¹⁸ Официальный сайт ОБСЕ, <https://www.osce.org/mg> (Дата обращения: 23.04.2018)

¹⁹ Официальный сайт МИД РК, <http://www.mfa.gov.kz/ru/> (Дата обращения: 23.04.2017)

²⁰ Экономические отношения Армении и Казахстана: перспективы развития, http://orbeli.am/ru/post/181/2019-04-05_16.04.2019

На 34-м заседании третьего комитета ГА ООН (Комитет по социальным, гуманитарным и культурным вопросам) 16 ноября 1993 года представитель Азербайджанской Республики от имени 18 стран-членов ООН представил проект резолюции под названием «Чрезвычайная международная помощь беженцам и перемещенным лицам в Азербайджане». Однако Казахстан не входил в группу из 18 стран инициированной Азербайджанской Республикой. Отметим, что резолюция 48/114 была принята без голосования²⁶. По инициативе азербайджанской стороны в сентябре 2006 года была принята новая резолюция 60/285 под названием «Положение на оккупированных территориях Азербайджана»²⁷. Два года спустя в марте 2008 года со стороны ГА ООН была принята очередная резолюция 62/243²⁸ под тем же названием, что и резолюция от сентября 2006 года. Республика Казахстан воздержалась от голосования по данным резолюциям, ссылаясь, на наш взгляд, на то, что они носят односторонний характер. В этой связи неудивительно, что все три резолюции нашли отрицательный отклик у стран-сопредседателей МГ ОБСЕ.

ОИС

Тема Арцахского вопроса периодически всплывает в рамках Организации исламского сотрудничества (ОИС), в частности в дни обострения ситуации на линии соприкосновения войск двух республик. ОИС была основана 25 сентября 1969 года на конференции глав мусульманских государств в Рабате (Марокко) с целью обеспечения исламской солидарности в социальной, экономической и политической сферах, борьбы против колониализма, неоколониализма, расизма и поддержки Организации освобождения Палестины. На данный момент ОИС объединяет 57 стран мира, в число которых входит и Республика Казахстан. Примечательно, что тема Арцахского вопроса начала активно подниматься на различных площадках ОИС с 2004. Как бы руководство Баку не било себя в грудь, говоря о некой дипломатической победе, необходимо отметить, что с 2004 года председательство в ОИС перешло к Турецкой Республике, а Генеральный секретарем в январе 2005 года был назначен член турецкой «Партии националистического движения» (МНР) Экмеледдин Ихсаноглу, который и начал активно поднимать Арцахский воп-

рос в рамках данной организации. В мае 2007 года в Пакистане по итогам 34-й сессии Исламской конференция министров иностранных дел стран-членов ОИС была принята «Исламабадская декларация». В статье 20 данной Декларации говорится: «Мы решительно осуждаем агрессию Армении против Азербайджана и призываем к немедленному, полному и безоговорочному выводу армянских оккупационных сил со всех оккупированных территорий Азербайджана. Мы призываем к мирному урегулированию этого конфликта на основе уважения территориальной целостности и неприкосновенности международно признанных границ»²⁹.

В июне 2011 года в Казахстане проходила 38-я сессия ОИС, однако каких-либо антиармянских заявлений на ней не прозвучало. Напомним, что Турция возглавляла ОИС с 2004 по 2014 гг. и в течение всего его председательства то и дело на площадках организации принимались или звучали антиармянские заявления. После Турции председательство в ОИС перешло к Садовской Аравии, которая, к слову, как и Пакистан, не признает Армению, поддерживания Азербайджанскую Республику в проблеме Нагорного Карабаха. В этой связи отнюдь не удивительно, что во время председательства Эр-Рияда антиармянские заявления продолжились в рамках ОИС. 14-15 апреля 2016 года в Стамбуле (Турция) прошел 13-й саммит глав государств и правительств ОИС. В рамках саммита особый акцент был сделан на «освобождении оккупированных земель». В своей речи в то время еще премьер-министр страны-хозяйки саммита Турции Ахмет Давутоглу особое внимание (традиционно для ОИС) уделил палестинской проблематике, а также подчеркнул необходимость борьбы с исламофобией и защиты исламских идентичностей, в том числе в Крыму и Нагорном Карабахе³⁰. На данном саммите принимал участие также Первый президент Казахстана Н. Назарбаев. Однако им была выдвинута более рациональная и мирная инициатива по запуску процесса Исламского примирения (Islamic Reapprochement). В настоящее время инициатива по Исламскому примирению обозначена в повестке дня ОИС и находится в фокусе внимания государств-членов в контексте вопросов по урегулированию конфликтов в пространстве ОИС. Инициатива казахстанского Елбасы (рус. «Лидер Нации») была поддержана участниками Стам-

²⁶ Официальный сайт ООН, <https://undocs.org/A/48/PV.85>, (Дата обращения: 24.02.2018)

²⁷ Официальный сайт ООН, <http://www.un.org/ru/ga/61/docs/61res.shtml> (Дата обращения: 14.03.2018)

²⁸ Официальный сайт ООН, <http://www.un.org/ru/ga/63/docs/63res.shtml> (Дата обращения: 14.03.2018)

²⁹ Официальный сайт ОИС, https://www.oic-oci.org/upload/documents/charter/en/oic_charter_2018_en.pdf, 21.03.2019

³⁰ В Стамбуле открывается саммит Организации исламского сотрудничества, <https://ria.ru/20160414/1410353595.html>, 21.03.2019

бульского Саммита ОИС и закреплена в его Итоговом коммюнике³¹.

В рамках ОИС несколько раз принимались и десятки раз от имени Генеральных секретарей организации, в частности представителя Турции, звучали антиармянские заявления по Арцахскому вопросу. Однако со стороны представителей Казахстана, начиная с 1995 года, когда страна присоединилась к ОИС, антиармянских заявлений не было сделано. Отметим следующий факт, согласно пункту 2 статьи 33 Устава ОИС, «все решения принимаются консенсусом. При невозможности достижения консенсуса решения принимаются большинством в две трети голосов присутствующих и участвующих в голосовании членов, если иное не установлено настоящим Уставом». К сожалению, официально опубликованных результатов по антиармянским голосованиям в рамках ОИС нет, однако мы смело предполагаем, что Казахстан, как и на платформах других организации, занимает сдержанную нейтральную позицию по Арцахскому вопросу. Более того, интересно, что все эти заявления и решения нарушают Устав ОИС, и, соответственно, они не правомерные даже в рамках данной организации. Так, согласно пункту 6 статьи 2 Устава ОИС, «никакие положения настоящего Устава не наделяют Организацию и ее органы полномочиями вмешиваться в дела, по существу входящие во внутреннюю компетенцию какого-либо государства». Фактически такими резолюциями они вошли во внутренние дела страны, которая даже не является членом ОИС.

Тюркский Совет

После распада СССР Турция начала вести активную политику на постсоветском пространстве, в первую очередь — в тюркских регионах. С этой целью было принято решение сформировать целый ряд международных организаций, членство в которых было бы основано на этнической принадлежности. Турция с самого начала исходила из того, что, несмотря на разницу в культурах и истории тюркоязычных народов, в рамках глобализации и при соответствующем финансировании можно было бы эту разницу стереть и объединить всех тюрков под одним флагом с целью интеграции, увеличения веса игроков и решения региональных конфликтов в свою пользу. С целью формирования тюркской идентичности Турция инициировала создание целого ряда организаций, причем как

государственных, так и частных. Целесообразно классифицировать их по виду деятельности:

— **культурно-образовательные:** ТИКА, ТЮРКСОЙ, фонды Юнуса Эмре, школы Ф. Гюлена, Диалог Евразия;

— **политико-экономические:** Союз муниципалитетов тюркского мира (TDBB), Парламентская ассамблея тюркоязычных стран (Türk PA), Тюрки мира, Совет сотрудничества тюркских государств (TDKÜİK) и др.

Турция проводила и проводит саммиты глав государств тюркоязычных республик, создает совместные университеты, формирует единый алфавит тюрков на основе турецкого, везде, даже в официальных документах, подчеркивает единство тюрков. Примером тому могут быть описанные выше названия организаций, в которых содержится многозначное словосочетание «Turk Dili», под которым подразумевается мифический единый тюркский язык.

В октябре 2009 года в Нахиджеване (Нахичевань) была создана международная организация, объединяющая современные тюркоязычные государства — Тюркский совет (ТС). Главной целью ТС является развитие всестороннего сотрудничества между государствами-членами. Изначально организация объединяла 4 тюркоязычные государства (Турция, Азербайджанская Республика, Казахстан и Кыргызская Республика), однако с апреля 2018 года к ТС присоединился Узбекистан. В 2011 году Первый саммит Тюркского совета прошел в Алматы (Казахстан), на котором особый акцент был сделан на сотрудничестве в экономической и торговой сферах. После в различных городах стран-участниц ТС прошло еще 4 саммита, на которых затрагивались вопросы образования, науки и культуры, сотрудничества в области грузоперевозок, туризма, медиа и информации. За время существования ТС Арцахский вопрос в рамках организации поднимается лишь двумя государствами — Азербайджанской Республикой и Турцией. Лидеры других тюркоязычных стран в этом вопросе занимают более осторожную и нейтральную позицию. Так, к примеру, в августе 2013 года в азербайджанской Габале проходил Третий саммит ТС, по итогам которого была принята совместная декларация по Нагорному Карабаху, в которой подчеркивалась «необходимость разрешения конфликта на основе суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ Азербайджана»³². Главным инициатором с подачи азербайджанской стороны высту-

³¹ *Официальный сайт МИД Турции*, http://www.mfa.gov.tr/joint-declaration-of-the-president-of-the-republic-of-kazakhstan-nursultan-nazarbayev-and-the-president-of-the-republic-of-turkey-recep-tayyip-erdo%C4%9Fan-on-islamic-rapprochement_-13-april-2016_-istanbul.en.mfa, 25.03.2019

³² *Тюркский мир: между наукой и политикой*, <http://golosarmenii.am/article/19150/tyurkskij-mir-mezhdu-naukoj-i-politikoj>, 14.04.2019

пила Турция, лидер которой назвал «Арцахский вопрос одним из главных проблем тюркского мира»³³.

С сентября 2018 года Казахстан председательствует в Тюркском совете, а Генеральным секретарем ТС является казахстанский дипломат Багдад Амреев. В данной организации со стороны Казахстана каких-либо антиармянских инициатив не было представлено в ходе саммитов или иных встреч стран-участниц ТС. Однако с начала 2010-х гг. в Казахстане определенными силами планомерно велась пропагандистская политика, направленная на очернение имени Л. Мирзояна и его роли в становлении и развитии Казахской ССР. Это привело к тому, что среди нового поколения казахстанцев имя Левона Мирзояна начало ассоциироваться с людьми, которые внесли деструктивный вклад в процесс становления и развития Казахстана. Повсеместно в Республике Казахстан начали переименовываться названия улиц, площадей, городов и районов, носивших ранее имя Л. Мирзояна. Годы казахи, в знак уважения и благодарности, называли Первого секретаря ЦК ВКП(б) Казахской ССР «Мирзажан» (рус. «Человек-душа/родной человек»). И такое искреннее и уважительное отношение к Л. Мирзояну со стороны простых жителей Казахстана было оправданным. Мы надеемся, что это недоразумение, связанное с очернением имени Мирзояна, никак не связано со вступлением Казахстана в Тюркский совет, где антиармянской деятельностью, как и в иных организациях, активно занимаются ставленники из Анкары и Баку. Казахстанским же историкам следует более тщательно относиться к изучению архивных данных, не отрывая от общего контекста какие-либо исторические сведения.

Заключение

Вне сомнений, необходимо продолжать мирный процесс и воздерживаться от каких-либо военных путей решения Арцахского вопроса. Международным организациям, которые участвуют в решении данной проблемы, необходимо подвести итоги прежнего этапа четвертьвековой давности. Нельзя закрыть глаза на прошлое – надо извлечь из него уроки. Для того, чтобы переговорный процесс был более плодотворным, несомненно, за стол переговоров необходимо возвращать официальный Степанакерт, который был непосредственным участником конфликта. Предлагаемые концепции по урегулированию Арцахского вопроса должны выстраиваться в рамках существующей системы региональной безопасности. Проекты, предпола-

гающие разворачивание новой системы должны реализовываться на эволюционных началах, когда будущая система становится результатом трансформации уже существующей. Революционные принципы большого скачка в данном случае являются неуместными и в качестве критичного параметра, синхронизирующего и нормирующего процессы, выступает не время, а сохранение стабильности системы на всех фазах перехода. Слом существующей системы приведет к появлению вакуума в сфере региональной безопасности и неизбежной дестабилизации всего региона, балансирующего на кромке хаоса. Такое развитие процессов по определению означает непредсказуемость и риск разворачивания широкомасштабных боевых действий, что крайне неприемлемо не только для противоборствующих сторон, но и ведущих мировых центров силы.

Резюмируя же казахстанскую позицию по Арцахскому вопросу, отметим следующее, Республика Казахстан придерживается концепции, что ни один этнический конфликт невозможно решить военным путем, занимая нейтральную позицию в рамках различных международных организаций. Арцахский вопрос должен решаться поэтапно, мирным путем в рамках международного права.

Список использованной литературы

1. *Kazimirov V.* Karabakh and UN Security Council Resolutions, Moscow: Highlights, 2004.
2. *Svante E.* The Nagorno-Karabakh Conflict. Report No 46, Department of East European Studies, Uppsala University, 1999.
3. *Аветисян Г., Исагулян Г., Андриасян Л.* Нагорно-Карабахская Республика: становление государственности на рубеже веков, Ереван: ГНКО, 2009.
4. *Благова Г.* К становлению обобщающего имени тюркоязычных народов // Тюркологический сборник, Москва: Наука, 1973.
5. *Галиев А.* Кавказ и глобализация, Алматы: Абылай, 2012 – 35 С.
6. *Нурша А.* Карабахский конфликт: посредническая роль Казахстана. Астана: Хантыр, 2016.
7. *Ованнисян А.* Фундаментальный вклад Левона Мирзояна в процесс становления и развития казахстанской государственности в период СССР // научно-аналитический журнал «Регион и Мир», Том X, №2, Ереван: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона, 2019.
8. *Спицын Е.* «Крымская эпопея» Н. Хрущева, Москва: Парад, 2015.
9. *Խելչոյան Լ.* Չայնէր և տեսիլքներ, Երևան, 2006.
10. *Մարտիրոսյան Հ.* «Ղարաբաղյան շարժման» կամ հայկական հեղափոխության հիմնական առանձնահատկությունները, Երևան: Տիգրան Մեծ, 2014.
11. *Միրզոյան Շ.* Լեոնային Ղարաբաղ. Ադրբեջանի իրականացրած ցեղասպանության անատոմիան, Ստեփանակերտ: Ազատ Արցախ, 2003:

³³ *Тюркский мир: между наукой и политикой*, <http://golosarmenii.am/article/19150/tyurkskij-mir-mezhdu-naukoj-i-politikoj>, 14.04.2019

Dynamics of trade-economic relations development between Armenia and Qazaqstan at the present stage

Hovhannisyan A.Y.
Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)
andranik.hovhannis@gmail.com

Keywords: trade-economic relationship, Armenia, Qazaqstan, cooperation, the Eurasian Economic Union

Հայաստանի և Ղազախստանի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման դինամիկան արդի փուլում

Հովհաննիսյան Ա.Յ.
Հայ-Ռուսական Համալսարան (Հայաստան, Երևան)
andranik.hovhannis@gmail.com

Ամփոփում: վերջին տարիներին Հայաստանի և Ղազախստանի միջև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման հարցը արդիական է դարձել երկու երկրների համար: Երկու պետությունների միջև առևտրատնտեսական համագործակցության խթանման նպատակով Հայաստանի և Ղազախստանի կառավարությունները առևտրի և ֆինանսական ոլորտներում մի շարք միջոցներ են ձեռնարկել: Այս հոդվածում հեղինակը վերլուծում է 1990-ականների սկզբից մինչև 2018թ. երկկողմ հարաբերությունների զարգացման դինամիկան, մատնանշում է հարաբերությունների զարգացմանը խոչընդոտող հիմնական բացասական գործոնները: Բացի այդ, հեղինակն ուսումնասիրում է առաջնային ոլորտները, որոնց խթանումը կարող է զգալի ազդեցություն ունենալ հայ-ղազախական առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման գործում:

Վճռորոշ բառեր՝ առևտրատնտեսական հարաբերություններ, Հայաստան, Ղազախստան, համագործակցություն, Եվրասիական տնտեսական միություն (ԵԱՏՄ)

Динамика развития торгово-экономических отношений между Арменией и Казахстаном на современном этапе

Ованнисян А.Ю.
Российско-Армянский университет (Армения, Ереван)
andranik.hovhannis@gmail.com

Резюме: в последние годы развитие торгово-экономических отношений Армении и Казахстана стало актуальным вопросом для обеих стран. С целью продвижения торгово-экономического сотрудничества между двумя государствами, правительства Армении и Казахстана приняли ряд мероприятий в торговой и финансовой сферах. В настоящей статье автор анализирует динамику развития двусторонних отношений с начала 1990-х гг. до 2018 года, приводит основные негативные факторы, тормозящие развитие отношений. Помимо этого, автор исследует наиболее приоритетные направления, продвижение в которых сможет дать значительный толчок развитию армяно-казахстанских торгово-экономических отношений.

Ключевые слова: торгово-экономические отношения, Армения, Казахстан, сотрудничество, Евразийский экономический союз

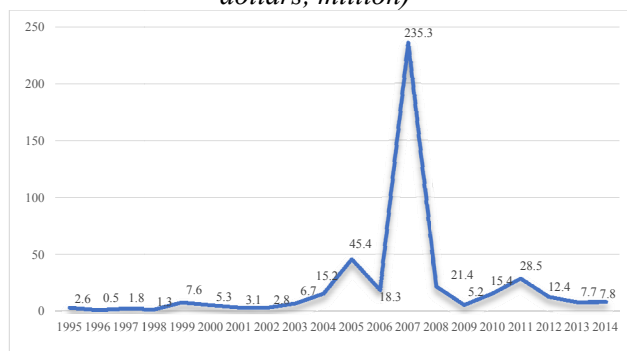
The foundations of economic cooperation between the Republic of Armenia and the Republic of Qazaqstan were laid in January 1993, when the “Agreement on bilateral trade and economic cooperation” was signed in Almaty [6]. In 1993-1995, four agreements were signed between the two republics on the basis of trade and economic cooperation, which formed a specific legal framework for further development of bilateral relations.

In 1995, the volume of Armenian-Qazaqstani trade amounted about \$3 million. The main share of Armenian exports accounted for machinery and equipment, electric motors and generators, pharmaceutical and textile products. Qazaqstan mainly exported rolling products, conveyor belts made of volcanic rubber, agricultural products and non-alcoholic and alcoholic beverages. In the same year, the Republic of Qazaqstan and the CIS countries signed an agreement “On the principles of trade and economic cooperation” [2, C.72]. In 1996,

during the visit of the delegation of the Ministry of Economy of Armenia to Almaty, the following projects were discussed and initiated with Almaty: “On Free Trade”, “Non-Trade Payments”, “Mutual Protection and Encouragement of Investments” [2, C.87]. In 1997, an agreement was signed between the governments of the Republic of Armenia and the Republic of Qazaqstan on the principles for elimination of taxation during export and import [3]. However, all the above-mentioned agreements and treaties didn’t induce a sharp increase in bilateral trade, the volume of which from 1996 to 1998 was permanently less than \$3 million.

For almost three decades a sufficiently high level of military-political, trade-economic and cultural-humanitarian dialogue has been established between Armenia and Qazaqstan, however, it isn’t yet possible to use the full potential in trade and economy. Certainly, it is partly due to adverse trends observed in geopolitics and economics. At the same time, based on the dynamics of bilateral trade between Yerevan and Nur-Sultan, we see that only short-term effect has an impact on mutual trade, and the decline in trade turnover occurred in economically favorable years. Obviously, there are objective reasons for mutual nature that affect the profitability of export-import operations between Armenia and Qazaqstan, which aren’t dependent on world economic processes. Let’s consider the dynamics of Armenian-Qazaqstani economic relations from 1995 to 2014 (see **Chart 1**).

Chart 1. Dynamics of Armenian-Qazaqstani economic relations from 1995 to 2014 (in US dollars, million)¹

As we can see, a sharp increase in the volume of bilateral trade accounted for 2003-2007 due to the supply of liquefied gas from Qazaqstan. However, in 2008-2009 commodity turnover between the two countries sharply decreased, as it became difficult for Qazaqstani exporters to compete with their Russian counterparts. Let’s consider another example, a significant increase in turnover was noted in 2010-2012 (due to the supply of wheat

¹ *The Atlas of Economic Complexity*, <http://atlas.cid.harvard.edu/>, 26.02.2019

from Qazaqstan), however, it’s known that Russia is one of the main leaders in the export of these products in the world market, so another decline in the volume of Armenian-Qazaqstani trade in 2013 was due to the fact that Nur-Sultan exporters again failed to withstand the contestation with Moscow.

We will try to single out main reasons that inhibit the development of bilateral trade and economic relations between Armenia and Qazaqstan:

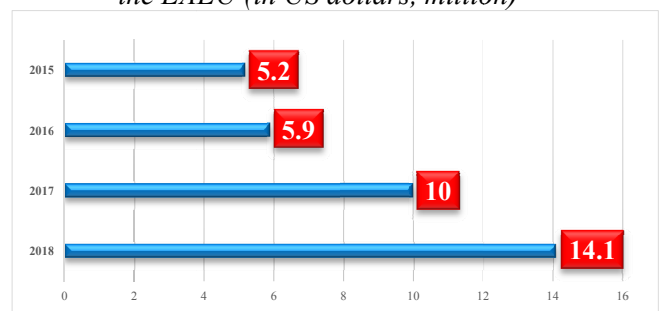
1. *complexity of the transport freight traffic between the two republics due to the lack of direct transport connections;*
2. *regional issues that violate rational and profitable trade routes, both through the Caspian Sea and Abkhazia;*
3. *Illegal blockade of Armenia by the Republic of Azerbaijan and Turkey;*
4. *similarity of the export structure of the two republics, in which raw materials predominate;*
5. *narrow consumer market and low purchasing power of Armenia;*

The above-mentioned examples of trade volume ups and downs between Armenia and Qazaqstan show that competitive prices may also be attributed to destructive reasons for Russian analogues of Qazaqstani goods: liquefied gas, grain and metal products. Even without taking into account transport costs, a number of Qazaqstani goods with export potential are uncompetitive, or their sale in the Republic of Armenia has low profitability. Under these conditions, it is difficult for Qazaqstan commodity producers to compete with those in Russia, supplying similar products to the Armenian market.

Armenia's accession to the EAEU

Since 2015, after Armenia’s accession to the EAEU, there has been a gradual increase in trade turnover between Armenia and Qazaqstan (see **Chart 2**).

Chart 2. Volume of Armenian-Qazaqstani commodity turnover after Armenia’s accession to the EAEU (in US dollars, million)²

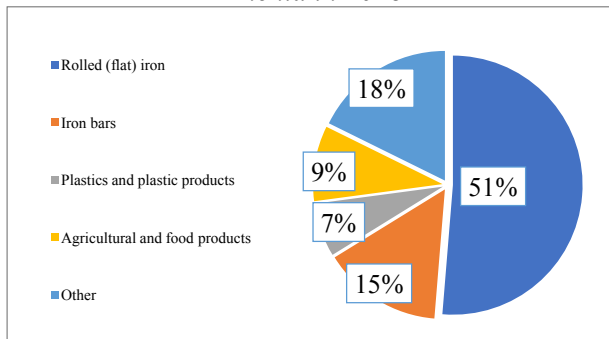

² *Statistics of foreign and mutual trade between the countries of the EAEU*, <http://www.eurasiancommission.org/>, 02.03.2019

However, as stated earlier, Russian exporters have price advantages in the supply of grain and fuel products to Armenia. Moreover, Qazaqstani exporters have to overcome the territory of Russia, which is extremely inefficient for the Armenian side, because it buys the same goods from the Russian Federation. For this reason, Qazaqstan's exports to Armenia in 2018 are represented only by rolled (flat) iron, iron bars, plastics and a small amount of agricultural products. (see **Chart 3**). The main part of the Armenian export to Qazaqstan is consistently the supply of alcoholic and non-alcoholic beverages, jewelry and tobacco products, medications and a small quantity of building materials (see **Chart 4**).

In May 2015, the first Armenian-Qazaqstani business forum was held in Yerevan, which was organized by the Chamber of Commerce of Armenia and the National Agency for Export and Investment of the Ministry of Investment and Development of the Republic of Qazaqstan. Armenian and Qazaqstani businessmen, who managed to get enough information about the investment climate of the two countries and opportunities for cooperation, initiated a dialogue in B2B format (“business to business”).

Chart 3. The structure of Qazaqstani exports to Armenia in 2018³

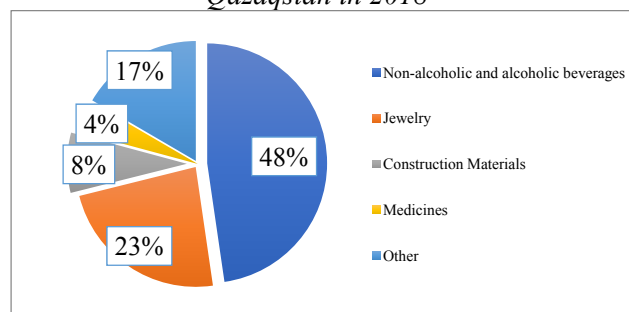

Qazaqstan sees opportunities for cooperation in almost all areas and is ready to offer the Armenian consumer a wide range of both services and goods - in engineering industry, food industry, and in chemical products. Armenian manufacturers are also open to implementation of joint projects. Currently, the activity of enterprises with Qazaqstani capital is very low in Armenia, with the exception of the activity of PLL SCAT Air Company, which, by the way, since January 2019 has temporarily suspended direct Nur-Sultan-Yerevan-Nur-Sultan flights. The situation is different with the Armenian capital in the market of Qazaqstan. Over the past three years in Qazaqstan, the number of small and medium-sized enterprises formed by citizens of Armenia has

more than doubled (to 145). Deputy Chairman of the National Agency for Export and Investment of Qaznex Invest, M. Mikenov, in one of his interviews said: “The trade turnover between Qazaqstan and Armenia leaves much to be desired and doesn’t meet the parties' requirements, as there is a more serious potential. Nur-Sultan and Yerevan are ready for closer cooperation in various fields” [8]. He points that we need to work on the development of cooperation between the two republics, especially considering the EAEU, which provides great opportunities for cooperation within the common customs area with a large market, the possibility of free movement of goods, human resources and capital.

At the moment, we have to admit the fact that even remittances sent by Armenian citizens engaged in labor activities in Qazaqstan are three times higher than the volume of trade between the two republics, reaching almost \$19 million by the end of 2017 [4]. By the way, Qazaqstan is among the top three countries that are the leading sources of cash transfers for Armenia.

Chart 4. Structure of Armenian exports to Qazaqstan in 2018⁴

Citizens of this country in Qazaqstan are represented, as a rule, in the field of construction, services and trade. It should also be stated that most of the individual enterprises of the citizens of Armenia in Qazaqstan have been launched with the active support and assistance of the Armenian Diaspora of Qazaqstan. Among large companies, the dealer network is represented, for example, by the Ararat brandy factory of Armenia. A certain interest in Qazaqstan is also shown by jewelry companies from Armenia. The above data on remittance indicate that citizens of Armenia and Qazaqstan are already using privileges from the EAEU, related to the general labor market and the free movement of citizens within a single economic space, but such a low turnover between the two republics, which are

³ Statistics Committee of Qazaqstan, <http://stat.gov.kz/faces/>, 01.03.2019

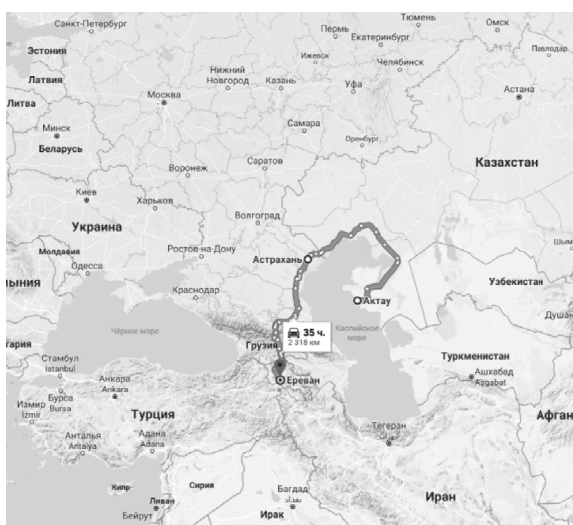
⁴ Statistical Committee of Armenia, http://www.armstat.am/file/article/sv_01_112.pdf, 01.03.2019

part of the same economic integration space, generates some concern.

Transport logistics

We believe that the main obstacle preventing the growth of trade and economic relations between the two republics remains lack of optimal transport routes between Yerevan and Nur-Sultan.

Currently, goods from Qazaqstan arrive in Armenia mainly through the loaded route through the Upper Lars checkpoint, Russia (see **Map 1**), which is almost 500 km (4 hours) shorter than the route "Aktau-Turkmenbashi-Tehran-Yerevan" (see **Map 2**). Moreover, it's necessary to take into account the fact that goods will pass through the territory of two states (Turkmenistan and Iran) that aren't EAEU members. After the opening of a direct auto-ferry service on feeder ships from Aktau (Western Qazaqstan) to the Iranian port of Bender-Enzeli on October 2001 (hereinafter referred to as the road route to Armenia), a new opportunity arose for travel of heavy trucks and containers from Qazaqstan to Armenia. However, the complex transport logistics of the Syunik region of Armenia and excessive loading and unloading operations make it difficult to implement transportation along this route. Other transport routes, for example, through Georgian territory don't function due to the closure of the railway communication through Abkhazia, and the existing difficulties in Georgian-Russian relations do not alleviate problems of establishing freight traffic through the Upper Lars Pass. Transportation of goods along the above-mentioned existing routes leads to high transport costs for both Qazaqstani and Armenian goods, significantly reducing the profitability of import-export operations between the two countries [1, C.34].

Map 1. "Aktau-Astrakhan- Upper Lars-Yerevan" transport connection

In our view, the rapid and stable development of Armenian-Qazaqstani trade and economic relations in the long term perspective is possible only in case of the construction of a railway connecting Armenia and Iran. In future, Armenian-Iranian branch of the railway will connect with a longer branch: "Tabriz-Tehran-Gorgan (Iran) - Etrek-Bereket-Gyzylgaya (Turkmenistan) - Zhanaozen-Aktau (Qazaqstan)".

This railway has a strategic importance, because it'll connect Yerevan not only with Tehran, but with all the countries of Central Asia, too. Moreover, the presence of such a route will radically change the significance of Armenia for the Chinese "One Belt, One Road" project. The total length of the route will comprise 2,800 km. With an average speed of a freight train of 45 km/h, this route will be covered in less than 3 days. Taking into account the potential volume of cargo transportation along such a route, the economic indicators of Armenia will begin to rise rapidly along with the level of welfare of the society.

Map 2. "Aktau-Turkmenbashi-Tehran-Yerevan" transport connection

Conclusion

In this way, Armenia's entry into the EAEU gave a positive impetus to the revitalization of trade and economic ties between Yerevan and Nur-Sultan. Undoubtedly, there is sufficient potential for the development of economic relations. Analysis of the statistical data on export-import of Armenia and Qazaqstan indicates that there is a niche in the Armenian market, which, other favorable circumstances, may occupy Qazaqstani products. In their turn, Armenian exporters also have products, which can consistently fill the Qazaqstani market. The Republic of Qazaqstan is an attractive area for SMEs to be run by citizens of the Republic of Armenia, which is facilitated by the presence of favorable conditions for entrepreneurship in Qazaqstan, as well as economically active Armenian Diaspora. The accession of Armenia to EAEU opens the Armenian market for all member countries of the

Union, including Qazaqstani businessmen, who can enjoy the privileges of EAEU, since the presence of two states in a single economic union provides an exceptional opportunity to develop and deepen trade and economic cooperation.

References

1. *Ataev K.* Qazaqstan-South Caucasus: Economic Cooperation, Almaty: Bayrut, 2016 - P. 34
2. *Ibraev T.* Qazaqstan-CIS: Problems and Prospects for Cooperation, Almaty: Oiras, 2014 - P. 72
3. *Historical and Diplomatic Archive of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, List 2, Case No. 214
4. *Statistical Committee of Armenia*, http://www.armstat.am/file/article/sv_01_112.pdf, 12.02.2019
5. *Statistics Committee of Qazaqstan*, <http://stat.gov.kz/faces/>, 01.03.2019
6. *“Agreement on the principles of trade and economic cooperation between the Republic of Qazaqstan and the Republic of Armenia in 1993”*. Almaty, 19.01.93. Entered into force upon its signature.
7. *Prospects for the economic relations development between Armenia and Kazakhstan*, http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=16091, 10.03.2019
8. *Exports of goods from Qazaqstan to Armenia increased 16 times*, <https://kapital.kz/business/41117/eksport-tovarov-iz-rk-v-armeniyu-uvelichilsya-v-16-raz.html>, 12.02.2019
9. *The Atlas of Economic Complexity*, <http://atlas.cid.harvard.edu/>, 26.02.2019

Основные подходы к политике безопасности Японии в период Холодной войны*

Бадоян Г.В.

Кафедра Всемирной Истории и регионоведения Российско-Армянского Университета

(Армения, Ереван)

gor.badoyan@gmail.com

Ключевые слова: Япония, пацифизм, «холодная война», политика безопасности, американо-японский союз

Ճապոնիայի անվտանգության քաղաքականության հիմնական մոտեցումները «սառը պատերազմի» ժամանակաշրջանում

Բադոյան Գ. Վ.

Հայ-Ռուսական համալսարան (Հայաստան, Երևան)

gor.badoyan@gmail.com

Ամփոփում: Հեղինակը բացահայտում է այն հիմնական մոտեցումները, որոնք մշակվել են արևմտյան և ճապոնական ակադեմիական շրջանակներում, «սառը պատերազմի» ժամանակաշրջանում Տոկիոյի անվտանգության քաղաքականության գնահատման համար: Հոդվածում շեշտը դրվում է պացիֆիզմի ընթացքի հիմնական մեկնաբանությունների վրա և վերլուծվում է պատմագրության մոտեցումները և նրանց տարբերությունները: Ուսումնասիրության մեթոդը բաղկացած է հիբրիդային մոդելից, որը թույլ է տալիս վերլուծել այնպիսի գործոնների ազդեցությունը, ինչպիսիք են պացիֆիզմը, հակաավանդականությունը և «թակարդը ընկնելու վախը» Տոկիոյի անվտանգության քաղաքականության ավելի մանրամասն բացատրության համար: Մինևույն ժամանակ ընդգծվում է անվտանգության քաղաքականության մեջ կարգավորող գործոնների կարևորությունը: Սա ցույց է տալիս, որ ոչ միայն անվտանգության, այլև անվտանգության նորմեր չհանդիսացող չափանիշները ազդում են պետության արտաքին վարքագծին:

Վճռորոշ բառեր՝ Ճապոնիա, պացիֆիզմ, հակաավանդականություն, «սառը պատերազմ», անվտանգության քաղաքականություն, ԱՄՆ-Ճապոնիա դաշինք

Primary Approaches to Japan Security Policy During the Cold War Period

Badoyan G.V.

Russian-Armenian University (Armenia, Yerevan)

gor.badoyan@gmail.com

Abstract: The author reveals the main approaches that have been developed in the Western and Japanese academic community to the assessment of Tokyo's security policy during the Cold War. The article stresses main interpretations of the accepted course of pacifism and analyzes the difference of approaches and distinctive features of historiography. The method of study consists of a hybrid model to analyze the influence of such factors as pacifism, anti-traditionalism and "fear of being trapped" in Japan's security policy to provide a more detailed explanation of Tokyo's security policy. At the same time, the relevance of regulatory factors in security policy is emphasized. This shows that not only security standards but also non-security norms influence the external behavior of a state.

Keywords: Japan, pacifism, anti-traditionalism, Cold War, security policy, the US-Japan alliance

* Статья подготовлена в рамках работы над диссертационным исследованием на тему: «История становления пацифизма в Японии в 1945-1996 гг.», при финансовой поддержке Японского Фонда (программа КС-Г). «Japanese-language program for specialists (specialists in cultural and academic fields)».

После окончания Второй мировой войны Япония в течение длительного времени оставалась приверженной ценностям Конституции 1947 г., по которой отказалась от суверенного права на ведение войны. Вопрос обеспечения безопасности островов по большей части перекладывался на плечи главного союзника Токио – Соединённые Штаты. В течение длительного времени такое положение дел устраивало обе стороны. Однако с распадом СССР и завершением эпохи «холодной войны» международная обстановка менялась, и Япония начала пересматривать свою политику безопасности. В этом процессе можно выделить несколько важнейших реперных точек. Прежде всего, знаковым стал январь 2007 г., когда Агентство Оборонной Японии было преобразовано в Министерство обороны. В это же время Силы Самообороны Японии в качестве одной из своих основных миссий определили участие в военных операциях за рубежом. Следующим важным свидетельством изменений подхода Токио к вопросам безопасности стал приход в 2012 г. к власти премьер-министра Абэ Синдзо, который, во-первых, провозгласил курс на пересмотр пацифистской Конституции Японии, во-вторых, увеличил бюджет на военные расходы. 7 июня 2013 г. был создан Совет национальной безопасности, призванный стать опорой японской политики, направленной на поддержание, как внутренней безопасности, так и на мировой арене.¹

Новый подход японского руководства не может не вызывать вопросов. Например, почему Токио решает изменить траекторию политики безопасности, и почему этого не произошло раньше? Какие препятствия существовали в эпоху «холодной войны»? Чтобы понять генезис современных трансформаций политики Японии обратимся к её истокам. Многие особенности, присущие стратегии безопасности, Токио берут своё начало в послевоенный период.

Для того, чтобы понять, в чем кроются причины осмотрительной политики Токио в области безопасности в период «холодной войны», проанализируем несколько подходов, которые сложились среди экспертов, изучающих послевоенную Японию.

Представители школы политического реализма с лёгкостью дают ответ, почему происходят трансформации, которые активно претворяются в жизнь кабинетом премьер-министра С. Абэ. Рост мощи КНР и обострение ядерной проблемы на Корейском полуострове, являя

собой источник беспокойства, подстегнули Японию и к формированию новых институтов, отвечающих за национальную безопасность и наращиванию военного бюджета. Таким образом, Кристофер Хьюз объясняет действия японского руководства как закономерную реакцию на рост региональной напряжённости.² Тем не менее, реалисты не дают ответа, почему политика Токио в области безопасности в годы «холодной войны» шла в фарватере пацифизма. Более того, с позиции политического реализма она является парадоксальной.

Пол Мидфорд³ и Кристофер Твоми⁴ трактовали японскую политику в области безопасности, как основанную на оборонительном реализме. Согласно этому подходу Токио прекрасно понимал, что наращивание военного потенциала неизбежно подтолкнет соседей к ответным действиям, что приведёт к гонке вооружений и росту напряжённости в регионе. Поэтому можно сказать, что японское правительство поступило весьма дальновидно. Ричард Сэмюэлс⁵ и Эрик Хегинботом⁶ оценивают Японию, как следующее принципам политического реализма государство. В частности, политике Токио приписывают черты "техно-национализма". Этот принцип воплощается в стремлении к самодостаточности и передовому опыту в области технологий в целях укрепления национальной безопасности.

Ответить на вопросы, связанные с такой позицией Японии в послевоенное время, отчасти получается у конструктивистов. Томас Бергер и Питер Катценштайн предложили свою трактовку: в период «холодной войны» политика безопасности Токио была продиктована новой нормой безопасности. После поражения во Второй мировой войне японцы стремились всеми путями избежать возрождения милитаризма. Вследствие этого была сформирована антимилитаристская норма, которая объясняет отказ Японии от участия в военных операциях за рубежом.⁷

² Hughes C.W. Japan's Re-emergence as a "Normal" Military Power, Adelphi Papers, No. 368-9. London: International Institute for Strategic Studies, 2004.

³ Midford P. The Logic of Reassurance and Japan's Grand Strategy, Security Studies, Vol. 11, No. 3, 2002. P. 2-42.

⁴ Twomey C. P. Japan, a Circumscribed Balancer: Building on Defensive Realism to Make Predictions about East Asian Security. Security Studies, Vol. 9, No. 4. 2000. P. 167-205.

⁵ Samuels R. J. Rich Nation, Strong Army: National Security and the Technological Transformation of Japan Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994.

⁶ Heginbotham E., Samuels R., Mercantile Realism and Japanese Foreign Policy. International Security, Vol. 22, No. 4. Spring 1998. P. 171-203.

⁷ Berger T. Cultures of Antimilitarism: National Security in Germany and Japan. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998 и Katzenstein P. J. Cultural Norms and National

¹ Defense of Japan 2013. P. 105.

URL: https://www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/pdf/2013/24_Part2_Chapter1_Sec4.pdf, 04.02.2019

Конструктивисты отмечают проявление антимилитаристской нормы в двух измерениях: концентрация внимания на развитии экономического потенциала Японии и делегирование вопросов безопасности США, как стратегическому союзнику, и институциональными особенностями японской политики. В первом случае речь идёт о Доктрине Ёсида. Именно в соответствии с этой доктриной правительство Японии приняло решение концентрации ресурсов на экономике. Прочным фундаментом для укрепления доктрины стал процесс пересмотра положений Договора безопасности, вокруг которого в 1960 г. возникла широкая дискуссия. Т. Бергер оценивает те массовые протесты, которые поднялись против японского правительства, в связи с пересмотром ряда положений Договора безопасности, как исторический момент, определивший дальнейшее развитие военно-политической культуры Японии.⁸ Действующее правительство Киси Нобусукэ не могло не считаться с общественным мнением. В результате, в вопросах национальной безопасности чаша весов склонилась в сторону пацифизма. Премьер-министру Н. Киси, не сумевшему правильно оценить общественные настроения, пришлось уйти в отставку.

Второе измерение связано с пацифистской Конституцией Японии. Прежде всего, речь идёт о 9 статье. Японским правительством толкование данной статьи сводится к тому, что Япония обладает правом на коллективную самооборону, не имеет права его реализовать. Подобная трактовка представляется парадоксальной, поскольку на основании статьи 51 Устава Организации Объединённых Наций правом на коллективную самооборону обладает каждое государство. Объяснить сложившийся парадокс довольно удачно получилось у Т. Бергера. Как представитель конструктивистского подхода, он в качестве первопричины добровольных институциональных ограничений Токио в области обеспечения национальной безопасности, называет страх японского народа перед возрождением милитаризма. Следствием чего и стало довольно жёсткое самоограничение Японии в вопросах обороны, прочно укоренившееся в её политической жизни. Антимилитаристская норма органично дополняется тремя неядерными принципами Хикаку сан гэнсёку (非核三原則): отказ от владения, производства или ввоза ядерного оружия на территорию Японии.

Несмотря на то, что конструктивисты дают достаточно полное объяснение того, почему

Япония не стала занимать активную позицию в вопросе обеспечения собственной национальной безопасности в период «холодной войны» критика такого подхода тоже существует. С позиции политических реалистов влияние антимилитаристской нормы в японском обществе явно преувеличено. Так, например, Дженнифер Линд придерживается мнения о том, что Токио сознательно отказывается от обеспечения собственной безопасности, с расчётом на поддержку США.⁹

Если представители западной науки объясняют политику безопасности Японии в период «холодной войны» с позиции двух фундаментальных теорий международных отношений: реализма и конструктивизма, то японские исследователи предлагают несколько отличную трактовку. Особого внимания заслуживает анализ, основанный на таких идеологиях как пацифизм и антитрадиционализм.

Рассматривая политику безопасности Японии, в ракурсе пацифизма, стоит отметить, что после окончания Второй мировой войны, сторонники пацифистских идей активно выступали за полное разоружение государства, отказ от военных альянсов и всесторонне поддерживали институциональные ограничения на применение военной силы, налагаемые Конституцией 1947 года.

В японском пацифизме можно выделить два течения. Первое – организованная группа, объединившая в себе членов Социалистической партии Японии, Коммунистической партии Японии, а также профсоюзных организаций. Это течение, занявшее проактивную позицию, сыграло лидирующую роль в противостоянии активной политики безопасности Токио. Второе – представляет собой объединение интеллектуалов, сторонников философии пацифизма. Среди них можно назвать ряд известных деятелей: активиста и ученого Икутаро Симидзу, либерального ученого международной политики Ёсикадзу Сакамото и писателя Макото Ода. Примечательно, что, несмотря на разницу основ двух течений, они единодушно придерживались мнения относительно толкования 9 статьи Конституции, согласно которой Япония отказывалась от права на коллективную самооборону. Также их последователи единым фронтом выступали против любой инициативы, которая могла привести к пусть и незначительному, но увеличению военного потенциала японского государства.

Т. Бергер отмечает, что антимилитаризм не является эквивалентом пацифизма. По его мне-

Security: Police and Military in Postwar Japan. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1998.

⁸ Berger T. Cultures of Antimilitarism. P. 48-51.

⁹ Lind J. M. Pacifism or Passing the Buck? Testing Theories of Japanese Security Policy. International Security, Vol. 29, No. 1, 2004. P. 92-121.

нию, пацифизм ближе всего подходит к тому, что он определяет как анти-милитаризм в контексте того, что пацифисты Японии ненавидят военные организации.¹⁰ В конце 1940-х гг., пацифистская интеллигенция Японии опубликовало сборники писем солдат, которые были студентами во время призыва и были убиты в войне на Тихом океане. В произведениях описывался их боевой опыт, жестокость и эгоизм офицеров, часто в противовес идеализму и нежеланию солдат вести бессмысленную войну. Эти издания стали бестселлерами. В 1950 г. группа японских пацифистов создала такие организации, как Японское Общество Памяти Студентов Погибших На Войне (日本戦没学生記念会(わだつみ会)), в надежде распространить свои антимилитаристские взгляды.

Таким образом, сила пацифистских убеждений как философии, идеологии и в то же время общественного движения, которое способно влиять на процесс принятия политических решений как раз и задавала вектор развития системы безопасности Токио, сложившейся в период «холодной войны». Результатом этой политики стал добровольный отказ Японии от активных действий в процессе поддержания собственной оборонноспособности.

Другая, не менее значимая идеология – анти-традиционализм. Как отмечал Ёдзи Ватануки, политика безопасности, реализуемая Токио в период «холодной войны», представляет собой результат противостояния традиционалистов и анти-традиционалистов.¹¹ Традиционалисты были убеждены, что Япония обладает такими важными фундаментальными ценностями, как уважение к властям, коллективизм, самопожертвование, настойчивость. В противовес традиционалистам, полагавшим, что внедрение американской демократии посредством политических и социальных реформ, проводимых оккупационным правительством США, наносит ущерб исконно-японской системе ценностей, анти-традиционалисты были сторонниками демократических реформ. Что касается вопросов безопасности, то в этой области анти-традиционалисты довольно часто сотрудничали с пацифистами. Позиции этих двух течений нередко совпадали. Однако если пацифисты четко следовали принципам антимилитаризма в силу своих идеологических убеждений, анти-традиционалисты основной своей целью видели защиту японской демократии.

Ё. Ватануки в качестве одной из важнейших особенностей анти-традиционализма отмечал следующее. Сторонники данного течения рассматривают политику безопасности преимущественно с точки зрения внутривнутриполитических процессов, происходящих в Японии, точнее в привязке к сохранению системы демократических ценностей. Примечательно, что даже когда речь идет о втягивании Японии во Вторую мировую войну, анти-традиционалисты не обвиняют в этом милитаристски настроенную политическую элиту. По их мнению, интенсивное военное развитие Японии кроется в природе японского общества. Один из наиболее влиятельных теоретиков политической науки Японии Масао Маруяма объяснял, что именно повинование и почтение японского народа в отношении власти привели к подъёму милитаризма, который попросту не встретил сопротивления.¹²

Анти-традиционализм отличается от концепции Т. Бергера а антимилитаризма двумя важными аспектами. Во-первых, Т. Бергер рассматривает антимилитаризм как норму безопасности, в то время как анти-традиционализм, по его словам, рассматривается в первую очередь как внутривнутриполитический, антимилитаризм отражает военно-политические ориентации культуры, связанные с обороной, безопасностью, военными действиями и применением силы. Анти-традиционализм, как его определяли Ё. Ватануки и другие ученые, в первую очередь отражает стремление улучшить качество японской демократии; вопросы безопасности становятся актуальными для анти-традиционалистов только в этих очень широких рамках внутренней политики. Во-вторых, в то время как антимилитаристы обвиняют японские военных в том, что они втянули страну во Вторую мировую войну, анти-традиционалисты утверждают, что основная причина подъема довоенного милитаризма Японии кроется в самой природе японского общества.

Фактически эти отличия делают анти-традиционалистов более гибкими и дают больше пространства для манёвра. Если пацифисты при любых обстоятельствах выступают против активизации политики безопасности Японии, то для анти-традиционалистов существует два условия, когда они готовы поддержать пацифистов. Во-первых, это может произойти в том случае, если политики действуют в ущерб интересам Японской демократии. Во-вторых, когда политики,

¹⁰ Berger T. Cultures of Antimilitarism. P. 55-59.

¹¹ Ватануки Д. Нихон сэйдзи но бунсэки сикаку 日本政治の分析資格 (Анализ японской политики). Токио: Тюо коронся, 1976. (на яп. языке).

¹² Маруяма М. Гункокуси но сэйсин кэйтай 軍国氏の精神形態 (Психология милитаристов). Полная работа Масао Маруямы, изд. 4, Токио: Иванами Сётэн 1995. С. 325. (на яп. языке).

которые стремятся пересмотреть и вопросы безопасности в сторону расширения, являются традиционалистами. В двух обозначенных областях позиции пацифистов и антитрадиционалистов нередко совпадали, хотя справедливо отметить, что убеждения антитрадиционалистов имели более узкую направленность.

Отдельно стоит отметить ещё одну трактовку политики безопасности Японии в годы «холодной войны»: «страх быть пойманным в ловушку». Эта трактовка зиждется на классической дилемме безопасности. Один из представителей японской школы международных отношений Дицуо Цутияма обозначил «страх быть пойманным в ловушку» как определяющий фактор японской политики в области безопасности.

Третий элемент гибридной модели – «страх быть пойманным в ловушку», реалистический фактор, отражающий озабоченность дилеммой безопасности союза. Японский ученый по международным отношениям Дицуо Цутияма утверждает, что во время первой половины холодной войны страх попасть в ловушку значительно повлиял на поведение Японии.¹³ В этот период Япония была более или менее оптимистична в отношении своей безопасности, в то время как Соединенные Штаты были глубоко обеспокоены своей безопасностью в Восточной Азии. Кроме того, японцы считали политику США по отношению к коммунистическим государствам излишне агрессивной, опасаясь, что она может спровоцировать конфликт с Китаем или Советским Союзом.

Страх попасть в ловушку помог удержать Японию от разработки более активной политики безопасности; то есть, когда японская общественность испытывает такой страх, она стремится оказать давление на японское правительство, чтобы оно не проводило активную политику безопасности. Со своей стороны, японское правительство может попытаться ограничить свои союзнические обязательства перед США. Когда страх попасть в ловушку невелик, общественность менее склонна выступать против проведения правительством активной политики в области безопасности.

Уровень страха попасть в ловушку варьируются в зависимости от преобладающих условий. Например, страх Японии попасть в ловушку был в целом выше во время «холодной войны», чем после распада Советского Союза, учитывая большой риск глобальной ядерной войны. Япония была особенно обеспокоена этим риском из-

за присутствия американских вооруженных сил, что сделало ее потенциальной мишенью советского ядерного нападения. Государство может также испытывать повышенный уровень страха, когда его союзник вовлечен в региональные конфликты, которые в конечном итоге могут втянуть его в нежелательную войну. Такие государства, как Япония, которое разрешает американским военным использовать свои базы, легко может быть втянутым в войну. Более того, государство может опасаться захвата, когда оно считает своего союзника чрезмерно агрессивным, а противника своего союзника-оборонительным.

Страх попасть в ловушку смягчается, когда союзник не участвует в региональных вооруженных конфликтах, или когда противник считается агрессивным, в то время как действия его союзника рассматриваются как оборонительные или же оправданные. В этих условиях японское правительство может продвигаться вперед с активной политикой безопасности без сильной оппозиции.

Нашей задачей было объяснение японской политики безопасности в период «холодной войны». Для этого мы использовали гибридную модель. Результаты показывают, что гибридная модель более точно отражает динамику принятия решений Японии в области политики безопасности, чем антимилиитаристская модель.

Данное исследование имеет более широкие теоретические выводы. Во-первых, мы демонстрируем результативность эклектического подхода, который охватывает различные парадигмы теории международных отношений. Гибридная модель включает в себя как реалистические, так и конструктивистские факторы, и анализ конкретных случаев показывает, что она может дать ясное и более подробное объяснение японской политики безопасности, чем реалистическое или конструктивистское объяснения. Некоторые могут поставить под сомнение взаимодополняемость мировоззренческих основ, на которых базируются различные факторы. Однако, Питер Катценштейн и Рудра Сил утверждают, что различные факторы и их причинно-следственные механизмы могут быть эффективно сгруппированы, несмотря на значительные различия в их философских или методологических основаниях.

¹⁴ На самом деле, даже в рамках одной парадигмы существуют значительные различия между предметным объяснением, поэтому стоит попытаться объединить объяснения, которые разделяют схожие между парадигмами результаты.

¹³ Цутияма Д. Араянсу дзиремма то нихон домэй Араянсу дзиремма то нихон домэй (Дилемма альянса и политика Японии), Левиафан, номер. 13, 1993. С. 50-75

¹⁴ Katzenstein P.J., Sil R. Rethinking Asian Security: A Case for Analytical Eclecticism, Stanford University Press, Stanford. P. 263.

В то же время в настоящем исследовании подчеркивается актуальность нормативных факторов в политике безопасности в Японии в эпоху «холодной войны». Это показывает, что не только нормы безопасности, но и нормы, не относящиеся к вопросам безопасности, влияют на внешнее поведение государства. Как уже говорилось, антитрадиционализм является нормой, прежде всего, внутренней политики Японии, но его влияние на политику безопасности значительно. Существующие конструктивистские исследования сосредоточены главным образом на внешних правилах поведения государств, и основное предположение, очевидно, состоит в том, что нормы, влияющие на политику безопасности государств, должны быть, в первую очередь, нормами безопасности. Однако данное исследование показывает, что это не всегда так. Тем самым открывается новый горизонт для исследований отношений между типами норм и поведением государств.

Второй более широкий теоретический вывод этого исследования заключается в том, что оно показывает плодотворность рассмотрения кажущейся единой политической культуры, сформировавшийся в Японии в период «холодной войны» как группы идей. По этой причине, в обозначенный период мероприятия, не относящиеся к безопасности, оказали влияние на процесс принятия решений Токио.¹⁵

Понимание того, что политические культуры состоят из различных элементов, позволяет объяснить, почему эти культуры оказывают различное влияние на поведение субъектов. Действительно, идея имеет влияние именно потому, что она может обратиться к группам с различными интересами или системами ценностей. Например, Манфред Джонас эмпирически демонстрирует, что изоляционизм до Второй мировой войны был особенно силен в Соединенных Штатах, поскольку он привлекал различные идеологические группы. Точно так же современный консерватизм в Соединенных Штатах состоит из частично дублируемых идеологий, таких как христианский фундаментализм, воинственный национализм, либертарианство и неоконсерватизм.¹⁶ Эти примеры показывают, что общий подход к анализу идеологических факторов используется недостаточно, но открывает большие перспективы для исследователей.

¹⁵ Kowert Paul, and Jeffrey Legro. 1996. "Norms, Identity, and Their Limits: A Theoretical Reprise." In *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, ed. Peter J. Katzenstein. New York: Columbia University Press. P. 451–97.

¹⁶ L. Schneider, ed., *Conservatism in America since 1930* (New York: New York University Press, 2003).

В случае с Японией пацифисты использовали стратегию создания проблем и вопросов для того, чтобы пробудить страх попасть в ловушку и антитрадиционалистские настроения. Этот вывод проливает свет на стратегическое поведение нормативных агентов. То есть, это исследование показывают, что нормативные субъекты стратегически используют реалистические факторы для максимального влияния. Этот вывод подтверждает утверждение Джеймса Ферона и Александра Вендта о том, что "наиболее интересным исследованием, скорее всего, будет работа... находящаяся на пересечении рационализма и конструктивизма"¹⁷. Следует признать, что аналитический эклектизм может стать сильным инструментом осмысления международной политики, на которую всегда оказывают влияние многочисленные материальные и нормативные факторы.

Список использованной литературы

1. Berger T. *Cultures of Antimilitarism: National Security in Germany and Japan*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1998. P. 48-51.
2. Katzenstein P. J. *Cultural Norms and National Security: Police and Military in Postwar Japan*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1998.
3. Defense of Japan 2013. P. 105. URL: https://www.mod.go.jp/e/publ/w_paper/pdf/2013/24_Part2_Chapter1_Sec4.pdf, 04.02.2019
4. Fearon J. W. A Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View. Walter Carlsnaes, Thomas Risse, and Beth A. Simmons, eds., *Handbook of International Relations*. London: Sage, 2002. P. 52.
5. Heginbotham E., Samuels R., *Mercantile Realism and Japanese Foreign Policy*. *International Security*, Vol. 22, No. 4. Spring 1998. P. 171-203.
6. Hughes C.W. Japan's Re-emergence as a "Normal" Military Power, *Adelphi Papers*, No. 368-9. London: International Institute for Strategic Studies, 2004.
7. Katzenstein P.J., Sil R. *Rethinking Asian Security: A Case for Analytical Eclecticism*, Stanford University Press, Stanford. P. 263.
8. Kowert Paul, and Jeffrey Legro. 1996. "Norms, Identity, and Their Limits: A Theoretical Reprise." In *The Culture of National Security: Norms and Identity in World Politics*, ed. Peter J. Katzenstein. New York: Columbia University Press. P. 451–97.
9. L. Schneider, ed., *Conservatism in America since 1930* (New York: New York University Press, 2003).
10. Lind J. M. *Pacifism or Passing the Buck? Testing Theories of Japanese Security Policy*. *International Security*, Vol. 29, No. 1, 2004. P. 92-121.

¹⁷ Fearon J. W. A Rationalism v. Constructivism: A Skeptical View. Walter Carlsnaes, Thomas Risse, and Beth A. Simmons, eds., *Handbook of International Relations*. London: Sage, 2002. P. 52.

11. Midford P. The Logic of Reassurance and Japan's Grand Strategy, Security Studies, Vol. 11, No. 3, 2002. P. 2-42.
12. Samuels R. J. Rich Nation, Strong Army: National Security and the Technological Transformation of Japan Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1994.
13. Snyder G.H., The Security Dilemma in Alliance Politics; World Politics vol.36 no. 4, 1984. P.181-183.
14. Twomey C. P. Japan, a Circumscribed Balancer: Building on Defensive Realism to Make Predictions about East Asian Security. Security Studies, Vol. 9, No. 4. 2000. P. 167-205.
15. Ватануки Д. Нихон сэйдзи но бунсэки сикаку 日本政治の分析資格 (Анализ японской политики). Токио: Тюо коронся, 1976. (на яп. языке).
16. Маруяма М. Гункокуси но сэйсин кэйтай軍国氏の精神形態(Психология милитаристов). Полная работа Масао Маруямы, изд. 4, Токио: Иванами Сётэн 1995. С. 325. (на яп. языке).
17. Цутияма Д. Араянсу дзиремма то нихон домэй アラヤンスデレマと日本同盟 (Дилемма альянса и политика Японии), Левиафан, номер. 13, 1993. С. 50-75

Режимы безопасности в Азиатско-Тихоокеанский Регионе

Асатрян Л.А

Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»
(Россия, Москва)

asatryan.levon@fspub.unibuc.ro

Ключевые слова: Азиатско-Тихоокеанский Регион, ШОС (Шанхайская Организация Сотрудничества), АСЕАН (Ассоциация стран Юго-Восточной Азии), АТЭС (Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество), конфликтность, политика, терроризм, безопасность

Անվտանգության համակարգը Ասիա-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանում

Ասատրյան Լ. Ա.

Գիտահետազոտական Համալսարան Էկոնոմիկայի Բարձրագույն Դպրոց (Ռուսաստան, Մոսկվա)
asatryan.levon@fspub.unibuc.ro

Ամփոփում: Ասիա-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջանը միավորում է 58 երկիր եւ տարածքներ: Այսօր այս տարածաշրջանը համարվում է համաշխարհային քարտեզի առաջատարներից մեկը, հատկապես տնտեսական ցուցանիշների առումով: Այնուամենայնիվ, չնայած այս տարածաշրջանի երկրների մեծ մասի հաջողությանը, կան բազմաթիվ անավարտ խնդիրներ, որոնք խանգարում են ամբողջ տարածաշրջանի զարգացմանը: Պետությունները պետք է ամեն ինչ անեն բոլոր հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու համար:

Վճռորոշ բաներ՝ Ասիա-Խաղաղօվկիանոսյան տարածաշրջան, ՇՀԿ (Շանհայի համագործակցության կազմակերպություն), ՀԱԱՊԱ (Հարավարևելյան Ասիայի պետությունների ասոցիացիա), ԱԽՏԽ (Ասիական և խաղաղօվկիանոսյան տնտեսական խորհուրդ), հակամարտություն, քաղաքականություն, ահաբեկչություն, անվտանգություն

Security system in the Pacific Rim

Asatryan L.A.

National Research University Higher School of Economics (Russia, Moscow)
asatryan.levon@fspub.unibuc.ro

Abstract: The Asia-Pacific Region unites 58 countries and territories. Today, this region is considered one of the leaders on the world map, especially in terms of economic indicators. However, despite the success of most of the Asia-Pacific countries, there are many problems and unfinished issues that hamper the development of the region as a whole. Powers should do everything to resolve all issues by peaceful means.

Keywords: Pacific Rim, APEC (Asia-Pacific Economic Cooperation), SCO (Shanghai Cooperation Organization), ASEAN (Association of Southeast Asian Nations), conflict, politic, terrorism, security

Введение

Актуальность темы данного реферата заключается в том, что Азиатско-Тихоокеанский регион является одним из самых развитых регионов мира. Именно из-за своей ценности АТР как никакой другой регион мира подвержен различным опасностям и угрозам, как изнутри, так и извне. Поэтому государства данной части света заинтересованы в обеспечении своей безопасности, поддержании стабильности. Особенно актуальным это является сегодня, когда террористические акты совершаются даже в самых защищенных государствах мира.

Объектом исследования является Азиатско-Тихоокеанский регион, а также существующие там режимы безопасности.

Предметом реферата выступают анализ проблем АТР, а также организации АТЭС, АСЕАН и ШОС как действенные механизмы по обеспечению безопасности региона.

Цель работы – исследование проблемных вопросов АТР и регионального сотрудничества по разрешению этих вопросов.

Исходя из целей реферата можно сформулировать его **задачи**:

- охарактеризовать причины нестабильности в Азиатско-Тихоокеанском регионе;
- исследовать зоны повышенной конфликтности региона;
- проанализировать терроризм и незаконный оборот наркотиков как новые вызовы безопасности в Азиатско-Тихоокеанском регионе;

- изучить деятельность таких организаций как Ассоциация стран Юго-Восточной Азии, Шанхайская Организация Сотрудничества, Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество.

Степень изученности проблемы. Исследования Азиатско-Тихоокеанского региона, а также вопросов безопасности были проведены такими авторами как: Брусенцов И.¹, Зимин Д.², Комиссина И. Н.; Куртов А. А.³, Сизоненко А.⁴, Фролова Я. А.⁵ и другими учеными.

Раздел I. Проблемы безопасности в Азиатско-тихоокеанском регионе

1.1. Причины нестабильности АТР.

Развитие Азиатско-Тихоокеанского региона, куда, по оценкам экспертов, постепенно перемещается центр тяжести мировой политики и экономики, демонстрирует опережающий характер по сравнению с развитием мировой экономики в целом.

Фундаментальные сдвиги в структурах азиатских обществ, ставшие следствием процесса глобализации, быстрое восприятие мирового научно-технического прогресса, вхождение в единое информационное пространство заставляют с большой степенью уверенности говорить, что в предстоящие десятилетия регион может стать одной из крупнейших зон, развитие которых будет для мировой цивилизации определяющим.⁶

АТР лидирует по целому ряду количественных показателей. Он занимает 40% совокупной территории мира, где сосредоточено 65% его сырьевых ресурсов. На этой территории расположены 43 государства, где проживает 41% населения планеты. Все это дополняется и усиливается быстрыми темпами социально-эконо-

мического развития стран региона, на долю которых приходится примерно 60% мирового ВВП, свыше 47% объема международной торговли, 48% мирового притока прямых иностранных инвестиций, более 60% морских и почти 25% воздушных перевозок. При этом регион располагает многочисленными относительно дешевыми транспортными путями и рынками сбыта.

Более того, данный регион – это место сосредоточения, с одной стороны, таких региональных «тяжеловесов», как США, Япония, Китай, Россия, ведущих активную тихоокеанскую политику и отстаивающих собственные геополитические интересы, с другой – «коллективных игроков», включающих страны с различными военно-политическим и экономическим потенциалами (например, АСЕАН).⁷

Несмотря на резко продвинувшееся экономическое и культурное сотрудничество, военно-политическая ситуация в регионе остается нестабильной по следующим причинам:

- разнообразие в уровнях экономического, политического и культурного развития стран региона;

- высокая динамика политических и экономических процессов, происходящих в государствах региона и между ними;

- рост и пересечение геополитических интересов этих государств, и их стремление оказывать устойчивое влияние на отдельные территории и акватории других стран;

- актуальность старых и появление новых геополитических проблем (например, проявление скрытого соперничества между странами за роль регионального лидера);

- отсутствие единого многостороннего механизма коллективной безопасности;

- появление большого количества новых видов угроз внутренней региональной безопасности;

- преломление этих процессов сквозь призму региональной специфики.

1.2. Зоны повышенной конфликтности региона.

Ключевыми хроническими противоречиями в АТР, во многом сохраняющими черты конфликтности периода холодной войны, являются корейская и тайваньская проблемы. Корейская проблема может быть условно разделена на два компонента. Первый связан с сохраняющимся расколом корейской нации на два государства, Корейскую Народно-Демократическую Респуб-

¹Брусенцов И. Военно-политическая обстановка в Азиатско-Тихоокеанском регионе/ И. Брусенцов // Зарубеж. воен. обозрение. – 2006. – №9. – С. 2-10.

²Зимин Д. АТР – регион XXI века/ Д. Зимин // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 1. — С. 77.

³Комиссина И. Н.; Куртов А. А. Шанхайская организация сотрудничества // Кокарев К. А. Россия в Азии: проблемы взаимодействия : сборник статей. — М.: Изд-во Российского института стратегических исследований, 2006. — С. 251—316.

⁴Сизоненко А. Консорциум научных центров АТЭС и проблемы безопасности в АТР / А. Сизоненко // Проблемы Дальнего Востока. — 2003. — № 2. — С. 80-83.

⁵Фролова Я. А. Проблемы безопасности в азиатско-тихоокеанском регионе: роль форума АТЭС / Я. А. Фролова // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2009. – №4. – С. 63-70.

⁶Фролова Я. А. Проблемы безопасности в азиатско-тихоокеанском регионе: роль форума АТЭС / Я. А. Фролова // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. – 2009. – №4. – С. 63-70.

⁷Взаимодействие России с Китаем и другими партнерами по Шанхайской организации сотрудничества / Болятко Анатолий Викторович. — 1-ое. — М.: Ин-т Дальн. Вост. РАН, 2008. — 180 с.

лику и Республику Корею, и необходимостью нормализации межкорейских отношений. Второй компонент касается северокорейской ядерной программы и международных усилий по денуклеаризации Северной Кореи.

Еще одним фактором напряженности в отношениях стран региона остается по-прежнему неразрешенный комплекс территориальных споров. Принадлежность островов Дяоюйдао (Сэнкаку) в Восточно-Китайском море и права использования ресурсов шельфа являются предметом спора Японии и Китая. Сложным аспектом российско-японских отношений является вопрос о четырех островах Курильской гряды (Итуруп, Кунашир, Шикотан и Хабомаи). С периода после завершения Второй мировой войны острова являются частью территории СССР/России, однако их принадлежность оспаривается Японией.⁸

Парасельские острова в Южно-Китайском море оспариваются Китаем и Вьетнамом. На острова Спратли, также располагающиеся в Южно-Китайском море, претендуют КНР, Тайвань, Вьетнам, Филиппины, Малайзия и Бруней. Ввиду отсутствия окончательного приемлемого для всех сторон варианта разрешения территориальных споров по поводу островов Парасельских и Спратли страны АСЕАН и Китай в 2002 г. пошли на заключение Декларации о правилах поведения сторон в Южно-Китайском море, которая призвана частично снять остроту противоречий между указанными странами.

К конфликтным очагам также относятся ситуации в Индонезии, Таиланде, на Филиппинах, а также в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР.

В Индонезии одной из существенных проблем долгое время оставались взаимоотношения между центральным правительством и движениями, особую роль в которых играл радикальный ислам. Противостояние индонезийского правительства с некоторыми из этих движений характеризовалось чередованием периодов подъема (1940—1960, 1970, 1990-е годы) и временного спада радикальной активности.

В Таиланде основная часть мусульманского населения в географическом отношении сосредоточена на юге страны. С 1960—1970-х годов движение на юге Таиланда стало приобретать ярко выраженный сепаратистский характер. Относительные успехи в урегулировании проблемы юга Таиланда были достигнуты в 1980—1990-х годах, однако уже в начале 2004 г. начался новый виток обострения ситуации, продол-

жающийся до настоящего времени и совпавший с политическим кризисом в стране.⁹

На юге Филиппин проживает более 4 млн. мусульман, известных в исследовательской литературе под собирательным названием моро. Ареал их проживания расположен на пересечении исторических торговых путей из исламских стран в Китай. После достижения Филиппинами независимости в 1946 г. моро оказались на периферии политического и экономико-социального развития страны. В 1968 г. был создан Национальный фронт освобождения моро, а в 1977 г. — Исламский фронт освобождения моро. В 1996 г. правительством было достигнуто мирное соглашение с Национальным фронтом освобождения моро. Переговоры с Исламским фронтом освобождения моро продолжаются, периодически приостанавливаясь из-за нарушений сторонами условий соглашений о прекращении огня. С 2009 г. переговоры возобновлены на территории Малайзии.

1.3. Терроризм и незаконный оборот наркотиков как новые вызовы безопасности в Азиатско-Тихоокеанском регионе

Одним из аспектов террористической деятельности в АТР является также морской терроризм и пиратство в Малаккском проливе, географические особенности которого делают его самым уязвимым местом Мирового океана с точки зрения безопасности. Ежегодно через Малаккский пролив проходит более половины мирового торгового тоннажа. От безопасности судоходства в проливе и прилегающих акваториях зависит товарооборот не только стран Юго-Восточно-Азиатского субрегиона, но также Китая, Японии, Южной Кореи, Тайваня и США. Пик нападений в проливе пришелся на 2003 г. В этот период Малаккский пролив был объявлен особо опасным районом для мореплавания.

В 2004 г. шестнадцать государств (АСЕАН, Китай, Южная Корея, Япония, Бангладеш, Индия и Шри-Ланка) поддержали региональную инициативу по борьбе с пиратством и вооруженными нападениями на море.

Рассматривая невоенные аспекты безопасности в АТР, следует отметить также такую проблему, как незаконный оборот наркотических средств.¹⁰

Восточная Азия на мировом рынке наркотических средств выступает и как регион произ-

⁸ Зимин Д. АТР – регион XXI века/ Д. Зимин // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 1. — С. 77.

⁹ Торкунов А. В. Современные международные отношения: Учебник / под ред. А.В. Торкунова; МГИМО (У) МИД России. — М: Аспект-Пресс, 2012. — 668 с.

¹⁰ Фролова Я. А. Проблемы безопасности в азиатско-тихоокеанском регионе: роль форума АТЭС / Я. А. Фролова // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. — 2009. — №4. — С. 63-70.

водства, и как регион транзита. В первом случае следует выделить два аспекта региональной специализации: производство наркотиков из природного сырья (опиум и героин), а также производство искусственно синтезированных наркотиков (амфетамина). Традиционным ареалом выращивания опиумного мака в Восточной Азии на протяжении длительного времени был район так называемого «золотого треугольника» на границах Мьянмы, Таиланда и Лаоса. С 2009 года наметились изменения в наркотической «специализации» Восточной Азии, где существенно возросло производство искусственно синтезируемых наркотиков, которые, в отличие от опиума, могут быть произведены в лабораториях, расположенных в непосредственной близости к потребителю.

Сегодня Восточная Азия, помимо того, что через нее проходили старые маршруты, стала частью новых, трансрегиональных путей транспортировки опиума, а в самом регионе сформировались внутрирегиональные сети сбыта синтезируемых наркотических средств.

Во-первых, свое значение сохранили традиционные маршруты транспортировки, связывающие Афганистан с Европой, Россией, Китаем, Центральной Азией и Ираном, а Юго-Восточную Азию — с Китаем, Японией и США. Во-вторых, появились признаки формирования транзитных маршрутов из Юго-Восточной Азии и Китая через Центральную Азию в Европу вследствие стагнации маршрута через Иран, где предпринятые правительством меры существенно ограничили возможности для транспортировки наркотиков. В-третьих, производство и экспорт искусственно синтезируемых наркотиков стали основой для формирования внутрирегиональной сети перевозок как конечных продуктов, так и промежуточных веществ, связывающей Северо-Восточную, Юго-Восточную и Южную Азию. В данном случае Китай выполняет функцию не только транзитной территории, но и производителя, чей экспорт метамфетамина направляется на Филиппины, в Японию, Южную Корею и другие сопредельные территории.

Раздел II. Региональное сотрудничество по обеспечению безопасности

Перечисленные выше проблемы безопасности находятся в фокусе внимания нескольких форматов многостороннего сотрудничества в области безопасности в АТР. К ним относятся региональные режимы безопасности, специальные организации сотрудничества в области безопасности (региональный форум АСЕАН — АРФ, Шанхайская организация сотрудничества — ШОС), а также неформальные механизмы взаимодействия.

Сформировавшиеся на данный момент в регионе режимы безопасности можно подразделить на режимы транспарентности и мер доверия и ограничительные режимы. В рамках режимов первого типа основной упор делается на обмен информацией, в особенности в военно-технической области. В качестве примера можно привести деятельность Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА), которая носит характер общеазиатского диалога, но затрагивает и вопросы безопасности, актуальные для многих стран АТР. К мерам, обеспечивающим транспарентность в области международной безопасности в АТР, можно отнести также публикацию так называемых «белых книг», содержащих основные военно-оборонные положения.

К ограничительным режимам относятся режимы нераспространения ядерного, химического, биологического оружия и меры экспортного контроля за распространением различного рода военных технологий. Примером действия режимов второго типа в АТР может служить Зона, свободная от ядерного оружия, созданная в Юго-Восточной Азии в результате подписания Бангкокского договора 1995 г.

2.1. Ассоциация стран Юго-Восточной Азии (АСЕАН).

Отдельные аспекты проблем безопасности находят отражение в деятельности такого интеграционного объединения, как АСЕАН. Одно из направлений формирования сообщества АСЕАН, определенное на 14-м саммите Ассоциации в Чааме (Таиланд) в 2009 г., связано с политическими аспектами и вопросами безопасности и подразумевает достижение целей политического развития, формирования общей нормативной культуры, эффективного предотвращения и разрешения конфликтов, постконфликтного урегулирования и создания соответствующих механизмов его осуществления. Основные направления сотрудничества стран Ассоциации в области безопасности обсуждаются также в рамках ежегодного совещания министров обороны государств—членов АСЕАН. Первое подобное совещание состоялось в 2006 г.¹¹

Региональный форум АСЕАН по безопасности (АРФ) на сегодняшний день остается, пожалуй, единственной организацией в АТР, непосредственно занимающейся широким спектром проблем безопасности в регионе.

¹¹ АСЕАН в начале XXI века: Актуальные проблемы и перспективы / Отв. ред.: Е. В. Кобелев, Г. М. Локшин, Н. П. Малетин; Институт Дальнего Востока РАН. — М.: Форум, 2010. — 368 с.

Решение о создании АРФ было принято на 26-м совещании министров иностранных дел стран АСЕАН в Сингапуре в июле 1993 г., а в 1994 г. состоялся первый саммит АРФ в Бангкоке. На данный момент в состав АРФ входят Австралия, Бангладеш, Бруней-Даруссалам, Вьетнам, Европейский союз, Индия, Индонезия, Камбоджа, Канада, КНР, КНДР, Лаос, Малайзия, Мьянма, Монголия, Новая Зеландия, Пакистан, Папуа—Новая Гвинея, Республика Корея, Российская Федерация, Сингапур, США, Таиланд, Тимор-Лешти, Филиппины, Шри-Ланка, Япония.¹²

АРФ не выполняет военно-политических функций и является, скорее, площадкой конструктивного диалога по проблемам безопасности всех заинтересованных участников. Задачами АРФ является проведение консультаций по политическим вопросам и вопросам безопасности, укрепление мер доверия и превентивной дипломатии в Азиатско-Тихоокеанском регионе. Деятельность АРФ осуществляется по двум направлениям. Первое направление связано с взаимодействием по правительственной линии и мероприятиями на официальном уровне. Второе направление обеспечивает сотрудничество и обмен мнениями на уровне экспертов стран—членов АРФ.

2.2. Шанхайская Организация Сотрудничества (ШОС).

Проблематика борьбы с новыми вызовами и угрозами занимает существенное место в деятельности ШОС. В рамках ШОС действует специальная Региональная антитеррористическая структура (РАТС) со штаб-квартирой в Ташкенте. Вопросы противодействия новым угрозам обсуждаются также в рамках совещаний секретарей советов безопасности стран-участниц ШОС. Антитеррористическую направленность носят также совместные военные учения «Мирная миссия», которые проводятся с 2005.¹³

Деятельность ШОС первоначально лежала в сфере взаимных внутрирегиональных действий по пресечению террористических актов, а также сепаратизма и экстремизма в Средней Азии. По мнению министра иностранных дел Китая Тан Цзясюаня, она стала первой международной организацией, сделавшей идею борьбы с терроризмом стержнем своей деятельности. Уже сре-

ди первых документов, подписанных участниками установочного саммита ШОС в Шанхае (2001 год) была Шанхайская конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом, которая впервые на международном уровне закрепляла определение сепаратизма и экстремизма как насильственных, преследуемых в уголовном порядке деяний.¹⁴ С того времени страны — участницы отводят первоочередное место вопросам урегулирования внутренних конфликтов, достижения консенсуса в противодействии экстремизму и наркомафии, свидетельством чего вначале стало создание Региональной антитеррористической структуры, а затем и подписание Договора о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве.¹⁵

С момента основания организации странами-участницами было проведено несколько совместных антитеррористических учений. Первое из них состоялось в августе 2003 года (Узбекистан в учениях участия не принимал). Первая фаза учений проводилась в Казахстане, вторая — в Китае.

Несмотря на регулярное проведение совместных антитеррористических учений, функционерами ШОС неоднократно подчёркивалось, что организация не является военным альянсом.¹⁶

2.3. Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество (АТЭС).

По экономико-географическому охвату и формату АТЭС стала самой представительной и не имеющей аналогов в АТР многосторонней структурой диалога и взаимодействия по ключевым вопросам либерализации торговли, привлечения инвестиций, экономического и технического сотрудничества, а также остройшим общемировым проблемам и вызовам.

В настоящее время участниками АТЭС является 21 страна мира: Австралия, Бруней, Вьетнам, Гонконг (как особая зона Китая), Индонезия, Канада, Китай, Малайзия, Мексика, Новая Зеландия, Папуа – Новая Гвинея, Перу, Россия, Республика Корея, Сингапур, США, Таиланд, Филиппины, Чили, китайский Тайвань и Япония.¹⁷

¹² Торкунов А. В. Современные международные отношения: Учебник / под ред. А.В. Торкунова; МГИМО (У) МИД России. — М.: Аспект-Пресс, 2012. — 668 с.

¹³ Комиссина И. Н.; Куртов А. А. Шанхайская организация сотрудничества // Кокарев К. А. Россия в Азии: проблемы взаимодействия : сборник статей. — М.: Изд-во Российского института стратегических исследований, 2006. — С. 251—316.

¹⁴ Взаимодействие России с Китаем и другими партнерами по Шанхайской организации сотрудничества / Болятко Анатолий Викторович. — 1-ое. — М.: Ин-т Дальн. Вост. РАН, 2008. — 180 с.

¹⁵ Комиссина И. Н., Куртов А. А. Шанхайская организация сотрудничества: становление новой реальности / Комиссина И. Н.; Куртов А. А. — 1-ое. — М.: Российский институт стратегических исследований, 2005. — 117 с.

¹⁶ Шанхайская организация сотрудничества: к новым рубежам развития / Сост.: А.Ф. Клименко. — 1-ое. — М.: Ин-т Дальн. Вост., 2008. — 400 с.

¹⁷ Сизоненко А. Консорциум научных центров АТЭС и проблемы безопасности в АТР / А. Сизоненко // Проблемы Дальнего Востока. — 2003. — № 2. — С. 80-83.

По мере усиления региональной интеграции члены организации столкнулись с новыми вызовами и угрозами: наркотрафик, коррупция, браконьерство, незаконная миграция, трансграничная преступность, международный терроризм, морское и речное пиратство, религиозный экстремизм и сепаратизм, локальные межэтнические и межконфессиональные конфликты, незаконный оборот оружия, разрастание военных арсеналов стран региона. «Разворот» АТЭС в сторону решения политических вопросов явился ответной реакцией на угрозы безопасности.

Безопасность жизненно необходима для быстрого развития экономики и торговли АТР. Важнейшим фактором здесь остается присутствие крупных формирований вооруженных сил США и явное наращивание их военного присутствия в регионе под предлогом борьбы с терроризмом в 2001 и 2002 гг. Исходя из этого, своевременной представляется постановка вопроса об активизации военного сотрудничества, в том числе о противодействии.

В целом для стран региона характерно усиление значения экономической составляющей в структуре обеспечения национальной безопасности. Это соответствует общей тенденции формирования в регионе экономического сообщества государств, безопасность которых будет обеспечиваться не только военными средствами, но в значительной мере заинтересованностью каждой страны в благополучии своих экономических партнеров и в стабильной политической ситуации.

Система военно-политической безопасности в регионе основывается преимущественно на двусторонних соглашениях, например: японо-американский «Договор о безопасности», договор «О взаимной обороне между США и Республикой Корея», а также соглашение, заключенное между странами-участниками АНЗЮС (Австралия, Новая Зеландия, Великобритания, Малайзия, Сингапур).¹⁸

Заключение

Таким образом, можно сделать вывод, что Азиатско-Тихоокеанский Регион объединяет 58 стран и территорий. Сегодня данный регион считается одним из ведущих на карте мира, особенно по экономическим показателям. Однако, несмотря на успешность большинства стран АТР, здесь существует много проблем и незавершенных вопросов, которые тормозят развитие всего региона в целом. К таким проблемам можно отнести неразрешенные конфликты, наличие

спорных территорий, подверженность региона терроризма, распространение наркотиков, разных уровней развития государств региона, столкновение их интересов и другие. Большое внимание уделяется сегодня терроризму, которому особенно подвержены те государства, в которых существуют этнонациональные и этноконфессиональные конфликты.

Все перечисленные проблемы угрожают безопасности Азиатско-Тихоокеанского региона, поэтому государства этой части света заинтересованы в нейтрализации таких угроз. На пространстве региона сосредоточены крупнейшие интеграционные группировки, в том числе Азиатско-Тихоокеанское экономическое сотрудничество (АТЭС), Ассоциация государств Юго-Восточной Азии (АСЕАН), Шанхайская организация сотрудничества (ШОС) и другие организации. Эти организации объединяют большинство государств Азиатско-Тихоокеанского региона, являясь форумом для обсуждения наиболее важных вопросов и проблем, которые возникают здесь. Все три упомянутые организации уделяют должное внимание вопросам безопасности АТР.

Важную роль для обеспечения безопасности в данном регионе играют также двусторонние соглашения между отдельными государствами.

Список использованной литературы

1. АСЕАН в начале XXI века: Актуальные проблемы и перспективы / Отв. ред.: Е. В. Кобелев, Г. М. Локшин, Н. П. Малетин; Институт Дальнего Востока РАН. — М.: Форум, 2010. — 368 с.
2. Брусенцов И. Военно-политическая обстановка в Азиатско-Тихоокеанском регионе/ И. Брусенцов // Зарубеж. воен. обозрение. — 2006. — №9. — С. 2-10.
3. Взаимодействие России с Китаем и другими партнерами по Шанхайской организации сотрудничества / Болятко Анатолий Викторович. — 1-ое. — М.: Ин-т Дальн. Вост. РАН, 2008. — 180 с.
4. Зимин Д. АТР – регион XXI века/ Д. Зимин // Азия и Африка сегодня. — 2007. — № 1. — С. 77.
5. Комиссина И. Н.; Куртов А. А. Шанхайская организация сотрудничества // Кокарев К. А. Россия в Азии: проблемы взаимодействия : сборник статей. — М.: Изд-во Российского института стратегических исследований, 2006. — С. 251—316.
6. Сизоненко А. Консорциум научных центров АТЭС и проблемы безопасности в АТР / А. Сизоненко // Проблемы Дальнего Востока. — 2003. — № 2. — С. 80-83.
7. Торкунов А. В. Современные международные отношения: Учебник / под ред. А.В. Торкунова; МГИМО (У) МИД России. — М.: Аспект-Пресс, 2012. — 668 с.
8. Фролова Я. А. Проблемы безопасности в азиатско-тихоокеанском регионе: роль форума АТЭС / Я. А. Фролова // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. — 2009. — №4. — С. 63-70.
9. Шанхайская организация сотрудничества: к новым рубежам развития / Сост.: А.Ф. Клименко. — 1-ое. — М.: Ин-т Дальн. Вост., 2008. — 400.

¹⁸ Фролова Я. А. Проблемы безопасности в азиатско-тихоокеанском регионе: роль форума АТЭС / Я. А. Фролова // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. — 2009. — №4. — С. 63-70.

ПРАВО

Роль функции правосознания: анализ структуры и видов

Тавадян А. Л.

Университет имени М. Хоренаци (Армения, Ереван)

aram1998tavadyan@gmail.com

Ключевые слова: правосознание, правовое поведение, функция оценки, интеллигенция, правовая идеология

Իրավագիտակցության գործառույթների դերը. կառուցվածքի և տեսակների վերլուծությունը

Թավադյան Ա. Լ.

Մ. Խորենացու անվան համալսարան (Հայաստան, Երևան)

aram1998tavadyan@gmail.com

Ամփոփում: Հորվածում ներկայացված են իրավագիտակցության գործառույթները: Վերլուծված են նրանց կառուցվածքը և տեսակները, ըստ իրավունքի սկզբունքների հիման վրա: Հիմնավորված է, որ իրավագիտակցությունը ստորադասվում է ցածր կամ նիհիլիստական իրավագիտակցությունը, միջին կամ բավարար մակարդակի իրավագիտակցությունը և բարձր իրավագիտակցություն կամ Իրավական մշակույթ: Նշվում է նրանց վճռական դերը և անհրաժեշտությունը իրավաբանության ոլորտի մեջ, ներկայացվում և բնութագրվում են նրանց հատուկ տարրերը և ֆունկցիոնալ բաղկացուցիչները:

Վճռորոշ բառեր՝ իրավագիտակցություն, իրավական վարքագիծ, գնահատիչ գործառույթ, մտավորականություն, իրավական գաղափարախոսություն, հիմնարկություններ

Role & Functions of Legal Awareness: analysis of structure and forms

Tavadyan A. L.

University after M. Khorenatsi (Armenia, Yerevan)

aram1998tavadyan@gmail.com

Abstract: The article presents direct functions of legal awareness. Its core structure and types are analyzed in accordance with the principles. It is substantiated that legal conscience can be subdivided into low, or nihilistic, medium or satisfactory, and also high legal conscience or Legal Culture. Their crucial role and necessity in the field of law is directly emphasised. Specific elements and functional components are presented and characterized.

Keywords: legal conscience, legal behavior, evaluation function, intelligentsia, legal ideology.

Существуют разные формы общественного сознания, посредством которых люди воспринимают окружающий мир: это политическое, моральное, национально-эстетическое и религиозное сознание. Правовое сознание также является формой общественного сознания, посредством которого оценивается право, определяется ценность и значение существующего закона, определяются желаемые направления его развития.

Сознание возникает в любой деятельности и поддерживается в ней. Функции правосознания, их роль и значение в общественной жизни могут быть поняты исходя из последствий деятельности субъектов правосознания, которая подразумевается как понимание законодательства, законности и справедливости правосудия.

В правосознании важны только те явления, которые составляют правовой аспект общественной жизни. Это предполагает процесс реализа-

ции своих требований в общественной жизни с правовой стороны.

В области правосознания можно точно выделить точки зрения в профессиональной литературе о том, что правосознание выполняет *когнитивные, регулирующие, оценочные, прогностические, образовательные и основанные на информации ассортимент функций*.

Хотя отдельные теоретики отстаивают теоретические утверждения, согласно которым закон касается трех функций – познавательной, оценочной, регулирующей. Правосознание способствует изучению права и, следовательно, его знаний. Оценивая право, его положительное и отрицательное влияние, правосознание формирует особое отношение к праву.

В связи с познавательной функцией правосознания, у субъекта могут быть определенные знания по юридическим отраслям, разъяснением которых является интеллектуальная деятель-

ность и выражается в терминах «юридическая готовность».

Оценочная функция определяется как особая эмоциональная установка субъекта юриспруденции на опыт и правовую практику, основанную на различных аспектах и явлениях правовой жизни. Оценка производится условно в результате оценки, ее общим объектом могут быть все правовые аспекты: право и законодательство, другие правовые акты, юридические лица и учреждения, их деятельность, их правовое поведение, государственно-правовые теории и претензии.

В результате ценностно-ориентированного отношения к жизни и правовым явлениям у человека появляется новая концептуальная правовая позиция – интеллектуально-эмоциональная воля. Позиционирование как особый психологический феномен выражает предрассудки и склонность человека, то есть, в определенной степени, воспринимать и оценивать информацию, по-видимому, и готовность действовать в соответствии с этими внутренними ценностями и оценками. Правовая позиция уточняется как система самоопределения, ориентированная на юридические заключения.

Регулирующая функция правосознания осуществляется через правовые позиции и ценностную ориентацию, которая объединяет все источники. Результатом этого типа регулирования является поведенческое отражение в форме законного или антиправового поведения.

Известны особые типы правосознания:

- Правовое сознание субъектов является индивидуальным, групповым и социальным, которые тесно связаны друг с другом.
- Согласно праву, существует эмпирическая, научная и профессиональная юриспруденция на уровне понимания правовой реальности.
- Эмпирическое правосознание формируется спонтанно под влиянием определенных условий жизни, привнося личный опыт и получая юридическое образование.
- Научная правосознание формируется на основе глубоких правовых исследований и обобщений. Научная грамотность используется при легализации и способствует совершенствованию юридической практики.
- Профессиональная правосознание - это правосознание юристов, с помощью которого мы можем оказывать качественные юридические услуги. Низкий уровень профессионального правосознания отрицательно сказывается на качестве восприятия законодательства, реализации права, а следовательно, законности и правопорядка.

Элементы правосознания выражаются в его внутренней структуре и составляющих ее элементах, а в структурном отношении правовое сознание состоит из двух разделов: юридическая психология и правовая идеология.

Правовая психология выражает самый сдержанный момент познания и выясняется как совокупность эмоций в соотношении с правом, настроений, эмоциональности, восприятий, опыта, сочетание желаний. В этом смысле психологическое обращение представляется как правовые явления, закон, правопорядок и законность на элементарном уровне, хотя и через установленные законы. Эмоциональное восприятие реальности сопровождается более высокими уровнями осознания окружающего мира. Несмотря на психологическое общение людей, их эмоциональное и психологическое состояние не теряет своих особенностей и не может быть решено в обыкновенности. По этой причине как для правоохранительных органов, так и для осуществления права важно знать психологические структуры восприятия государственно-правовых институтов и их реакционные соотношения.

На уровне повседневного сознания разрабатываются концепции правовых ценностей, общения с эмпирической реальностью и в результате собственной практической деятельности человека. Особую роль также имеет чувственность в данной структуре.

Идеологические элементы формируются на основе психологических элементов юриспруденции, а идеология, в свою очередь, влияет на психологическое оформление, обеспечивает духовную пищу.

Правовая защита со стороны законодателей, разработка теоретических концепций основаны на специальных правовых психологических принципах, но их можно уточнить или отклонить. В любом случае рациональное познание выражается в сфере государственно-частных реалий как высшая степень признания правовых явлений.

В частности, представители психологической школы права исходят из того положения, что истинное право укоренилось в человеческой природе, в переживаниях которой чувства и эмоции лежат в общей основе человеческого поведения. Но при интерпретации этой школы мы теряем главное различие между правом и правосознанием.

Чувство уважения к праву, закону и юрисдикции, являясь особым элементом содержания правовой совести сознательных людей, является прочной основой этой правоструктуры для стабильного законного процесса. Страх перед законом можно отнести к лицам определенной кате-

гории, которые знают о неизбежности наказания за совершенные преступления.

Правовая психология сознания народа также может быть выражена в народном фольклоре, например: право на народные песни, поговорки и песни понимается как правда, справедливость, которая противоречит мошенничеству, произволу и привилегиям.

Правовая идеология может быть определена как система взглядов и восприятий, которая теоретически отражает правовые аспекты общественной жизни. Правовая идеология максимизирует результаты абстрактного мышления. Оно включает в себя идеи и понятия структур, а также понятия о необходимости права и специальные методы и формы его применения, совершенствования и реализации жизни. Прогрессивные правовые идеи находятся на переднем крае правовой идеологии.

Правовая идеология довольно давно развивается в тесной связи с политическими идеологиями. Однако цивилизационные процессы в обществе, демократическое развитие и общий прогресс привели к развитию чисто правовых универсальных ценностей и правовых концепций и концепций, основанных на них. Таким образом, можно сказать, что история правовой идеологии показывает, что она способна избавиться от социально-политических идеологий и не превратиться в политический, партийный элементарный инструмент.

Существует тесная взаимосвязь между правовой идеологией и правовой психологией. Чем выше правовая идеология, тем больше способность контролировать и сдерживать чувства и настроения.

Мы можем классифицировать правосознание с способствованием специальных элементов, исходя из того, кто обладает правосознанием или является субъектом правосознания, правосознание подразделяется на *индивидуальное, групповое и общественное*.

Публично-правовое сознание включает в себя широкое понятие. Исходя из этого, можно различить национальное правосознание и правосознание населения страны, молодежи, пожилых людей, городского населения, групп образования и профессиональных особенностей, каждая из которых имеет свои характерные особенности. Подводя итог, можно сделать вывод, что публичное правосознание является отраслью общественного сознания, которая отражает различные явления общественной жизни, взаимодействие законных понятий права и верховенства права, взглядов и идей, определяет направленность правоохранительных механизмов. Другими словами, публично-

правовое сознание представляет собой более широкую группу, в данном случае восприятие права общества.

Индивидуальное и групповое правосознание носят публичный характер, но они не существуют вне индивидуального правосознания. В отличие от публичного правосознания, групповое правосознание может быть упомянуто в ограниченных интересах, которые часто противоречат общественным интересам. Групповое сознание также можно охарактеризовать и быть ассоциативным. Есть несколько случаев, когда формируются группы, интересы которых противоречат обществу, в котором они сформированы, исходя из их основных интересов и структурных идей. В данном случае их правосознание отчетливо отличается от публичного правосознания.

Индивидуальное правосознание характеризуется как индивидуальные и конкретизированные чувства и представления о праве. Нужно также отметить, что публично-правовое сознание развивается через правосознание личности субъекта. Но оно более обогащенное в структурном понятии, потому что оно в полной мере отражает правовую жизнь общества. Однако индивидуальное правосознание не может включать в себя многообразие правовых аспектов разных периодов жизни общества, оно отражает только индивидуальные, существенные черты. Мы можем истолковать, что правосубъектность конкретного человека формируется в условиях, в которых он живет и работает. Поскольку эти условия не единообразны, то это оставляет отчетливый след в их правосознании. Таким образом, мы можем понять, почему правосознание одного человека может быть глубоким, содержать научную оценку правовых явлений, а у другого ограничиваться уровнем публичного правосознания.

Индивидуальное правосознание по структурному значению и принципиальности отличается от вышесказанного. Оно резко разделяет правовое сознание на более мелкие социальные группы, включая отдельных лиц. Другими словами это узкая группа, поскольку здесь может действовать только один субъект. Однако индивидуальное правосознание не может включать в себя многообразие правовых явлений разных периодов общественной жизни, оно лишь отражает индивидуальные существенные черты. Следует также отметить, что индивидуальное правосознание различается по разным этапам развития. Соответственно, мы можем различать две степени: элементарную и высокую степень индивидуального правосознания.

Элементарное правосознание может характеризоваться низкой степенью индивидуального правосознания, выражающей эмпирическое вос-

приятие конкретно законных действий, согласованных с правовыми нормами поведения. В отличие от более низкого уровня правосознания, более высокий уровень правосознания возникает, когда реализуется более сложная правовая ситуация - правовые институты, правовой статус человека в обществе. Высокий уровень личностного правосознания характеризуется концептуализацией правовой системы, пониманием социальной значимости права, оценкой его размерности, концепцией правовой идеологии - это концептуализация правосознания.

Правосознание также тесно связано с правовой благопристойностью то есть правовой культурой. Правовая культура - это вид общей культуры, которая включает в себя духовные и материальные ценности, связанные с правовым полем. Правовая культура также является сочетанием мотивов и поведенческих стилей. Правильная правовая культура предполагает право закона и сознательную реализацию его требований. Как и самосознание, правовая культура является универсальной, групповой и индивидуальной.

Но следует отметить, что правосознание нельзя рассматривать как отдельную психическую формацию. Правосознание характеризуется отношением человека к социальным ценностям, оценкой его способности к самоуправлению.

Образование, профессиональная принадлежность, отношение к религии, место жительства, в том числе контакты с лицами в местах лишения свободы, оказывают большое влияние на правосознание человека. В области права национальная интеллигенция имеет важную роль в развитии правосознания граждан, отношение которых тесно связано с законом, с его политическими идеалами и отношением к государству.

В нынешний период общественного развития, сознание несет большую ответственность за моральное благополучие людей, за воспитание граждан и молодежи. Особенно важна правовая интеллигенция как носитель профессионального правосознания. Лица с девиантным поведением или отбывающие наказание в местах лишения свободы, наделены определенными особенностями - правосознанием, правопониманием и чувствами. Социологические исследования показывают, что в некоторых случаях знания статей Уголовного кодекса обобщаются в связи с правом лиц, совершивших нигилистическое поведение.

Согласно глубине отражения правовой реальности, три уровня правосознания отделены от каждого аспекта: ежедневный, профессиональный и научный.

Ежедневное правосознание проявляется в результате личного опыта, конкретных жизненных

обстоятельств и под влиянием правового «жизненного» образования. Психологические элементы занимают важное место в ежедневном правосознании, оно существует на индивидуальном и групповом уровнях.

Научное правосознание, в отличие от обыденного правосознания, формируется на основе широких и глубоких правовых выводов, на основе знания законов права и специальных исследований социально-правовой реальности. Научная юриспруденция также должна быть выражена как прямой источник правовой грамотности, поскольку «лучшая практика - это успешная теория». Формами научного правосознания являются *нормативные правовые акты, юриспруденция, обобщение юридической практики*.

Профессиональное правосознание подчеркивается как правосознание юристов. Это надежная система научно обоснованных знаний, убеждений и эмоций, которыми специалист руководствуется в своей работе. Юридическая осведомленность юриста должна быть профессиональной и компетентной. Это формируется в результате изучения правовой системы общества, сущности и роли права, правоприменения, а также и изучения различных правовых систем. Профессиональное правосознание наряду с общими принципами права, системой теоретических знаний о правовой жизни общества, также включает в себя некоторые систематические знания из разных областей права.

Юридическая подготовка юриста имеет большое значение в сфере их обязанностей. Очевидно, что оно должно быть выше правосознания граждан, отличаться высокой степенью знании принципов и норм закона, глубины и формы характера и, прежде всего, умения их правильно применять. Также важно отметить, что юриста следует обучать положительному отношению к закону, что подразумевает более высокую степень согласия с правовой нормой, ее полезностью, необходимостью и пониманием справедливости и привычки соблюдать закон. По этой причине профессиональные знания и навыки должны быть согласованы с основами уникальной правовой этики во время получения высшего образования.

Следует также отметить, что особенность юридических доводов и юридических чувств адвоката также выражается в профессиональном усмотрении, которое является источником предложений по правовому регулированию и отражается как источник разрешения или нейтрализации конфликта в правоохранительном процессе.

Профессиональная юриспруденция отличается от правосознания законопослушных граждан

и преступников ее интенсивностью, степенью выраженности, точностью правовых знаний, правовым положением и ценностной ориентацией.

Юридическая готовность физических лиц не может быть выражена в их формальных правовых знаниях. Субъект может обладать некоторыми знаниями, но это может выражаться в неправильном использовании или невозможности их применения вообще. Для юристов, помимо ценностно-позитивного отношения к закону, не менее важны юридические знания и умение их точно применять. В отличие от населения в целом, которому достаточно знать основные принципы права и базовые нормы, юристы должны владеть аксиомами и четкими нормами, в которых они работают. Также желательно иметь необходимые знания всех смежных отраслей прав, источников права, научной литературы и отраслей в практике юриспруденции. Они также должны быть готовы к получению новых знаний из любой отрасли права, включая научные, технические и другие области, которые важны для их трудовой деятельности.

Из вышеизложенного можно сделать вывод, что юриспруденция классифицируется как:

- *Низкое, или нигилистическое правосознание*

- *Среднее, или удовлетворительное правосознание*

- *Высокое правосознание или правовая культура.*

В целостности можно утверждать, что правосознание играет определяющую роль в оказании влияния на законотворчество и правоохранительную деятельность. Так как чем выше уровень правовой культуры, тем выше правовая грамотность и правопорядок. Определяется особая роль и значение правовых функций в правовом поле и его уточненная структура, с помощью которой можно анализировать элементы правосознания и четко применять законные нормы структур правосознания.

Список использованной литературы

1. Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права. М., 2017, с. 376-397
2. А.В. Евсеев, А.О. Лядов, И.В. Петров. М., 2015, Теория государства и права, с.186-191
3. Птушенко А.В. Системная парадигма права. М., 2004, с.201-202

ИСТОРИЯ

Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Юго-Восточной Азии.

Малайзия, Сингапур, Индонезия, Филиппины

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.

Общественный институт политических и социальных исследований
Черноморско-Каспийского региона /Армения, Ереван/
gagikp@mail.ru

Ключевые слова: Юго-Восточная Азия, Малайзия, Сингапур, Индонезия, Филиппины, армяне, диаспора, геноцид, архитектура, монастырь, церковь, часовня, кладбище, надгробие, лапидарная надпись, школа, памятник, топонимика, улица.

Հայկական ճարտարապետական եւ տեղանվանական հուշարձանները Հարավ-Արեւելյան Ասիայի երկրներում. *Մալայզիա, Մինգապուր, Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ*

Պողոսյան /Խաղբակյան/ Գ. Հ.

Սեփծովյան-Կասպյան տարածաշրջանի քաղաքական եվ սոցիալական հետազոտությունների հանրային ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/
gagikp@mail.ru

Ամփոփում՝ Հոդվածում ներկայացված է «Ճարտարապետական եւ տեղանվանական հայկական հուշարձանները աշխարհում» բազմահատորյա ատլաս-դիվանից մի գլուխ, որն նվիրված է Հարավ-Արեւելյան Ասիայի երկրներին: Հոդվածում համառոտ ներկայացվում է գաղթօջախի ստեղծման եւ զարգացման պատմությունը, տարածման աշխարհագրությունը, եկեղեցու, կրթության և պարբերական մամուլի իրավիճակը: Հոդվածի հիմնական մասն է կազմում Մալայզիայի, Մինգապուրի, Ինդոնեզիայի եւ Ֆիլիպինների հայկական ճարտարապետական ու տեղանվանական հուշարձանների ցուցակ-աղյուսակը, որի վերջում զետեղված է գրականության ցանկ:

Հանգուցաբառեր՝ Հարավ-Արեւելյան Ասիա, Մալայզիա, Մինգապուր, Ինդոնեզիա, Ֆիլիպիններ, հայեր, գաղթօջախ, ծեղասպանություն, ճարտարապետություն, վանք, եկեղեցի, մատուռ, գերեզմանոց, տապանաքար, արձանագրություն, դպրոց, հուշարձան, տեղանուններ, փողոց:

The Monuments of Armenian Architectures and Toponymy in Countries of Southeast Asia. *Malaysia, Singapore, Indonesia, Philippines*

Poghosyan /Khaghbakyan/ G. H.

Public Institute of Political and Social Research of Blacksea-Caspian Region /Armenia, Yerevan/
gagikp@mail.ru

Abstract: The article presents the head of a multi-volume atlas of the catalog «The monuments of Armenian architecture and place names abroad». It presents an overview of the history and development of the community, the geography of its settlement, the state of the church, education and Armenian media. The main part of the article is a table-list of Armenian monuments of architecture and toponymy in Malaysia, Singapore, Indonesia and Philippines, after which a list of literature is given.

Keywords: Southeast Asia, Malaysia, Singapore, Indonesia, Philippines, Armenians, Migration, Genocide, Diaspora, Architecture, Monastery, Church, Chapel, Cemetery, Gravestone, School, Monument, Toponyms, Street.

Федерация Малайзия (мал. Malaysia) государство в Юго-Восточной Азии. Столица Куала-Лумпур (мал. Wilayah Persekutuan Kuala Lumpur). Состоит из двух частей. Западная Малайзия – 11 штатов и 2 федеральных территории; Восточная Малайзия – 2 штата и 1 федеральная территория.

История. География.

Первые армяне на территории Малайзии появились в XVII в. Все они были выходцами из Новой Джульфы приехавшими из Сурата и других городов Британской Индии.

Основными местами сосредоточения армян были Малакка и Джорджтаун на острове Пенанг, хотя армянское присутствие отмечено так же и в других городах (см. табл.).

Количество армян на острове Пенанг увеличилось в конце XVIII в. В XIX в. география расселения не изменилась. Однако до величин приводящих к возникновению общин количество армян никогда не доходило. Так на рубеже XIX-XX вв. единовременная суммарная численность не превышала четырех десятков.

Исход из колоний произошел в связи с экономическим ростом Сингапура. Армяне в Малакке последний раз упоминаются в 1901 г., а с острова Пенанг последние уехали в 1966 г. Ныне в Малайзии насчитывается лишь несколько армян.

Организации. СМИ.

В Малайзии на острове Пенанг, в конце XIX в. возникла одна общественная организация – Фонд помощи армян [Հայ օգնության ֆոնդ – ՀՕՖ (1895)]. Периодики не было.

Церковь.

Первая и единственная упоминаемая на территории Малайзии церковь была построена на острове Пенанг в 1822 г. (см. табл.). Она входила в состав епархии ААЦ “Исфахана и Индии”. Однако есть подозрения, что и в Малакке в XVII в. имелась церковь, которая или разрушилась, или как и церковь на острове Пенанг была продана, но значительно раньше. По крайней мере трудно объяснимо появление в переходящей из рук в руки протестантской церкви армянских надгробных плит (см. табл.). До сих пор считается, что их сюда перенесли.

Разное.

XIX в. ознаменовал быстрое развитие морских торговых путей. Сухопутные караваны веками проходящие через Исфахан по пути из Азии в Европу, нагруженные чаем из Цейлона, сахаром из Явы, опиумом, шелком и фарфором из Китая и Индии, стали редеть. С открытием же Суэцкого канала в 1869 г. стало окончательно ясно, что история сухопутной части, некогда Великого “Шелкового пути”, подошла к концу. Процветающие рынки Исфахана стали угасать, что обусловило новый отток армян в направлении бурно развивающихся рынков Азии.

Одними из представителей новой волны являются братья Саркисян (англ. brother Sarkies) – Мартин, Тигран, Авет и Аршак. Первой “пробой пера” стал важный портово-перевалочный остров Пенанг. Здесь в городе Джорджтаун 15 апреля 1884 г., 23-летний Тигран основал гостиницу “Eastern Hotel”. К Тиграну присоединился старший брат Мартин. Вместе они приобрели гостиницу “Hotel de l’Europe”, переименовав ее в “Oriental Hotel”, руководить которой стал Мартин. В августе 1889 г. первая гостиница была ликвидирована, вторая же, после реставрации, впитала в себя название первой. Так возникла дошедшая до наших дней одна из лучших и самых дорогих гостиниц на острове Пенанг – “Eastern & Oriental Hotel” (см. табл.).

На острове Пенанг деятельность братьев не закончилась. В 6 км от центра города в местечке Пенанг Хилл, в 1890 г. была основана еще одна гостиница “Crag Hotel”. Она состояла из маленьких коттеджей-бунгало. Гостиница находилась почти на вершине лесистого холма достигавшего высоты 830 м. над уровнем моря, откуда открывалась великолепная панорама как на город, так и весь остров. Для облегчения подъема в 1923 г. совместно со швейцарской фирмой здесь был сконструирован фуникулер осуществляющий подъем с наклоном в 51° за 30 минут. Увы, “Crag Hotel” просуществовал лишь до 1929 г., а фуникулер сохранился. [6, стр. 50-51, 161; 11, стр. 224].

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Малайзии

№	Объект	Наименование	Местонахождение (адрес, контакты)	Даты	Вид или координаты
1.	надгробная плита	Иоаннес Донак- нян сын ходжи Саркиса из Еревана. Эпитафия билинг- ва по пять строк на португальском ¹ и армянском ² языках	Находилась в руинах церкви Св. Петра, Malacca ³	01.01.1736 Ныне утерян [14, стр. 69-70]	
2.	надгробная плита	Тархан сын Шукуренц Ованджана. Эпитафия билингва по четыре строки на латинском ⁴ и армянском ⁵ языках	Находилась в разрушенной церкви Св. Лаврентия (San Lourenço) у реки Bunga Raya, Malacca	14.01.1746 Ныне утерян	
3.	надгробная плита	Яков Шаамирян сын Шаамир Шаамиряна Эпитафия билинг- ва десятистрочная на армянском ⁶ и пятистрочная на нидерландском ⁷ языках	Находится на полу в церкви Dutch Christ Church, Gereja Christ, Jalan Gereja, 75000 Malacca	07.07.1774	
4.	надгробная плита	Minas Joseph M. Miss [12, фото на стр. 23]	Находится на полу в церкви Dutch Christ Church, Malacca	April 1834	
5.	церковь	Св. Григория Просвяtitеля	Находилась на Bishop St., между улл. King и Penang, 102000 George Town ⁸	Постр. 1822 Осв. 1824	Разрушена в XIX в. Снесена в 1906 г. Территория продана.

¹ JOHANNES DONACO / an Armenian of Erevan, in Ispahan, in Persia, / Who died at the age of 30 / on the 31st December / 1736 [12, стр. 28; 20, стр. 565].

² Ի ՏԱՊԱՆԻ ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐԿԻՍԻ ՄԱՆՈՒԿ ՅՈՎԱՆԻՍԻՆ / ՈՐ ԷՐ ԱԶԳԱԻ ԵՐԵՒՆՅԻ ՈՐԴԻ ԷՐ ՍԱԻ ՍԱՐԳՍԻՒ ՎԱՃԱՆ/ԱՎ[Ա]ՆԻՒ ՅԱՅԺ ԳՈՎԵԼԻ ՍԱ ՎԱՂՃԱՆԻ ՏԻՅՍ ԵՐԵԱՆԻ / Թ[ՈՒՄՎԱՆՈՒԹԵԱ]Ն ՓՐԿՉԻՆ 1736 ԵՒ Թ[ՈՒՄՎԱՆՈՒԹԵԱ]Ն ՓՈՔՐ ՃԻԱ (1736) ԱՐԱՄ Ե / ՀԱՆԳՍՏ ՓՈԽԻ ԵՐԿՐԻՆ ՀՕԱՆԿ ՈՐ ՄԱԼԱԿԱՅ [12, фото на стр. 29; 20, стр. 565-566].

³ **Малакка** (мал. Melaka, ملاك; джави: ملاك, кит. 马六甲) – город на юге Малайского полуострова. Столица одноименного штата. Является историческим центром Малайзии.

⁴ Aguy esta sepulture TARCAN / Filho de Ovanjan, / gue falleceo em 8 de Janeiro / 1746 [12, стр. 26; 20, стр. 564].

⁵ ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՇՈՔՈՆՆՑ / ՅՈՎԱՆՉԱՆԻ ՈՐԴԻ ԹԱՐԽԱՆԻՆ ՈՐ ՀԱՆԳԵԱԻ Ի ՏԷՐ Թ[ՈՒՄԻՆ] Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի / 1746 ԱՐԱՄ Ը [12, фото на стр. 27; 20, стр. 564].

⁶ ՈՂՁՈՅՆ ԸՆԴ ՔԵԶ ԴԱՄԲ[Ա]Ր[Ա]ՆԻՍ ՏԱՌՆ ԸՆԹԵՐՅՕՂ / ՏՈՒՐ ԻՆՁ ԼՈՒՐՆ ԱԶ[Ա]ՏՈՒԹԵ[ԱՆ] ԱԶԳԻՆ ԻՍՈՅ ՈՐ ԵՄ ՏԵՆՉ[Օ]Ղ / ԵԹԷ Յ[Ա]ՐԵԱԻ Ի ՄԷՆԶ ՈՍՆ ԻՔՐ ԶՓՐԿԻՉ ԵՒ ՎԱՌԱՎԱՐՕՂ / ԸՆԴ ՈՐ ՅԱԾԽ[Ա]ՐՉԻ ՑԱԻԷՏ ԷՒ ՅՈՅԺ ՑԱՆՎԱՅՕՂ / ԵՄ ՅԱՎՈՒՐՈՒ Ի ՀԱՅՈՑ ՄԵՇ[ԱՐՈ]Յ ՅԻՄ ՆԱԽԵ[Ա]Յ ՅԱՌԱԶ ԵԿՕՂ / ՈՐԴԻ ԳՈԼՈՎ ՇԱՐՈՇԱՄԵՆՅ ԱՆՈՒԱՆ ԸՆԴՈՒՆՕՂ / ԾՆԱՅ Ի ՆԺԴԵՅ ԱԾԽ[Ա]ՐՉԻ Ի ՆՈՐ ՋՈՒՂԱ ՊԱՐՄԻՑՆ ԳԵՕՂ / Ի ԼՆՈՒԼ ԱՄԱՅ 29 ԻՑ ԸՆԹ[Ա]ՅԱՅ Ի ՄԵՓ[Ա]Կ[Ա]ՆՈՒԹԻ[ԻՆ] ԻՄ ՀՕՂ / ՅԱՅՍ ՄԱԼԱԿԱԻ ՅԵՕԹՆ ՅՈՒԼԻՍԻ ԵՂԷ ՎԵԱՆՍ ԻՄ ՎՃԱՐՕՂ / Ի ԹԻԻ ՓՐԿՉԵՆ 1774 ՀԱՆԳԵԱՅ Յ ԳԲԻՍ ՋՈՐ ԵՄ ԳԵՕՂ [11, фото на стр. 7; 19, стр. 563].

⁷ HIER LEYDT HET LICHAM VAN / HEER IACOB SHAMIER Armensche Koopman / De welcke is overleden / Opden 7de July Anno Domini 1774 / In den Ouderdom van 29 Iaeren [12, стр. 6; 20, стр. 563].

⁸ **Джорджтаун** (англ. George Town, кит. 乔治市, мал. Tanjung Penaga) – город на острове Пенанг, столица штата Пенанг (мал. Pulau Pinang).

6.	здание	пасторат	Находилось рядом с церковью Св. Григория Просвяителя, 102000 George Town		Разрушено в начале XX в.
7.	кладбище	Прицерковное. На кладбище находилось свыше 40 надгробий с эпитафиями на английском и армянском языках	В 1937 церковная земля была продана и могилы были перезахоронены на кладбище Western Road Cemetery, 102000 George Town	XIX в.	
8.	надгробия	ок. 20 надгробий представителей армянской общины	Old Protestant Cemetery, Jalan Sultan Ahmad Shah Rd., 10050 George Town	XIX в.	
9.	надгробие	Карапета Агабека с билингвической эпитафией на армянском и английском ⁹ языках	Находится на кладбище Old Protestant Cemetery, 10050 George Town	21.06.1853	
10.	надгробие	Микаела Аратона с билингвической эпитафией на армянском ¹⁰ и английском ¹¹ языках	Находится на кладбище Old Protestant Cemetery, слева от входа со стороны Jalan Sultan Ahmad Shah Rd., 10050 George Town	18.07.1878	
11.	надгробие	Мариамджан с билингвической эпитафией на армянском ¹² и английском ¹³ языках	Находится на кладбище Old Protestant Cemetery, рядом с надгробием Микаела Аратона, Там же	07.05.1890	
12.	надгробие	Сет Антони с эпитафией на английском ¹⁴ языке	Находится на кладбище Old Protestant Cemetery, Там же	20.11.1895	
13.	улица	Аратона	Jalan Arratoon (Rd.), 10050 George Town		 Протяженность 400 м
14.	дом много-квартирный	Аратона	Arraton Court, 5, Jalan Arratoon, 10050 George Town		
15.	улица	Армянская прибрежная	Gat Lebu Armenian, 10300 George Town		 Протяженность 210 м

⁹ Sacred / to the memory of / CARAPIET AGABEG / The son of Aviet Agabeg Esquire / Late of Calcutta / Departed this life at Penang on ? 21st June 1853 / Aged 30 years / Requiescat in pace

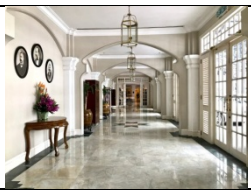
¹⁰ Յիշատակ / ՄԻՔԱՅԷԼ ՅԱՐՈՆԻԹԻՒՆԻ / անորանիկ որդի / օրն ԱՆՏՈՆ ՅԱՐՈՆԻԹԻՒՆ ԱՆՏՈՆԻ / ծնալ Կալկաթա 21 օգոստոսի 1741 / հանգեալ զոտր Պիմանդ 15 հուլիսի 1878 / հասակի 37 ամի

¹¹ In memory of / MICHAEL ARRATOON / Eldest son of the late A. A. ANTHONY / Born at Calcutta on 21 August 1841 / Died at Penang on 15 July 1878 / Aged 37 years / "In the midst of life we are in death"

¹² ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԻՐՈՅ / ՏԵԿԻՆ ՄԱՐԻԱՄՋԱՆ / ԱՆՏՈՆ Տ. ԱՆՏՈՆԻ

¹³ In loving memory / of / MARIAMJAN / widow of the late / A. A. ANTHONY / Died 7th May 1890 / Aged 73 years

¹⁴ In Memory of / SETH ANTHONY / Fourth son of the late A. A. ANTHONY / Died 20th November 1895 / Aged 45 years

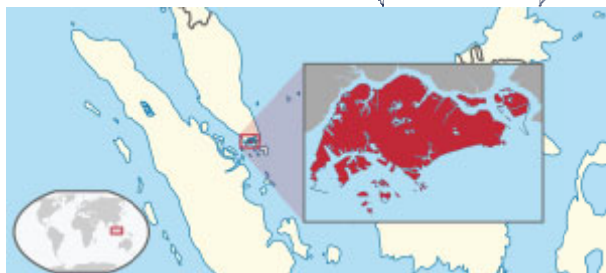
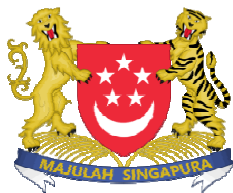
16.	улица	Армянская	Lebuh Armenian, Является продолжением Gat Lebuh Armenian, 10200 George Town	Уп. в 1822	 Протяженность 350 м
17.	здание	Гостиница “Армянский Люкс отель”	Armenian Suite Hotel, 33, Lebuh Armenian, George Town, 10200 George Town Tel.: +60 4-261 1281 www.armeniansuite.com enquiry@armeniansuite.com		
18.	здание	Гостиница “Армянский дом”	Armenian House, 35, Lebuh Armenian, George Town, 10200 George Town Tel.: +60 4-262 8309		
19.	гостиница		Eastern Hotel, 1A Light St., George Town	15.04.1884	
20.	гостиница	Eastern & Oriental Hotel	Eastern & Oriental Hotel, 10, Lebuh Farquhar, на пересечении с ул. Penang Rd., George Town, 10200 George Town www.eohotels.com	1889	
21.	Уголок истории	Портреты основателей братьев Саркиес	Повешены в холле перед центральным входом в гостиницу Eastern & Oriental Hotel, Там же		
22.	гостиница	Crag	Crag Hotel. Ныне Public Works Department и Bellevue Hotel, 215 Macalister Road 10450, 11300 Penang Hill	1890	
23.	надгробная плита	Zechariah Gregory Isaiah	Batu Gajah ¹⁵	1880-е	
24.	надгробная плита	Gunn Alexander	Batu Gajah	02.09.1904	
25.	надгробная плита	Gunn Joseph	Port Dickson ¹⁶	30.06.1914	
26.	надгробная плита	Galistan Mackertich aka M G Abdullah	Johore Baru ¹⁷	30.04.1921	

¹⁵ **Бату-Гаджан** (мал. Batu Gajah) – город в штате Перак (мал. Perak).

¹⁶ **Порт-Диксон** (англ. Port Dickson) – город в штате Негери-Сембилан (англ. Negeri Sembilan)

¹⁷ **Джохор-Бару** (мал. Johor Bahru) – второй по населению город страны, столица штата (султаната) Джохор на юге Малайского полуострова.

Республика Сингапур (кит. 新加坡共和国, пиньинь Xīnjiāpō Gònghéguó, малаи. Republik Singapura; тамил. Cījakappūr Kudiyarasu) – город-государство, расположенное на острове в Юго-Восточной Азии, отделённое от южной оконечности Малайского полуострова узким Джохорским проливом.

История. География.

Первые армяне на территории Сингапура появились в XVIII в. Все они были выходцами из Новой Джульфы приехавшими из Сурата и других городов Британской Индии.

В XIX в. в связи с экономическим ростом Сингапура, сюда стали перебираться армяне из Малакки, Пенанга, Калькутты, Мадраса и Явы. Расцвет колонии пришелся на середину XIX в. После санкций британской короны по устранению конкурентов, община стала уменьшаться. На рубеже XIX-XX вв. единовременная суммарная численность уже не превышала 100 чел.

Вторая мировая война нанесла окончательный удар общине. 20 декабря 1943 г. был издан указ в котором армяне рассматриваясь как враги японской империи и должны были быть от мала до велика помещены в канцеляционные лагеря. После окончания войны оставшиеся в живых уехали в другие страны.

Ныне в Сингапуре насчитывается ок. 60 ± 20 армян.

Организации.

Сингапурские армяне в XIX в. создали орган “Национальное собрание”, который периодически собирался и обсуждал вопросы связанные с общиной, ежегодно избирая правление [8, 1850, л. Բ, էջ 24].

В XX в. был учрежден филиал общепармянского благотворительного союза (ՀԲԸՄ - 1917).

СМИ.

В 1845 г. Хачик Мовсес основал газету Straits Times. Через год он ее продал. Ныне эта англоязычная национальная газета Сингапура.

С 1849 по 1853 годы под редакцией Григора Галстанеана издавалась армяноязычная двухнедельная политико-литературная, коммерческая газета «Усумнасер» (арм. Жажущий знаний – «Ուսումնասիր»).

Церковь.

Единственная церковь в Сингапуре была освящена в 1836 г. Епархиальное подчинение церкви многократно изменялось. Первоначально она входила в состав Ирано-Индийской епархии ААЦ (изначально именуемой – епархия Исфахана и Индии). С 1958 г. церковь окормлялась патриаршей делегацией Индии и Дальнего Востока (арм. Հնդկաստանի և Չարիազույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակություն). С 1980 г. патриаршая делегация Индии и Дальнего Востока структурно вошла в епархию Австралии и Новой Зеландии. [4, стр. 290; 7].

Армянская церковь была первым зданием в Сингапуре, где было проведено электрическое освящение (1909). В годы японской оккупации была разграблена. Объявлена национальным памятником Сингапура (6.07.1973).

В 1960-70 гг. в связи с созданием парков и иных застроек на месте старых кладбищ: первого христианского кладбища Форты Каннинг, кладбищ Бацит Тима (англ. Bukit Timah) и Бидадари (англ. Bidadari), некоторые надгробные памятники армян перенесены во двор церкви.

Образование.

Образовательные центры отсутствуют.

Разное.

Братья Саркиес, основавшие гостиницы на о. Пенанг в Малайзии, обратив внимание на бурно развивающийся Сингапур, 1 декабря 1887 г. открыли маленькую гостиницу. В конце 1890 г. Тигран, назначенный ответственным за филиал в Сингапуре развернул бурную деятельность. Уже к 1894 г. сингапурская гостиница была достроена и реставрирована, предлагая уже вместо первоначальных 10 - 75 номеров, из которых 30 были номера люкс. Гостиница была названа “Raffles Hotel”, в честь основателя города сэра Стэмфорда Раффлза. Дела шли настолько хорошо, что в 1897 г., последовал еще более обширный и грандиозный ремонт с расширением. Теперь количество номеров уже было доведено до 187. “Raffles Hotel” предстал перед посетителями в его современном виде, став самым примечательным отелем Сингапура, а возможно Азии сохраняя пальму первенства по сей день. [6, стр. 51, 11, стр. 224].

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Сингапуре

№	Объект	Наименование	Местонахождение (адрес, контакты)	Даты	Вид или координаты
1.	церковь	Св. Григория Просвяtitеля	60 Hill St., Dhoby Ghaut, Singapore 179366 Tel.: (65) 6334-0141 Fax: (65) 6334-3279 www.armeniansinasia.org	Постр. 1.01.1835 Осв. 26.03.1836	
2.	здание	Пасторат	Рядом с церковью Св. Григория Просвяtitеля, Там же	1905	
3.	лапидарная надпись	Памятная 24 строчная на армянском ¹⁸ языке	Находится внутри церкви. Вмонтирована в нишу в южной стене, расположена между алтарной апсидой и южным дверным проемом, Там же	1867	
4.	лапидарная надпись	Памятная 18 строчная на армянском ¹⁹ языке	Находится внутри церкви. Вмонтирована в нишу в северной стене, расположена между алтарной апсидой и северным дверным проемом, Там же	1886	

¹⁸ ԱՐՁԱՆ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՅՎՈ / Ջոր Ջերմեռանդ Սիրով / Կառուցին Հայկազն Բնակիչք կղզույս այս, օժանդակութիւնը Ազգակցացն Բաթավիոյ, և Կալ-կաթայ, ը այլ Ազգք Քրիստոնէակց, որոյ և յատկապէս ձեռնտու գտան երկոքին եղբարքն Հա-րազատք ԳՐԻԳՈՐ և ՅԵՍԱՅԻ ԶԱՔԱՐԵԱՆՔ առ ՚ի աւարտումն: / Հիմնադրութիւնն Եկեղեցույս կատարեաց Տեր Թովմաս Գրիգորեան Օայրագոյն / վարդապետ և Նուիրակն սրբոյ Վանայն Ամենափրկչի որ ՚ի Նորն Ջուղայ, Տեր Յոհաննէս / Խաչիկ Յովագիմ վիճակատր Քահանայիի, Յամի Տեառն 1835 Յունվարի Ա: Եւ Հանդէս Օծման / կատարեցաւ ձեռամբ նոյն Քահանայիին. ՚ի 26^{րորդ} Մարտի Յամի Տեառն 1836, ՚ի տօնի ՄՏԻՆ / ՚ի Վիրապն Սրբոյ Հայրապետին Հայաստանեաց և .. յատուկ թախանձանաց ՄԿՐՏՉԻ / Մ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ տնու անեցաւ Սուրբ ԳՐԻԳՈՐ Լուսավորիչ, ՚ի փառս / Սրբոյ ԵՐՐՈՐԴՈՒԹԵԱՆՆ, և ՚ի Պարծանս և ՚ի վայելումն ԱՐԱՄԵԱՆՍ ազգի՝ / ՄԱՆԿԱՆՑՆ ԵԿԵՂԵՅԻՈՑ: Ազգասէր ՄԻՄԷՕՆ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍՆ շինեացրզ / Բնակութիւն Քահանայիին, Եւ ՍԷԹ ԱՎԵՏ ՍԷԹԵԱՆՑՆ Ջրհոր մի ՚ի Պարտի-զին Քարաշէն յարևմուտս, որ և ՚ի Հիմնադրութենէն մինչև զլրումն շինութեանն Ս[ ]Բ[ ]Յ / ՏԱՆՍ անխոնջ ջանիք հոգ տարաւ՝ լցուցանելով զպէսպէտ ու զնաքէայ պէտս վս-շքեղութեան ՏԱՃԱՐԻՄ ըստ կարեաց իւրոց, ՊԵՏՐՈՍ և ՅՈՎՍԷՓ եղբարքք իւրով. / Յետ ամացինչ՝ ԽԱՉԻԿ ՄՈՒԼԷՍ, ԲԱՐՍԵՂ ՅՈՎԱԳԻՄ, և ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ Մ, ՄՈՎ-ՍԷՍՆ ձեռնտու գտան, և ՚ի Կալկաթե եղեալ Մերագնեայ. Օժանդակութեամբ ի նո-րոգութիւն Եկեղեցույս և կառուցումն Կաթողիկէին, իսկ ՚ի նորումս ՍԷԹ ԱՎԵՏ ՍԷԹԵԱՆՑ / ընծայեց ՏԱՃԱՐ մի՝ և ժԱՄԱՅՈՅՑ, ՚ի յիշատակ ինքեան և Համայն իւրայնոց, որոյ / իսկ օժանդակութիւնը Յիշատակագիրս եղաւ աստ ՅԱՄԻ ՏԵԱՆՆ 1867: / Գմագրեաց ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՈՒԹԵԱՆՑ / ՚ի Հօնզկօնզ Ճէնաստան:

¹⁹ Ի ԳԵՐԱՊԱՏԻՒ ՀԱՄԱՐԱ_ / ԿՈՒԹԵԱՆԷ ՀԱՅՈՑ ԱՐՁԱՆՍ / ԱՅՍ ԿԱՌՈՒՅԱՆԻ Ի ՅԻՇԱ_ / ՍԿ ԲԱԶՄԱՎԱՍՍԱԿ ԱՌՆ / ՅԱՐԳԵԼԻ ՊԱՐՈՆ ՊԵՏՐՈՍ / ԱԻՏ ՍԷԹԵԱՆ ՈՐ ԶԱՄՍ / 32 ՀԱԻԱՏԱՐՄԱՊԷՍ ՎԱ_ / ԲԵԱՑ ԶՊԱՇՏՈՆ Եկեղեց / պանութեան ՍՈՒՐԲ ԳՐԻ_ԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ ԵԿԵՂԵ_ՅԻՈՅՍ Ի ՄԻՆԿԱՓՈՒՐ ԵԻ / ԱՊԱ ՉՈՒԵԱԼ Ի ՀՕՆԿՕՆԳ / ՎԱԽՃԱՆԵԱՅ ԱՆԴ, / Որոյ Յիշատակ Արծանա_զով Օրհնութեամբ Եղիցի / Ծնեալ Ի Մարտիս 16 ԶԱՆԷՐ 1812 / Վախճանեալ Ի Հօնզկօնզ / 6 ՄԷՊՏԵՄԲԵՐ 1886:

5.	лапидарная надпись	Памятная билингва 18 строк на армянском ²⁰ и 9 строк на английском ²¹ языках	Находится внутри церкви. Вмонтирована в нишу в северной стене, расположена между северным и западным дверными проемами, Там же	1887	
6.	сад-пантеон	Надгробные памятники перенесены в 1960-70 гг. с разных кладбищ	Рядом с церковью Св. Григория Просвятителя, Там же	Осн. 1988	
7.	хачкар	В память 100-летия Ганоцида армян в Османской империи	Установлен во дворе церкви Св. Григория Просвятителя, Там же	06.2014	
8.	надгробия	Несколько десятков	The Fort Canning Cemetery, Там же	С 1822 по 1865 гг.	Сохранилось 8 надгробий
9.	надгробия	Более 60 армянских	Bukit Timah Cemetery, Там же	С 1865 по 1907 гг.	24 надгробия перенесены в сад-пантеон 12 надгробий перенесены в мемориальный парк-кладбище Форта Каннинг
10.	надгробия	Более 60 армянских	Bidadari Cemetery, Там же	С 1908 по 1966 гг.	5 надгробий перенесены в сад-пантеон
11.	улица	Армянская	Armenian St., 亞米尼亞街 Dhoby Ghaut, Singapore 179938		
12.	переулок	Армянский	Armenian Ln., Dhoby Ghaut, Singapore		Ныне не существует
13.	гостиница	Raffles	1 Beach Rd., Singapore, Singapore 189673 Tel.: (65) 6337-1886 Fax: (65) 633- 7650 www.raffleshotel.com		
14.	улица	Мартина	St. Martin Dr., Singapore, Singapore		named after the Martin family
15.	тупик	Мартина	St Martin's Ct., Singapore, Singapore		
16.	здание	Мартина	St Martin's Mans., Singapore, Singapore		
17.	улица	Саркиса	Sarkies Rd., Newton, Singapore 258130		named after Regina Sarkies

²⁰ ԻՎԱԹՈՂԻՆ ՅԻՇԱՏԱԿ / ՉԱԼՍԱՆԻ ԵՐԳԱՐԵԱՆ / ԲԱՐԵՀԱՄԲԱԻ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԻ: / ՈՐՈՑ ԲԱՐԵԲԱՐՈՑ ԱԶՆՈՒԹԻՒՆ. / ՆԱԽԱՆՁԵԼԻ ԱՇԽԱՏԱՄԻՐՈՒԹԻՒՆ. / ԱՆԿԵՂԾ ՀԱԻԱՏԱՐՄՈՒԹԻՒՆ / ԵՒ ԱՌԱՏԱԶԵՆՈՒԹԻՒՆ ՎԱՐՕՏԵԼՈՑ / ՈՐՉԱՓ ՍԻՐԵԼԻ ԱՐԱՐ / ԻՎԱՂԱՀԱՍ ՄԱՀՈՒԱՆ ՆՈՐԻՆ: / ԱՍՈՒՄԻՆ ԷՐ ՀԱԻԱՏԱՐԻՄ. / ՀԱՅՐ ԳՈՐՈՎԱԳՈՒԹ ՈՒ / ՃՇՄԱՐԻՏ ԲԱՐԵՎԱՍ ԱՄԵՆԻՑ: / ԾՆԵԱԼ ԻՋՈՒՂԱ ՀԱՆԳԵԱԻ / ԻՀՕՆԳԿՕՆԳ 330 ՋԱՆԷՐ 1887. / ԻՀԱՍԱԿԻ 45 ԱՄԱՑ: / ՎԱՌՈՒՑԱԻ ԱՐՉԱՆՍ ԱՅՍ / ԻՆՈՒԷՐ ՅԱԻԵՐԺԱԿԱՆ ՍԻՐՈՑ / ԻՍԳԱԻՈՐ ԸՆՏԱՆԵԱՑ ԻՒՐՈՑ:

²¹ In affectionate memory of / GALSTAUN EDGAR, / FOUNDER AND SENIOR PARTNER OF THE / FIRM OF / MESS^{RS} EDGAR & CO / SINGAPORE & JAVA MERCHANTS. / BORN AT JULFA 29TH JUNE 1841, / DIED AT HONGKONG 30TH JANUARY 1887, / AGED 45 YEARS.

18.	здание	Саркиса	Sarkies Mans., 9 Sarkies Rd., Newton, Singapore		
19.	парк	Саркиса	Sarkies Garden, 7 Sarkies Rd., Newton, Singapore		
20.	тупик	Саркиса	5 Sarkies Ct., Newton, Singapore		
21.	улица	Галстян	Galistan Av., Bukit Batok, Singapore		named after Emile Galistan

Сокращения: Mans. – Mansion – большой дом или особняк.

Республика Индонезия (индон. *Republik Indonesia*) - государство в Юго-Восточной Азии, на островах Малайского архипелага и западной части острова Новая Гвинея (Ириан-Джая). До 1945 года носило название Голландская Ост-Индия.

История. География.

Первые армяне на территории Индонезии появились вместе с голландцами. Они приехали из Манилы, а затем из Сурата и других городов Британской Индии. Тем самым, первые общины были образованы уже в XVII в., а количество армян например на о. Ява достигало 2 тыс. [9, стр. 193]. В тот период наиболее крупной общиной была община в Батавии²², значительно более мелкими были в Макассаре²³ и Тиморе²⁴. 21 марта 1741 г. индонезийские армяне получили от голландцев права “свободных граждан”.

Вторая миграционная волна произошла в XIX в. В основном это были беженцы из Персии, а также богатые торговцы из Мадраса. Эмигранты в большинстве своем осели на о. Ява. Основная часть пополнила первую по величине и значимости общину в Батавии и вторую – в Сурабая²⁵, а также осели в городах

Семаранг²⁶, Суракарта²⁷, Тегал²⁸, Бандунг²⁹, Чиребон³⁰.

Тем самым расцвет колоний пришелся на середину XIX в. и начало XX в.

Вторая мировая война нанесла непоправимый урон армянским общинам Индонезии. Основной удар был нанесен 20 декабря 1943 г., когда был издан указ в котором армяне рассматриваясь как враги японской империи и должны были быть от мала до велика помещены в канцеляционные лагеря.

После окончания войны произошел массовый исход.

В 1958 г. в Индонезии проживало 300 армян: Сурабая – 225, Джакарта – 45, Макассар – 19, Бандунг – 8, Бату – 2, Маланк – 1. В 1980-х годах община исчезла.

Ныне в Индонезии насчитывается ок. 80 армян.

Организации.

6 января 1880 г. правительством Индонезии была утверждена “конституция” армян Явы, состоящая из 97 пунктов. В том же году в Батавии было проведено первое собрание армянских общин Индонезии с избранием руководящего органа.

В Индонезии на рубеже XIX-XX вв. действовали несколько общественных и культурных союзов и организаций, таких как, Благотворительный союз армянских женщин острова Ява (Հալիս կղզու Հայ կանանց բարեգործական միություն); ՀԲԸՄ (1917), Армянский футбольный (1900) и спортивный (1922) клубы, Армянский союз любителей музыки и театра (1927).

²² **Джакарта** (индон. Jakarta) (ранее **Батавия**, а также Джаякарта) – особый столичный округ, столица и крупнейший город Индонезии. Входит в административный регион Ява.

²³ **Макассар** (индон. Makassar) – административный центр провинции Южное Сулавеси и крупнейший город на о. Сулавеси. С 1971 по 1999 город официально назывался **Уджунгпанданг**, по имени доколониальной городской крепости.

²⁴ **Тимор** - остров в южной части Малайского архипелага, разделённый между двумя независимыми государствами: Восточным Тимором и Индонезией.

²⁵ **Сурабая** (индон. Surabaya) – второй по величине город в Индонезии, административный центр провинции Восточная Ява (индон. Jawa Timur, яванск. Jawa Wétan).

²⁶ **Семаранг** (индон. Semarang) – столица одноименного округа и провинции Центральная Ява (индон. Provinsi Jawa Tengah), входит в состав административного региона Ява.

²⁷ **Суракарта** (индон. Surakarta) – столица одноименного округа в провинции Центральная Ява.

²⁸ **Тегал** (индон. Tegal) – столица одноименного округа в провинции Центральная Ява.

²⁹ **Бандунг** (индон. Bandung) – столица одноименного округа в провинции Западная Ява (индон. Jawa Barat).

³⁰ **Чиребон** (индон. Cirebon) – столица одноименного округа в провинции Западная Ява.

Церковь.

Первая церковь была построена в Батавии в 1831 г. Церкви Индонезии входили в состав епархии ААЦ “Исфахана и Индии”. Всего в XIX в. в было 3 церкви, центральной считалась церковь в Сурабае (см. табл.).

Образование.

Рядом с церковью в Батавии была построена школа (1855).

СМИ.

Периодики не было.

Разное.

Братья Саркиес, основавшие гостиницы на о. Пенанг в Малайзии, в Сингапуре и в Рангуне,

В 1910 г. в Индонезии в городе Сурабайя на острове Ява была открыта последняя в сети гостиниц – “Oranje Hotel”. Если предыдущие гостиничные комплексы имели архитектурный стиль, так называемого “колониального” типа, то последняя была построена в “голландском” стиле. В годы Второй мировой войны, когда индонезийские острова были оккупированы японцами гостиницу переименовали в “Yamato Hotel”, а после провозглашения независимости - “Mandarin Oriental Hotel Majarahit”. [6, стр. 51-52, 11, стр. 225].

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Индонезии

№	Объект	Наименование	Местонахождение (адрес, контакты)	Даты	Вид или координаты
---	--------	--------------	-----------------------------------	------	--------------------

Административный регион **Ява**

Джакарта (индон. Jakarta) особый столичный округ

1.	часовня ³¹	Св. Рипсима	Batavia (now Jakarta)	1831	Деревянная постройка
2.	церковь	Св. Воскресения	Batavia (now Jakarta)	1842	Не сохранилась
3.	церковь	Св. Иоанна Крестителя ³²	Находилась наместе первой церкви Св. Рипсима, Tanah Abang Timur St., Gambir Village, Gambir Central Jakarta City 10110	1852 Разрушена в 1961	
4.	здание	настоятеля церкви	Рядом с церковью Св. Иоанна Крестителя, Там же	1854	Не сохранилось
5.	школа	Манук и Арутюнян	Рядом с церковью Св. Иоанна Крестителя, Там же	1855-1870	Консульство США (1920-54). Не сохранилась

провинция **Восточная Ява** (индон. Jawa Timur)

6.	церковь	Св. Григория Просвятителя	Surabaya	1927	Сохранялась до 1964 г.
7.	школа	Начальная трехклассная Манук-Арратун	Manuck and Arathoon School. Рядом с церковью Св. Григория Просвятителя, Там же	3.08.1927	

³¹ Построил армянский купец Якоб Арратун, представлявший в Индии фирму Шамиров. Пострадала от пожара в мая. 1844 г.

³² Построила Мэри Арратун, вдова Якоба Арратуна, вместе со своей незамужней сестрой Такуги Манук.

8.	здание	пасторат	Рядом с церковью, Там же	1927	
9.	гостинца	Mandarin Oriental, Majapahit	C Jalan Tunjungan 64, Surabaya 60275 Tel.: (62-21) 532 8682, 535 7573 Fax: (62-21) 536 4671	1910	
10.	здание	Фотографическое ателье Куркджяна	The N. V. Fotografisch Atelier Kurkdjian photographic studio, Surabaya	1910-1940	

провинция **Западная Ява** (индон. Jawa Barat)

11.	надгробные плиты	24 надгробия, в том числе могилы 1864 – Мариам Арутюнян, 1873 – Давид Саркисян 1899 – Манук Орданян	На общехристианском кладбище, Bandung	XIX в.	сохранились
-----	------------------	---	---	--------	-------------

Административный регион **Сулавеси**

провинция **Южное Сулавеси**

12.	надгробная плита	Микаел Степанян	Makassar	XIX в.	Ныне на месте кладбища рынок
-----	------------------	-----------------	-----------------	--------	------------------------------

Филиппины (тагалгск. Pilipinas, англ. Philippines) официальное название **Республика Филиппины** (тагалгск. Republika ng Pilipinas, англ. Republic of the Philippines) – островное государство в Юго-Восточной Азии. Столица Манила.

История. География.

Армяне с Филиппинскими островами были знакомы значительно раньше колонизации их испанцами в 1571 г. После колонизации, вопреки запрету для посещения иностранцев, поток армян на острова увеличился, что было обусловлено покровительственным отношением властей. Кроме португальцев, союзников испанцев, на острова допускались «индийские купцы и армяне, многие из которых ... ведут там значительную торговлю». [16, стр. 125].

О присутствии армян на островах, впрочем как и о морской торговле, на протяжении, как минимум XVII-XVIII вв., имеется множество свидетельств [10]. Так, например, Доминго Наваррет при перечислении народов встреченных на островах во время своего путешествия в 1646-1672 гг. кроме местных упоминает китай-

цев, японцев и армян. [15, стр. 367]. В основном это были новоджугинские торговцы и представители торговых компаний из Индии, центром средоточения которых был город Манила, где к XVIII в. сформировалась маленькая община о которой в своих отчетах упоминал известный мореплатель Ла Перуз в 1788 г.

В конце XIX в. в Маниле проживало всего ок. 30 армян.

Вторая мировая война нанесла непоправимый урон и без того угасающей общине. Основной удар был нанесен 20 декабря 1943 г., когда был издан указ в котором армяне рассматриваясь как враги японской империи и должны были быть от мала до велика помещены в канцеляционные лагеря. После окончания войны произошел массовый исход.

В 1950-60 годах на Филиппинах наблюдалось некоторое оживление за счет переселенцев из Китая, задержавшихся на короткое время перед отездом в Австралию.

Ныне на Филиппинах проживает несколько армян.

Церковь.

Община в Маниле, не имеющая культовых центров, окормлялась пастырями Ирано-Индийской епархии ААЦ (изначально имену-

емой – епархия Исфахана и Индии). [4, стр. 290; 7].

Несомненно, на островах должны быть армянские надгробия, но сведения о них отсутствуют. Единственная надгробная плита, принадлежащая отцу Шаамира Шаамиряна Султануму сыну Давидхана, не имеет отношения к Филиппинским островам, так как он был похоронен в Пандишери. Надгробие хранящееся в Национальном музее Филиппин в Маниле, служило балластом для европейского парусного судна, потонувшего в районе рифа Титу в Южно-Китайском море было обнаружено в 1997 г. [13, 14. Up from the Watery Deep The Discovery of an Armenian Gravestone in the South China Sea; 21, стр. 41-72].

Образование. Организации. СМИ.

Данные об образовательные центрах, а также каких-либо армянских общественных организациях отсутствуют.

Таблица-перечень памятников архитектуры и топонимики в Филиппинах

№	Объект	Наименование	Местонахождение (адрес, контакты)	Даты	Вид или координаты
1.	надгробная плита	Султанум сын Давидхана. Эпитафия билингва десятистрочная на латинском ³³ и семистрочная на армянском ³⁴ языках	Находится в Национальном музее Филиппин, Pambansang Museo ng Pilipinas, Manila ³⁵	19.09.1754	
2.	поселок	Армения	Armenia ³⁶ , Masbate island		12°15'18"N 123°44'28"E
3.	пляж	Армения	Находится южнее поселка Armenia, Armenia Plage Masbate island		
4.	поселок	Армения	Armenia ³⁷ , Luzon island		15°25'38"N 120°34'25"E

Использованные шрифты:

MS Mincho и MingLiU – китайский

³³ HIC JACET / [Ci]uis Sultan David, / [nati]one armenus, ex / [pers]jica Ciuitate Espaham / oriundu[s], aetate quinquaginta Septem annorum / prouectus, famigeratus / mercator, Pudicheri Supremum / diem dedit 30 Septembris / 1754.

³⁴ ՆԵՐՔՈՅ ՏԱՊԱՆԻՍ Է ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԴԱԻՈՒԹԻՍ/ԱՆԻ ՈՐԴԻ Պ[Ա]Ր[Ո]Ն ՍՈՒԼԹԱՆՈՒՄԸՆ ԱԶԳԱԻ ՀԱՅ [] / ՊԱՏՈՒԱԼԻ ՎԱՃԱՌԱՎԱՆ ԾՆԵԱԼ Ի ՅԵՐԿԻՐ[Ն] / ՊԱՐՄԻՑ Ի ՔԱՂԱՔՆ ԻՍՊ[Ա]ՀԱՆ ԵՎԱՅ Ի ՅԱՇԽԱՐ[Հ]ԸՍ ՅԻՍՈՒՆ ԵՒ ԵՕԹՆ ԱՄ ԲԱՐԻ ՀԱՄԲԱԻՈՎ Ա ՈՐ / ՎԱԽԶԱՆԵՑԱԻ Ի ՖՈՒՆԹԻՇԵՐԻ ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ / 19 ԹԻՒՆ 1754:

³⁵ **Манила** (англ. Manila) – крупнейший (в составе мегаполиса **Метро Манила**) город Филиппин, экономический, политический, культурный центр, столица государства.

³⁶ **Армения** (англ. Armenia) – поселок расположенный на острове-провинции Масбате (англ. Masbate island) в регионе Викал (англ. Bicol Region).

³⁷ **Армения** (англ. Armenia) – поселок расположенный на острове Лусон (англ. Luzon island) в провинции Тарлак (англ. Tarlac) в регионе Центральный Лусон (англ. Central Luzon Region).

Список использованной литературы

1. **Արրահամյան Ա. Գ.**, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության: Հատոր Բ: - Եր.: Հայաստան հրատարակչություն: 1967: - 424 էջ:
2. **Զաքարեանց, Գեորգ Ա.** Ջավա կամ ընդհանուր ծանօթութիւն բազմակողմ ծովու Արեւելեան Հնդկաց՝ ուր շարժի Հոլանդացոց տէրութիւն: - Կալկաթա, 1852:
3. **Հայ եկեղեցի. նվիրապետական աթորներ, թեմեր:** - Եր.: Հայկ. հանրագիտարանի գլխ. խմբ.: 2001: - 220 էջ:
4. **Հայ Միյուոթ** հանրագիտարան: - Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. 2003: - 732 էջ:
  - 4.1. *Բնդոնեզիա*, էջեր 210-211:
  - 4.2. *Մալայզիա*, էջեր 389-390:
  - 4.3. *Մինգասյուր*, էջեր 506-507:
  - 4.4. *Ֆիլիպիններ*, էջ 619:
5. **Մալխասյան Մ.**, Հայերն աշխարհում: - Եր., Հեղինակային հրատարակություն: 2007: - 144 էջ:
6. **Պողոսյան /Մաղբակյան/ Գ. Հ.**, Ջուղաեցիների ժառանգությունը հարավ-արեւելյան Ասիայում: Մարգոյան եղբայրների հյուրանոցային համալիրների ցանցը: Էջեր 50-52, pp. 329. // Ծովի մշակույթը՝ մարդկության մշակույթն է քաղաքակրթությունների երկխոսությունում: «Այաս» ծովային հետազոտությունների ակումբի 25-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր: — Եր.: Մուղնի. 2011. 348 էջ:
7. **Քրիստոնյա Հայաստան** հանրագիտարան: - Եր.: Հայկ. հանրագիտարան. հրատ. - 2002: - 1076 էջ:
  - 7.1. *Ավստրալիայի և Նոր Զալանդիայի թեմ*, էջեր 133-134:
  - 7.2. *Իրանա-Հնդկաստանի թեմ*, էջեր 405-407:
  - 7.3. *Հնդկաստանի և Ծայնագույն Արևելքի հայրապետական պատվիրակություն*, էջեր 590-591:
  - 7.4. *Սպահանի թեմ*, էջեր 917-918:
8. «**Ուսումնասեր**» Լրագիր. Քաղաքական, Գրագիտական և Առևտրական: – Մինգափոր, տպ. Արփի, 1850, հ. Բ, էջ 24:
9. **Бакунин И.** Тропическая Голландия. Пять лет на острове Ява. СПб., 1902
10. **Барсегов Юрий.** Филиппины в морской торговле армян. // журнал «Анив», 19.06.2009 №4 (19), 27.06.2009 №5 (20), 28.07.2009 №1 (22), 20.01.2010 №3 (24).
11. **Погосян /Хахбакян/ Г. Г.** Наследие джугинцев в Юго-Восточной Азии. Гостиничные комплекс братьев Саркисянов. Стр. 223-225. // Сборник материалов научной конференции посвященной 25-летию клуба морских исследований «Айас». – Ер.: Мугни. 2011. – 348 с.
12. **[Bland, Robert Norman]**. Historical tombstones of Malacca, mostly of Portuguese origin, with the inscriptions in detail and illustrated by numerous photographs by **Robert Norman Bland**. – London: Elliot Stock. 1905, in-4⁰. – 75 pp.
13. **Chaudhury Sushil, Kévonian Kéram**. Les Arméniens dans le commerce asiatique au début de l'ère moderne. – Paris: Éditions de la Maison des sciences de l'homme. 2007. – 420 pp.
14. **De Witt, Dennis**. Historical Tombstones and Graves at St. Paul's Hill Malacca: Second Edition. Nutmeg Publishing, 2016. – 70 pp.
15. **[Domingo Navarrete]**. The travels and controversies of Friar **Domingo Navarrete** 1618-1686. Edited from manuscript and printed sources by J.S. Cummins. Works issued by the Hakluyt Society. Second series, № CXIX. Vol. II, Cambridge 1962.
16. **[François Martin]**. L'Inde et les nations Europeennes en Asie au commencement du XVIII-e siecle, par François Martin, fondateur de la ville de Pondichéry / Pierre Margry, Relations et memoires inedites pour servir a l'histoire de la France dans les pays d'Outre Mer. – Paris, Challamel alne, 1867.
17. **Gibby, Mike**. Penang Hill: A journey through time. Entrepot Publishing Sdn Bhd, 2017. – 272 pp.
18. **Hock Lim, Jon Sun**. The Penang House and the Straits Architect 1887 – 1941. Areca Books, 2015. – XX, 186 pp.
19. **Langdon, Marcus**. Epitaph: The Northam Road Protestant Cemetery, George Town, Penang. George Town World Heritage Incorporated, 2017. – XIX + 798 pp.
20. **Macler, Frédéric**. Note sur quelques inscriptions funéraires arméniennes de Malacca. Pp. 560-568. // «Journal Asiatique». – Paris. 1919, n° mai-juin.
21. **Schopp, Susan E.** L'épave trouvée près du récif Thitu. // Monuments et mémoires publiés par l'Académie des inscriptions et belles-lettres. – Paris, 1999. № 77.
22. **Wright, Nadia H**. Respected Citizens. The History of Armenians in Singapore and Malaysia. Amassia Publishing, 2003. – 350 pp.
23. **Wright, Nadia and Johnson, Harold**. Vanda Miss Joaquim: Singapore's National Flower & the Legacy of Agnes & Ridley. Suntree Media, 2008. – 112 pp.
24. **Wright, Nadia H**. The Armenians of Penang. Entrepot Publishing Sdn Bhd, 2018. – 88 pp.

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Факторы влияния глобализации на развитие национальной культуры

Панибратцев А.В.
МГТУ ГА (Россия, Москва)
pasabas@yandex.ru

Ключевые слова: глобализация, интеграция, гибридизация, поляризация, национальная культура, национальная идентичность, диалог культур, культурное наследие, межнациональные конфликты, глобальная культура, миграция, американизация.

Ազգային մշակույթի զարգացման վրա ազդող գլոբալիզացիոն գործոնները

Պանիբրատցև Ա.Վ.
ՔԱ ՄՊՏՀ (Ռուսաստան, Մոսկվա)
pasabas@yandex.ru

Ամփոփում: Ներկայացված հետազոտության մեջ ընդգծվում է ազգային մշակույթի վրա գլոբալիզացիայի ազդեցության քննարկման արդիականությունը: Հեղինակը մանրամասնորեն դիտարկում է գոյություն ունեցող գիտական տեսակետները գլոբալիզացիայի հիմնախնդրի վերաբերյալ, որոնք լավագույնս դրսևորվում են այնպիսի տեսություններում, որպիսիք են բևեռացումը (պոլյարիզացիան, անջատողականությունը) և մերձեցումը (հիբրիդիզացիան): Պարզված է, որ տարածքային, տեղեկատվության տարածման և այլ սահմանների վերացմամբ պայմանավորված առավելությունների դրսևորման հետ մեկտեղ, գլոբալիզացիան բերում է նաև էական սպառնալիքներ: Դա պայմանավորված է նրանով, որ Տվյալ երևույթն ունակ է ոչնչացնելու ավելի թույլ միավորների ազգային մշակույթները: Բացի այդ, համակարգված են ազգային մշակույթի զարգացման վրա գլոբալիզացիայի ազդեցության առանցքային գործոնները: Հաջողվել է նաև ազգային մշակույթների պահպանման նպատակով ձևակերպել գլոբալիզացիայի բացասական ազդեցության նվազեցման առանցքային ուղղությունները: Այդ գործընթացում կարևոր տեղ է հատկացվում ոչ միայն պետությանը, այլ նաև՝ հենց իրեն ազգային մշակույթի ներկայացուցիչ-կրողին:

Վճռորոշ բաներ՝ գլոբալիզացիա, ինտեգրում, հիբրիդիզացիա, պոլյարիզացիա, ազգային մշակույթ, ազգային նույնականություն, մշակույթների երկխոսություն, մշակութային ժառանգություն, ազգամիջյան հակամարտություններ, գլոբալ մշակույթ, միգրացիա, ամերիկանիզացիա

The Factors of Influence of Globalization Processes on the Development of National Culture

Panibratsev A.V.
MSTU of CA (Russia, Moscow)
pasabas@yandex.ru

Abstract: This study emphasizes the relevance of considering the impact of globalization on the development of national culture. The author considered in detail the existing scientific views on the problem of globalization, which are best manifested in such theories as polarization (rejection) and hybridization (convergence). It is established that in addition to the advantages manifested in the Erasure of territorial boundaries, the dissemination of information, etc., globalization carries significant threats. This is due to the fact that this phenomenon is able to destroy the national cultures of less powerful units. In addition, the key factors of globalization influence on the development of national culture are systematized. It was also possible to formulate key directions to minimize the negative impact of globalization in order to preserve the national culture. In this process, an important place belongs not only to the state, but also to the representative of national culture.

Keywords: globalization, integration, hybridization, polarization, national culture, national identity, dialogue of cultures, cultural heritage, international conflicts, global culture, migration, Americanization

Глобализационные процессы, происходящие в настоящее время во всем мире и охватывающие абсолютно все тенденции развития современного общества, затрагивают все виды человеческой деятельности. Первоначально это каса-

лось преимущественно политики, экономики. Однако позже влияние данного феномена распространилось на сферу культуры. Присутствуя в различных сегментах, они обостряют такие важные проблемы, как сохранение национальной

культуры, самосознания народов, а также культурной идентичности.

Цель настоящего исследования заключается в систематизации ключевых факторов влияния глобализационных процессов на развитие национальной культуры. Для этого целесообразно проанализировать позитивные и негативные аспекты ее воздействия, на основании чего сформулировать соответствующие выводы.

Достичь заявленную цель можно с помощью решения ряда первоочередных задач, а именно:

- рассмотреть сущностно-содержательную характеристику понятия «глобализация»;
- определить преимущества и недостатки, которые оказывают глобализационные процессы на состояние и развитие национальной культуры;
- систематизировать факторы влияния глобализации на развитие национальной культуры;
- сформулировать ключевые направления минимизации негативного влияния глобализации с целью сохранения национальной культуры.

Несмотря на актуальность рассматриваемой проблематики, в научной литературе не так много исследований, в которых бы четко были отражены факторы, оказывающие влияние на состояние и развитие национальной культуры. Именно в их систематизации заключается новизна настоящей научной работы.

Следует подчеркнуть, что о глобализации и ее влиянии на все сферы жизнедеятельности человека говорят достаточно давно. Данная тематика интересует руководителей государств, предприятия, общественные организации, представителей научного сообщества и отдельных граждан. При этом отношение у данному процессу сильно изменилось.

Первоначально исследования данного феномена носили исключительно позитивный характер. По мнению специалистов, глобализация обладает колоссальными преимуществами. В качестве примеров позитивного влияния отмечались информационная революция, свобода перемещения, ликвидация всех границ и т.д.

Вместе с тем, представители этого подхода не утруждали себя тем, чтобы дать какое-либо определение термину «глобализация». Они считали, что это слишком очевидно и не нуждается в интерпретации.

Более поздние исследования носят критический характер. Они содержат материалы, которые максимально вдумчиво относятся к заявленной проблематике. Они понимают, что глобализация не может являться односторонним явлением,

который несёт только преимущества. Все внимание концентрируется на таких вопросах, как:

- национальное самоопределение;
- взаимодействие и диалог культур;
- возникновение межнациональных конфликтов;
- сохранение культурного наследия конкретной нации;
- существование мировой культуры и т.д.

А.С. Галоян выделяет такую важную тенденцию, характерную для процесса глобализации, как детерриторизация [3, с.54]. Причем это касается абсолютно все сфер – политики, управления, производства, бизнеса, финансов, торговли, информации и т.д. Это означает, что ни пространственные ограничения, ни территориальные привязки не оказывают выраженного влияния на возникающие отношения. Это стало возможным благодаря возникновению принципиально новой мобильности, которая, в свою очередь, выступает одним из основополагающих факторов расслоения и построения новых иерархических структур.

Учитывая данные обстоятельства, А.С. Галоян обращает внимание на тот факт, что возникло новое неравенство, которое базируется на принципе различия степени свободы передвижения. Это отразилось на том, что далеко не каждый субъект может позволить себе быть свободным и независимым от пространственно-временного фактора.

Р.Р. Мухутдинова придерживается позиции, согласно которой глобализационные процессы порождают множество различных проблем. Среди них особого внимания заслуживают следующие моменты [7, с.227]:

1. Поглощение малых культур более крупными. То есть происходит интеграция национальных культур, что порождает возникновение новой глобальной культуры. Так, например, В.М. Межуев рассматривает глобализацию как постепенно набирающую обороты взаимосвязь и взаимозависимость национальных образований и регионов, которые в своей совокупности образуют мировое сообщество, их поэтапную интеграцию в единую систему, в которой установлены общие для всех правила и нормативные положения, регулирующие экономическое, политическое и культурное поведение [6, с.103]. Это можно интерпретировать, как влияние вновь образовавшейся глобальной культуры на национальную, традиционную. При этом далеко не каждое государственное образование способно сохранить равнозначность и баланс интересов обоих явлений одновременно. Это непременно приводит к ассимиляции, которая, в свою оче-

редь, способна полностью растворить национальную культуру. То есть глобализация выступает угрозой для наций и этносов.

2. Непрерывные информационные потоки затрагивают абсолютно все категории лиц: молодых людей, работающих граждан, инвалидов, пенсионеров и т.д. Но самой уязвимой частью в существующей системе является молодежь. В силу своей психологической незрелости представители молодого поколения больше остальных склонны к копированию модных тенденций, привычек, обычаев, традиций и т.д. С одной стороны, это можно оценить положительно, так как они могут приспособиться к практически любым условиям существования. Однако все это может негативно отразиться на их индивидуальной самоидентификации. А это выступает чуть ли не решающим фактором в сохранении национальных культур.

О.Н. Прокаева также связывает происходящие глобализационные процессы с их воздействием на национальную идентичность. В них она видит определенную сложность и противоречивость [8, с.65]. Это означает, что глобализация трансформирует национальную культурную идентичность государств и народов, растворяет ее в процессах демократизации, экономизации, миграции, информатизации, стандартизации и т.д. Однако все происходящие процессы нельзя воспринимать только с одной стороны, поскольку они способны возродить стагнирующие общности, этносы, государства.

3. Нельзя забывать о так называемой процессе «утечки мозгов» за границу. Речь идет о массовой миграции специалистов, ученых, высококвалифицированных рабочих из региона проживания в более развитые государства. Причиной этого выступают политические, экономические, религиозные и иные взгляды.

А.В. Березина придерживается пессимистического сценария влияния глобализации и концентрирует свое внимание на разрушительных последствиях, которые она несет для национальной культуры в частности и государства в целом. При этом она рассматривает две теории (возможные исходы) глобализации [2, с.153]:

- гибридизация;
- поляризация.

Сравнивая перечисленные теории между собой, можем заметить, что гибридизация несет более позитивные последствия и менее негативные для развития. Если же говорить о поляризации, то местные культуры могут проявить агрессию. То есть они будут стараться более четко ограничить между их внутренней культурой и другими, которые воспринимаются ими как нарушения. Осознавая, что какие-то факторы из

вне претендуют на их целостность, они ощущают угрозу и попытаются исключить из влияния. Тем самым, будет укреплен этноцентристская тенденция.

Прекрасным примером, который отражает всю патовую ситуацию, вызываемую глобализационными явлениями, является миграция. Переселение из одного региона в другой может серьезным образом осложнить социальную обстановку. Это можно объяснить следующим. Цена на наемный труд ввиду увеличения спроса падает, в то время как потребление товаров и услуг увеличивается, повышая их стоимость. Все это сопровождается перераспределением трудовых ресурсов. Это порождается такими сложностями, как увеличение уровня преступности. Причем это касается обеих сторон – и со стороны иммигрантов, и со стороны коренных жителей.

Особого внимания при рассмотрении влияния глобализации на национальную культуру заслуживает позиция Т.А. Чижевич, которая выделяет основные причины, способствующие ее разрушению. Так, среди причин можно отметить стремительное распространение влияния массовой культуры, которую можно рассматривать как универсальный культурный стандарт [9, с.209]. То есть она становится своеобразным инструментом по продвижению американизации во все сферы жизни общества. Это еще раз подтверждает утверждение о том, что культура потребления, проникая сквозь государственные границы, обесценивает национальные особенности и создает культуру глобализации. Именно она выступает универсальной и общедоступной единицей.

В подтверждение данной мысли обратимся к исследованиям Е.Н. Квилинковой и В.А. Сакович. Они, как и другие представители данного подхода, утверждают, что односторонний характер культурного взаимодействия непременно приведет к подавлению национальных культур [4, с.62]. Это, в свою очередь, может привести не просто к полной потере национально-культурной самобытности, а даже к отторжению своей культуры ее представителями.

Трудно не согласиться с тем, что молодое поколение, которое воспитывалось в эпоху процветания массовой культуры и современного общества потребления, не способно оказывать жесткое сопротивление негативным тенденциям глобализации и дать им отпор. Действительно, мы наблюдаем приоритет своих собственных интересов перед коллективными ценностями.

Помимо этого, на значимость национальных культур оказывает влияние трансформация национальной специфики мышления ввиду распространения английского языка. В современном

обществе он является универсальным. Его активно используют в качестве средства общения во всех странах. С его помощью передается информация в Интернете.

Конечно, изучение английского языка само по себе не несёт каких-либо угроз. Напротив, данный процесс свидетельствует о межнациональном взаимодействии культур, которое можно обратить в пользу для себя. Однако, с другой стороны, изучение английского языка размывает культурно-национальную идентичность. Действительно, во многих незападных странах идёт активное распространение английского языка. Это очень сильно влияет на национальные культуры, аннулируя тем самым истоки национального сознания, которые содержатся в родном языке. Поскольку язык выступает не просто как определенная система знаков, используемая народом для того, чтобы понимать друг друга. Это четкое отражение представлений и ценностей, существующих в единой картине мира. То есть можно вывести логическую взаимосвязь – если будет утрачен язык, то будет утрачена и национальная культура.

Как уже отмечалось, что главная угроза, которую несёт глобализация для национальных культур, состоит в утрате национальной идентичности и даже в исчезновении целых народов. Однако и данный процесс имеет две стороны. Когда народ понимает, что на его существование посягают третьи лица, оказывают негативное влияние извне, то у них автоматически повышается ощущение собственной уникальности и самобытности.

Учитывая это, специфические культуры способны к самосохранению. При этом реализовать данную возможность можно реализовать при соблюдении некоторых концептуальных моментов. Среди них Н.В. Розенберг выделяет следующие [9, с.113]:

- значимость национальной культуры на основе принципа безусловности;
- позиционирование своей культуры как мирового достояния;
- такая культура обладает общечеловеческими ценностями такого уровня, который бы позволил воспринимать их представителями иных культур и др.

Как показывает анализ основных позитивных и негативных сторон, которые несёт в себе глобализация, практически все они оказывают влияние на национальную культуру. Именно поэтому на данном этапе целесообразно рассмотреть, что именно представляет собой данное понятие.

А.Г. Косиченко обращает внимание на то, что если национальная культура истинная, то есть воспитывает человека на правильных ценностях, то такой человек интересен мировому сообществу [5, с.69]. Это можно объяснить тем, что именно через культурную самобытность проявляется общечеловеческая культура.

Особое внимание следует обратить на то, что она обладает определенной ценностью. Эта ценность проявляется в ее специфичности, в уникальности ее ценностных установок, способности видеть мир с позиции собственного места в нем. Если же перечисленные условия не соблюдаются, национальная культура растворяется в глобальном пространстве.

Особого внимания заслуживают вопросы влияния глобализации на развитие экономик. И ее конкурентоспособность на мировой арене. Она обогащает и помогает ей развиваться.

Следствием глобализационных процессов в экономике выступает создание транснациональных корпораций и международных экономических интеграцией. Действительно, в настоящее время на рынке функционирует множество новых субъектов хозяйствования, которые предоставляют новые рабочие места, ассортимент продукции и т.д. Кроме этого, глобализация позволила многим государствам, находящимся на начальных этапах стабильного социальноэкономического развития, выйти на новый уровень и воспользоваться новыми возможностями.

Кроме этого, глобализация оказывает колоссальное влияние на политику. В данной сфере она решает множество проблем. Так, объединение государств в союзы в определенной степени гарантирует политическую стабильность. В данном случае важно обеспечить законность и соблюдение правовых норм его функционирования. Новое объединение не должно, пользуясь своей силой, властью и авторитетом, применять их в отношении более слабых субъектов с целью их подавления.

Проведенное исследование позволяет систематизировать ключевые факторы влияния процессов глобализации на развитие национальной культуры. К ним целесообразно отнести следующие:

- стирание пространственных границ;
- распространение массовой культуры;
- использование английского языка как универсального средства передачи информации;
- подверженность молодого поколения общемировым тенденциям;
- поглощение малых культур более крупными;

- миграция населения и т.д.

Все перечисленные факторы несомненно влияют на состояние национальной культуры. Однако запущенные процессы уже не остановить. Поэтому с учётом сложившейся ситуации необходимо обратить внимание на возможности, которые даёт глобализация, в свою пользу с учётом сохранения национальной культуры и собственной идентичности.

Однако одно только рассмотрение факторов, влияющих на национальную культуру в рамках глобализации, не несёт в себе никакого смысла. Поэтому необходимо сформулировать ряд направлений, которые бы позволили минимизировать их влияние.

На этот счёт высказал интересное мнение Аксел Бен Саси, который отводит особую роль в данном процессе государству, обладающему соответствующей властью. Он считает, что именно государство выступает тем субъектом, который способен не допустить исчезновения национальной культуры. Добиться этого можно следующими способами [1]:

- ввести такую систему образования, которая бы задавала направление и общую культурологическую систему ценностей, при помощи которой индивиды будут функционировать в социуме и самостоятельно оценивать влияние окружающей среды;
- создать такие условия, при которых аккультурация послужит обогащению общества и не приведет к гибридизации;
- осуществлять контроль над контекстом, в котором видит себя культура в масштабе мирового сообщества. Он должен в обязательном порядке находиться в руках государства в лице его уполномоченных органов. Благодаря этому возможно добиться мобилизации медийных и технологических ресурсов в целях поддержания соответствующего имиджа.

Однако не только одно государство ответственно за сохранение национальной культуры. Только лишь императивными методами невозможно добиться положительного результата. Большая роль в этом процессе принадлежит индивидам, являющимися представителями конкретной культуры. То есть можно констатировать факт, что культурное наследие сохранится до того момента, пока ее отдельно взятые носители осознают, что она имеет огромное значение.

Выводы.

1. Сегодня процессы глобализации оказывают колоссальное воздействие на все сферы жизнедеятельности общества, в том числе нацио-

нальную культуру. Это влияние, с одной стороны, носит позитивный характер, так как, интегрируясь в другие культуры, национальная культура обогащается, приобретает новые оттенки и становится более разнообразной. С другой стороны, его можно оценивать негативно, поскольку всеобщее сближение способствует подавлению крупной культуры более мелкими.

2. Глобализация влияет на все сферы жизнедеятельности общества. Однако в каждой сфере ее влияние различно. Благоприятное влияние можно проследить в политической и экономической сферах. В культурной и религиозной ситуация обстоит несколько по-другому.

3. Наблюдается тенденция резкого падения статуса национальной культуры. Если не предпринимать никаких мер, то в ближайшем будущем можно утратить культурную идентичность. Именно поэтому стоит обратить повышенное внимание на процесс взаимобогащения культур.

Список использованной литературы

1. Аксел Бен Саси. Сохранение национального культурного наследия в условиях глобалистского уничтожения национальных культур [Эл. ресурс] // Источник: <https://www.geopolitica.ru/article/sohranenie-nacionalnogo-kulturnogo-naslediya-v-usloviyah-globalistskogo-unichtozheniya>.
2. Березина А.В. Влияние процессов глобализации на формирование этноцентризма // Историческая и социально-образовательная мысль. Том 7. №6-2. 2015. – С. 152-155.
3. Галоян А.С. Глобализация и проблема национально-культурной идентичности [Текст]: диссертация на соискание учёной степени кандидата философских наук (09.00.13) / Артур Станиславович Галоян; Санкт-Петербургский государственный университет. - Санкт-Петербург, 2015. - 226 с.
4. Квилинкова Е. Н., Сакович В. А. Национальная культура и глобализация // Славянские чтения: материалы научно-теоретической конференции. – Кишинев, 2005. – С. 61-70.
5. Косиченко А. Г. Национальные культуры в процессе глобализации // Электронный информационно-аналитический бюллетень. 2010. № 8,9. -С.58-63.
6. Межуев В. М. Проблема современности в контексте модернизации и глобализации // Политика. № 3. 2000. – С. 102-115
7. Мухутдинова Р.Р. Влияние глобализации на национальные культуры // Научный альманах. № 12-3 (14). 2015. – С.226-230.
8. Прокаева О.Н. Влияние процессов глобализации на проблему национальной идентичности // Инновационная наука. №5. 2016. – С.65-67.
9. Розенберг Н. В. Национальные культуры как вызов глобализации // Известия высших учебных заведений. Поволжский регион. Гуманитарные науки. №3(31). 2014. – С.111-117.]
10. Чижевич Т. А. Национальная культура в эпоху глобализации // Манускрипт. №8(82). 2017. – С.209-211.

Մեծ հայրենադարձության ջատագովներն ու «ընդդիմադիրները» Խորհրդային Հայաստանում և Սփյուռքում՝ ի դեմս Հայ Եկեղեցու և որոշ քաղաքական ուժերի

Պողոսյան Լ. Ա.

ԵՊՀ, Հայ եկեղեցու պատմության և եկեղեցաբանության ամբիոն (Հայաստան, Երևան)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Վճռորոշ բաներ՝ հայրենադարձություն, սփյուռք, եկեղեցի, խորհրդային իշխանություն, ներգաղթյալ, հանգանակություն

Восхвалители и “противники” Великой Репатриации в Советской Армении и Диаспоре в лице Армянской Церкви и некоторых политических сил

Погосян Л.А.

Кафедра истории церкви и экклесиологии ЕГУ (Армения, Ереван)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Резюме: Статья касается проблемам организации и осуществления Великой репатриации как в Советской Армении, так и в Диаспоре. Наша цель – по-новому оценить реальные причины сближения отношений между Армянской Церковью и Советской властью сразу после Второй мировой войны – переход из оппозиции на сторону церкви. С помощью архивных материалов и исследований мы попытались выявить противоречивые взгляды относительно Великой репатриации и их влияние на осуществление иммиграции. Объективным образом представлены точки зрения глав армянской апостольской и армянской католической церквей на иммиграцию. В статье освещается подход, согласно которому не репатриация использована в качестве предъявления к Турции территориальных претензий, а, наоборот территориальная претензия использована для организации репатриации.

Ключевые слова: репатриация, диаспора, церковь, советская власть, репатриант, пожертвование

The Appraisers and opposers of Great repatriation both in the Soviet Armenia and The diaspora together with the Armenian Church and some political forces

Poghosyan L. A.

YSU, Department of Armenian church history and ecclesiology (Armenia, Yerevan)
lilithpoghosyan@yahoo.com

Abstract: The article deals with the issues of organization and implementation of the Great Repatriation both into the Soviet Armenia and the Diaspora. Our goal is to re-evaluate the authentic causes of the rapprochement of the Armenian Church and the Soviet authorities immediately after the Second World War, and the transformation of a church-backed position into a church-oriented policy. On the basis of archive and studies, we have tried to find out for and against views of the Great Repatriation and their impact on immigration. The views of the leaders of the Armenian Apostolic and Armenian Catholic Churches have been impartially presented to immigrants. The article also relates to the approach not to repatriate Turkey for land claims, on the contrary, the land demand was used to organize repatriation.

Keywords: repatriation, diaspora, church, soviet power, immigrant, donation

Հայաստանը, գտնվելով Եվրոպայի և Ասիայի սահմանագծում, հնուց իր վեր դարձել է օտար տիրապետության հորդանների ավերիչ արշավանքների ահեղ ռազմադաշտ: Երկար ժամանակ զրկված լինելով ինքնուրույն պետականությունից, Հայոց աշխարհը հաճախ անխնա հրի ու սրի է մատնվել, ոչնչացվել է բնակչությունը, թալանվել է նրա ունեցվածքը և ամայացվել երկիրը:

Տեղին է Հ. Մելիքսեթյանի այն պնդումը, որ «Նրանք, ովքեր զրկված իրենց հայրենի օջախներից անցան մարդկային պատմության մեջ գրեթե իր նախընթացը չունեցող գողգոթայով ու ապրեցին մահվան բոլոր սարսափները, բայց մնացին կենդանի, արաբական անպատանդից ցրվեցին դեպի աշխարհի տարբեր

երկրներ՝ ստվարացնելով հայկական գաղթօջախները»:¹

Դարեր շարունակ գաղթ ու ավեր տեսած հայ ժողովրդի պատմության մեջ ներգաղթն ունի բացառիկ նշանակություն: Հր. Աճառյանը գաղթերի բնութագրման մեջ «ներգաղթն» առանձնացվում է, որպես «դուսեն ներս» գաղթ, «...երբ նախկին հատուծեալ մաս մը պարագաներու բերմամբ իր երկիրը կդառնայ» բնորոշելով այն որպես «հագուագիտ երեւոյթ մը մեզ համար»:²

Դեպի Հայաստան ներգաղթը կատարվել է մի քանի փուլով: Ընդգրկման ծավալով և թվաքանակով նախադեպը չունեցող 1946-1948 թվականների ներգաղթը հայ պատմագիտության մեջ մտավ «Մեծ հայրենադարձություն» անունով:³ Պետք է նշել, որ հայրենադարձություն էգրը բովանդակությամբ և իմաստով անմիջականորեն կապվում է հայրենիք հասկացության հետ: Հայրենիքի ուշագրավ սահմանում ունի հայրենադարձ սփյուռքահայ գրող Կարպիս Սուրենյանը. «Ծննդավայրը բնութեան կնիքն է մարդու սրտին մեջ, հայրենիքը՝ պատմութեան կնիքը»:⁴

Այսպիսով, սկսվում էր մի գործընթաց, որը հայտնի էր, որպես հայրենադարձություն (ռեպատրիացիա), թեև շատ դեպքերում կարելի է անվանել հակադիր կամ բռնի տեղահանություն:⁵

1945 թ. նոյեմբերի 21-ին Խորհրդային Միության կառավարությունը ընդունում է որոշում «Արտասահմանից հայերի Խորհրդային Հայաստան վերադառնալու կապակցությամբ ձեռնարկվող միջոցառումների մասին»:⁶

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ընթացքում սովետական միության տարած հաղթանակից հետո Սովետական Հայաստան

նի կուսակցության և պետական մարմինների և ողջ աշխատավորությունը հայրենիքի առջև դրված սոցիալ-տնտեսական խնդիրների հետ մեկտեղ մեծ ու լարված աշխատանք կատարեցին նաև օտարության մեջ գտնվող սփյուռքահայության զանգվածային հայրենադարձություն իրականացնելու ուղղությամբ:

Երկրորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո, երկրում արդյունաբերությունն ու շինարարությունը զարգացնելու, պատերազմի կործանարար հետևանքները վերացնելու, ինչպես նաև միջազգային դերակատարություն ստանձնելու նպատակով Խորհրդային Միությունը կարիք ուներ նոր մարդկային ուժի ու միջոցների: Խորհրդային իշխանությունների հետապնդած այդ քաղաքականությունը համընկնում էր հայրենի հողի վրա համախմբելու հայության ազգային իդեերի հետ: Տարագրության մեջ գտնվող տասնյակ հազարավոր հայեր ցանկություն էին հայտնում ներգաղթելու Խորհրդային Հայաստան:⁷

Սփյուռքահայերի զանգվածային հայրենադարձության մյուս կարևոր դրդապատճառը հանդիսացավ Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական հողերի ետ պահանջումը, որը այդ ժամանակ առաջ քաշեց սփյուռքահայությունը, և այն ըմբռնումով ընդունեց ու պաշտպանեց սովետական կառավարությունը: Սակայն, ինչպես կտեսնենք արդյունքում հողային պահանջն օգտագործվեց խորհրդային իշխանության կողմից հայրենադարձություն կազմակերպելու համար:

Ինչպես հայտնի է, երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և առավել ևս ֆաշիզմի ջախջախումից հետո, սփյուռքահայ գաղթօջախների մեծ մասում հայկական առաջադիմական ուժերը կազմակերպեցին ազգային միասնական ճակատներ, Խորհրդային Հայաստանի բարեկամների միություններ ու ընկերություններ ազգային խորհուրդներ, որոնք առաջ քաշեցին Թուրքիայի կողմից ապօրինաբար զավթված տարածքները Խորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու պահանջը, որպեսզի դրանով իսկ ստեղծվի աշ-

¹ Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Սովետական Հայաստան, Երևան, 1975, էջ 5:

² Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002, էջ 10:

³ Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը Հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 11:

⁴ Թորանյան Թ., Զրույցներ Կարպիս Սուրենյանի հետ, Երևան, 2003, էջ 117:

⁵ Шмигель М., Советская акция по репатриации на территории Словакии (1945-1948), Минск 2012, с. 100.

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, թ. 1:

⁷ Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Սովետական Հայաստան, Երևան, 1975, էջ 5:

խարհասփյուռ հայությանը, իր հայրենիքում համախմբվելու իրական հնարավորություն:⁸

Գևորգ Չորեքյանին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս ընտրվելուց անմիջապես հետո սկսվեց արտասահմանի հայության ներգաղթը Մայր Հայրենիք: Այս անգամ Ի. Ստալինը չդրժեց իր խոստումը: Հայերի հայրենադարձությունը ձեռնադրեց նրան: Այդ երևույթը թույլ էր տալիս բարձրաձայն խոսելու ԽՍՀՄ-ում տնտեսական բարեկեցության մասին, չէ՞ որ Հայաստան էին ժամանում հայերը ինչպես զարգացող, այնպես էլ զարգացած երկրներից: Ստալինը միաժամանակ նպատակ ուներ հայրենադարձության օգնությամբ Թուրքիայից պոկել և Խորհրդային Միությանը միացնել մոտավոր անցյալում անկախ Հայաստանին պատկանող արևմտյան հողերը, մանավանդ, որ բազմահազար հայերի ներգաղթ, իսկ ՀԽՍՀ-ի առկա տարածքը փոքրության պատճառով չէր կարող կերակրել նաև ներգաղթածներին: Եվ Ստալինի պահանջը՝ հայկական հողերը վերադարձնելու մասին միանգամայն արդարացվում էր Արևմուտքի աչքում:⁹

Թուրքիայի կողմից զավթված հայկական տարածքների՝ մասնավորապես Կարսի, Արդվիհի, Արդահանի շրջանների ետ պահանջումը կոնկրետ քննարկման առարկա դարձավ 1945 թվականին ՄՍՀՄ-ի և Թուրքիայի կառավարությունների միջև, ինչպես նաև դաշնակից երեք մեծ տերությունների դեկավարների, Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսում:

Հայկական հողերը Թուրքիայից պահանջելու և տարագիր հայերի հայրենադարձությունը կազմակերպելու անհրաժեշտության հարցը խորհրդային կառավարության առջև որոշակիորեն դրեցին նաև 1945 թվականի ամռանը Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրությանը մասնակցելու համար սփյուռքահայ գրեթե բոլոր համայնքներից ժամանած աշխարհիկ ու հոգևոր պատգամավորները: Այս հարցը քննարկվեց նաև 1947 թվականի ապրիլին Նյու Յորքում բացված հայկական համաշխարհային կոնգրեսում, որին մասնակցում

էին սփյուռքահայ շատ գաղթօջախների և հասարակական-քաղաքական հոսանքների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներ: Քննարկելով ներգաղթի ու հայրենիքի վերադիմության շուրջը բոլոր հայ գաղութների միջև միություն և համագործակցություն ստեղծելու հարցերը, կոնգրեսը որոշեց ավելի զորացնել մշակութային ու հոգևոր կապերը գաղութների ու մայր հայրենիքի միջև և հասարակական նպաստավոր կարծիք ստեղծել հայկական հողային իրավունքների նկատմամբ, հետապնդելով դրանց արդարացի լուծումը Միավորված Ազգերի կազմակերպության միջոցով: Կոնգրեսն ավարտվեց 3 հազար մարդու մասնակցությամբ կայացած մասայական մեծ հանրահավաքով, որտեղ ընդունված բանաձևում նույնպես խնդիր դրվեց ՄԱԿ-ի միջոցով հասնել հայկական հողային պահանջների բավարարմանը, որպեսզի հնարավոր լինի կազմակերպել սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը:¹⁰

Պետք է նշել, որ ներգաղթն ունեցել է նախապատրաստական շրջան, որի ընթացքում կարևոր, եթե ոչ վճռական նշանակություն ունեցավ խորհրդային քարոզչությունը: Այդ գործին լծվեցին և Սփյուռքի հասարակական կազմակերպությունները: Սփյուռքի համայնքներում տարվում էր թե՛ բանավոր և թե՛ գրավոր քարոզչություն, կազմակերպվում էին ժողովներ, հանդիպումներ, թուրքիկներ էին տարածվում, որոնց միջոցով բացատրվում էին ներգաղթի կարևորությունն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի ազգային միավորման գործում:

Այդ տարիներին մամուլում հրատարակված ժողովների, հանրահավաքների, մասին հրապարակումների գրական ստեղծագործությունների բովանդակությունից բխում էր այն հիմնական միտքը, որ հայրենադարձությունը խորհրդային իրավակարգի էությանը պայմանավորված մարդասիրական քայլ է:¹¹

Մամուլում տպագրված նյութերում խոսվում էր հացի գնի նվազման և մթերքի գները նախապատերազմյան մակարդակի հասցվելու մասին: Այս ապատեղեկատվության տակ

⁸ Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները, Երևան, 1985, էջ 172:

⁹ Ստեփանյանց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994, էջ 175:

¹⁰ «Էջմիածին», 1947 մայիս-հունիս, էջ 82-83:

¹¹ Գևորգյան Ա., Էջեր հայրենադարձության պատմությունից, ԲՀԱ, թիվ 2, Երևան, 1969, էջ 119-125:

թաքցվում էր այն ճշմարտությունը, որ հացն ու առաջին անհրաժեշտության այլ մթերք ազատ վաճառվում էին միայն սև շուկայում՝ թանկ գնով, որի մասին պատկերացում անգամ չունեին Սփյուռքում: Սակայն առկա տեղեկությունները թույլ են տալիս ասելու, որ այդ առթիվ Հայաստանում ձեռնարկվում էին միջոցառումներ, օրինակ՝ 1946 թվականի հոկտեմբերի 12-ին ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդի որոշման մեջ հիշատակվում է երկու միլիոն ռուբլու գումարը օգնության ֆոնդից, որը պետք է ծախսվեր ներգաղթյալների կարիքների համար:¹² Հատկապես շատ էր թմբկահարվում Հայաստանում ծավալվող բնակարանաշինության հարցը: Այդ ամենի իրականացման համար հատկացվում էին միջոցներ, սակայն դրանք անբավարար էին սպասվող թվաքանակով մարդկանց բնակարանով ապահովելու համար: Արտասահմանից եկած հայերի համար բնակարանաշինության համար 1947 թվականի ծրագրով նախատեսվում էր Երևանում կառուցել 43 տուն, Լենինականում՝ 15, Ալավերդիում, Ստեփանավանում, Էջմիածնում և մնացած բնակավայրերում՝ մեկ կամ երկու տուն:¹³

Ինչևէ, ահա այսպես էին իրականացվում նախապատրաստական աշխատանքները, որոնց զուգահեռ կատարվում էին քարոզչական աշխատանքներ: Եվ ահա, այդպիսի պայմաններում իր կոչերով ու քարոզներով հանդես էր գալիս Ամենայն Հայոց Հայրապետ Գևորգ Զ Չորեքյանը, ով անում էր հնարավոր և անհնար ամեն բան, աշխարհասփյուռ ցրված իր հոտին հայրենիք վերադարձնելու համար: Նա շրջաբերականով դիմեց արտասահմանի առաջնորդներին՝ ներգաղթ կազմակերպելու մասին:¹⁴

Այսպիսով, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո 1945 թվականի նոյեմբերի 21-ին խորհրդային կառավարությունը հատուկ որոշում ընդունեց արտասահմանից հայերի հայրենիք վերադառնալու մասին:¹⁵ Դեկտեմբերի 2-ին հրապարակվեց մի օրենք, որով թույլատրվում էր գաղութահայությանը վերադառնալ Խորհրդային Հայաստան:

Խորհրդային Հայաստանի ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին թույլ էր տվել կազմակերպել արտասահմանյան երկրներում ապրող այն հայերի հայրենադարձությունը, որոնք ցանկություն ունեին վերադառնալ: Խորհրդային Հայաստանում կազմակերպված ներգաղթի կոմիտեն հրահանգել էր տեղերում կոմիտեներ կազմակերպել, որպեսզի ներգաղթը կանոնավոր, արագ ու հաջող կատարվի: Հատկապես հոգևոր առաջնորդների վրա բարոյական պարտականություն կար՝ իրենց հեղինակությամբ և ազդու խոսքով աջակցել հիշյալ կոմիտեների հաջող կազմակերպմանը՝ առաջ քաշելով գործունյա և ներգաղթի գաղափարին նվիրված անձանց:¹⁶

Ի կատարումն ՍՍՀՄ կառավարության վերոհիշյալ որոշման և ներգաղթի աշխատանքների վերոհիշյալ որոշման և ներգաղթի աշխատանքների գործնական իրականացման համար ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհը 1945 թվականի դեկտեմբերի 8-ին ստեղծեց Ժողկոմխորհին առընթեր վարչություն և կատարվեց վերջինիս ու ներգաղթի կոմիտեի ֆունկցիաների սահմանազատում: Ներգաղթի կոմիտեի խնդիրն էր՝ սփյուռքահայերի հայրենադարձության կազմակերպումը արտասահմանում, իսկ վերաբնակեցման վարչությունը՝ ներգաղթյալների տեղաբաշխումը հանրապետությունում, նրանց բնակարանային ու աշխատանքային հարցերի կարգավորումը, նրանց համար բնակարաններ ու բնակելի տների կառուցումը:

1945 թվականի դեկտեմբերի 25-ին ՀՍՍՀ Ժողկոմխորհին առընթեր ներգաղթի կոմիտեն սփյուռքահայության հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին ու բարեգործական հաստատություններին հղեց ներգաղթի նախապատրաստական աշխատանքները սկսելու մասին իր հրահանգ-դիմումը:¹⁷

Ներգաղթ թույլատրելու վերաբերյալ Սովետական կառավարության որոշման հրապարակումից կարճ ժամանակ անց արդեն 1946 թվականի փետրվարին հայրենիք վերադառնալու ցանկություն էր հայտնել 13 հազար հայ, այդ թվում Միբիայում և Լիբանանում 50 հազար, Հարավային Ամերիկայի գաղթօ-

¹² ՀՍՍ, ֆ. 113, ց. 19, գ. 964, թ. 1:

¹³ ՀՍՍ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 6, թ. 12:

¹⁴ ՀՍՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3893, թ. 6-7:

¹⁵ «Հասկ», 1946 փետրվար, էջ 60:

¹⁶ «Հասկ», 1946 մարտ, էջ 82:

¹⁷ «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1971, էջ 22-23:

ջախներում՝ 32 հազար, Իրանում՝ 21 հազար, Թուրքիայում՝ 19 հազար, Հունաստանում՝ 8 հազար մարդ: Հայերը մեծ խմբերով սփռված էին աշխարհով մեկ՝ Հնդկաստան, Լեհաստան, Ռուսաստան, Ամերիկա, արաբական երկրներ և այլուր, որտեղ հիմնել էին իրենց տնտեսական ու մշակութային օջախները:¹⁸

Սփյուռքահայ գաղթօջախներում ներգաղթի նախապատրաստման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին զուգընթաց Մովետական Հայաստանի կուսակցության, սովետական ու տնտեսական մարմինները լարված գործունեություն էին ծավալել նաև հանրապետությունում:¹⁹

Մինչդեռ գաղութահայ բարեգործական հաստատություններն ու կազմակերպությունները, որոնք զգալի միջոցներ ունեն և ցանկության դեպքում ի վիճակի են օգնելու այդ գործի իրականացման դատարկահնչյուն խոսքից երբեք գործի չեն անցնում: Այս ամենի հետևում իրականում որոշ քաղաքական ուժեր էին, որոնց ամենևին նպատակահարմար չէր ներգաղթի իրականացումը: Դրա անժխտելի վկայությունը կարող է հայոց բարեգործական միության գործունեությունը, որը «երկու տարի է ի վեր խոշոր ռեքլամներով ճամբա ելած է դեպի Հայաստան, կքալե ու կքալե և դեռ կեցած տեղն է, քայլ մը առաջ չառնեք, մինչդեռ այս երկու տարվա մեջ դեպի արևմուտք հսկաքայլ ճամբա կտրեց, առանց այդ մասին բառ մը ըսելու, առանց շշուկ մը անգամ հանելու»:²⁰

Այս ամենից գատ, ինչպես գիտենք, հայոց մեծ հայրենադարձության իրականացման և կազմակերպման գործում՝ որպես մեծ հեղինակություն վայելող աշխարհասփյուռ ուժ, կանգնած էր Հայ առաքելական եկեղեցին: 1945 թվականի Հայրենական մեծ պատերազմի հաղթանակից հետո խորհրդային իշխանությունը որոշակի արտոնություններ տրամադրեց Հայ Առաքելական եկեղեցուն, որը պայմանավորված էր մի շարք գործոններով:

Առաջին՝ Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին, Հայրենական Մեծ պատերազմի ժամանակ, իր ակտիվ գործունեությունն էր ծավալում՝ ռազմաճակատ ուղարկելով օգնություն Խորհրդային Կարմիր բանակին, այսինքն՝ Մեծ հաղթանակի մեջ իր ավանդն ուներ:

Երկրորդ՝ ԽՍՀՄ ղեկավարությունը շատ լավ գիտակցում էր, որ ներգաղթի կազմակերպման և իրականացման գործում եկեղեցին մեծ դերակատարություն կարող է ունենալ և լինել շատ օգտակար՝ նկատի ունենալով այն փաստը, որ եկեղեցին սփյուռքի բոլոր գաղթօջախներում հեղինակավոր կառույց է և ամենաազդեցիկ դիրքն ունի՝ հանդիսանալով հայապահպանության, հայակրթության, հայագիտության աշխատանքներ իրականացնող կենտրոններից գլխավորը:²¹

Բոլորն սկսեցին հավատալ, որ հայկական հողերը կվերադարձվեն, որովհետև հայ եկեղեցին 1945 թվականին ազգային եկեղեցական ժողովի կողմից Ստալինին ուղղված նամակում անդրադարձել էր նաև Թուրքիայից հայկական հողերի վերադարձի և սփյուռքահայության ներգաղթի խնդիրներին:²²

Ներգաղթի կազմակերպման վերաբերյալ 1945 թվականի դեկտեմբերի 23-ին կաթողիկոս Գևորգ Զ-ն հանդես եկավ նաև շրջաբերականով՝ ոգևորելով և քաջալերելով սփյուռքի բոլոր կառույցներին՝ մամուլին, բարեգործական ընկերություններին ու ազգային մեկենասներին:

Հայոց հայրապետի համար կարևոր նշանակություն ուներ հայրենադարձությունը, քանի որ դրանով սփյուռքահայությունը կփրկվեր ձուլման վտանգից: Եվ դրա կազմակերպման համար կային բոլոր նախադրյալները, և Հայոց Հայրապետը, իր ուսերի վրա վերցնելով այս ծանր պարտականությունը, սկսեց կոնդակով, նամակներով, կոչերով և ելույթներով դիմել սփյուռքահայությանը, թեմակալ առաջնորդներին, կուսակցություններին և բարեգործական միություններին՝ ներգաղթը կազմակերպելու, հովանավորելու և իրականացնելու համար:

¹⁸ Մարգարյան Ն., Սփյուռքահայերի 1946-1948 թթ. Մեծ Հայրենադարձը, Երևան, 2014, էջ 10:

¹⁹ Դավլաթյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004, էջ 32:

²⁰ Կարիկյան Ե., Կենդրոնաձիգ և կենդրոնախույս, Փարիզ, 1925, էջ 5:

²¹ Զեկուցումների ժողովածու, «1946-1948 թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր», Երևան, 2009, էջ 372:

²² Ենգիբարյան Հ., Մեծ Հայրենադարձությունը և հայ եկեղեցին, Ատենախոսություն, Երևան, 2014, էջ 96:

1946 թվականին ՍՍՍՍ-ի թղթակցի հետ ունեցած հարցազրույցի ժամանակ Վեհափառ Հայրապետը ներկայացրել է հայրենադարձության կազմակերպման համար իրականացվող միջոցառումները. «Հայ եկեղեցին հրահանգել է արտասահմանի բոլոր թեմակալ առաջնորդների ամեն տեսակի օգնությունն ցույց տալ հայկական գաղութներում կազմակերպվող ներգաղթի կոմիտեներին: Մեր գլխավոր նպատակն է նյութապես օժանդակել հայրենիք վերադարձող կարիքավոր հայերին, դրանով մենք կատարած կլինենք մեր սուրբ պարտականությունը ժողովրդի հանդեպ: Մենք մեր կողմից անում ենք ամեն հնարավորը, որպեսզի սփյուռքով մեկ ցրված հայ ժողովուրդը վերադառնա իր հայրենիքը և լուսաշող Սովետական Հայաստանում սկսի կերտել իր պայծառ ու երջանիկ ապագան»:²³

Այս քանից հետո կաթողիկոսն անցնում է կազմակերպչական աշխատանքներին, որից էլ հետևում է, որ ինքն ինչ որ տեղ ստանձնել է իշխանության ֆունկցիաներ: 1946 թվականի փետրվարի 1-ին կոնդակով դիմելով հայ ժողովրդին՝ Գևորգ Զ կաթողիկոսը խորհում է հայ եկեղեցու ապագա անելիքների, հայ ժողովրդի ճակատագրի և այլ խնդիրների մասին. «Պիտի տեսնեմ արդյո՞ք օտարութեան մեջ ցաք ու ցրիվ եղած Հայութիւնը համախմբված իր հայրենի երկրում՝ Խորհրդային Հայաստանի ներքոյ, որ այքս խաղաղ գոցեմ, հոգուս ու մարմնիս հանգիստ տամ եւ հայ ժողովրդի ողորմիսը լսեմ. Միթե՞ մխիթարական չէ տեսնել, որ ռուս ժողովրդի նման մի հզօր եւ արդարադատ պետութիւն անձնուիրաբար կանգնած է քո պատմական արդար դատը պաշտպանելու...»:²⁴

Գևորգ Զ-ն հայրենադարձությունը իրականություն դարձնելու համար այս գործի մեջ ներգրավեց նաև նշանավոր հայ գործիչներին: Վեհափառի ցանկացած նամակ կամ ելույթ իր արձագանքն էր գտնում սփյուռքահայ մամուլի էջերում:

Այսպիսով, Ամենայն Հայոց Հայրապետի դիմումներն էլ ավելի բարձրացրին հայրենադարձ հայության սերը դեպի Մեծ հայրենիքը: «Կռունկ» շաբաթաթերթը գրել է. «Ամենայն Հա-

յոց Սրբազնագույն Կաթողիկոսը հարմարագույն առիթը փախցուցած չէ հարազատ թարգմանն հանդիսանալու Հայ ժողովրդին և կատարելու հայրենասիրական պարտականությունն մը, որ Հայաստանյայց եկեղեցվո դարավոր ավանդական գիծն է եղած»:²⁵

1947 թվականին գրված իր կոնդակում Հայոց Հայրապետ Գևորգ Զ-ն ևս մեկ անգամ շեշտում է հայկական հողերի վերադարձի և Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու մասին. «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը չէր կարող անտեսել հայերի արդարացի ու տեղին պահանջները: Հայկական նահանգների բռնագրավումը և այդ նահանգներում հայոց ազգաբնակչության ոչնչացումը Թուրքիայի կողմից, ավելի քան անարդարացի է: Որպեսզի ընդմիշտ և վերջնականապես արմատախիլ արվի այդ անարդարությունը, պետք է հայկական նահանգները միացվեն Խորհրդային Հայաստանին»:²⁶

Կարևոր է նշել նաև, որ հողերի ետ պահանջումը Գևորգ Զ-ի կողմից, չէր սահմանափակվում միայն կոչերով կամ ելույթներով, ընդհակառակը նա գործնական քայլեր էր ձեռնարկում այդ հարցը կյանքի կոչելու համար: Այդ իսկ պատճառով Էջմիածնի Հայոց Կաթողիկոսը դիմում ուղարկեց երեք գերտերությունների ղեկավարներին՝ Ստալինին, Չերչիլին, Ռուզվելտին՝ պահանջելով Արևմտյան Հայաստանի ազատագրումը և կցումը Խորհրդային Հայաստանին:²⁷ «Հայ եկեղեցին հավատացած է, որ Աստծո օգնությամբ և Միավորված Ազգերի Կազմակերպության Անվտանգության խորհրդի արդարացի որոշումով, անցյալում բազմաչարչար հայ ժողովրդի իղձը՝ տեսնել Խորհրդային Հայաստանին միավորված նրանից բռնի կերպով անջատված պատմական հողերը, կիրականանան»:²⁸ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ելույթներն ու կոչերը մեծ խանդավառություն են առաջացնում սփյուռքում: Սփյուռքահայ մամուլը հեղեղված էր ներգաղթի ոգևորությամբ: Գրեթե բոլոր գաղթօջախներում հայերին ոգևորելու ու առաջնորդելու գործը ստանձնել էին հայ եկեղեցու առաջնորդները: Նրանք ամենուր հայ-

²⁵ «Էջմիածին», 1946 հունիս-հուլիս, էջ 16:

²⁶ «Էջմիածին», 1947 մարտ-ապրիլ, էջ 4:

²⁷ «Միոն», 1946 հունվար-փետրվար-մարտ, էջ 1:

²⁸ ՀԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2943, թ. 1:

²³ «Էջմիածին» 1946 ապրիլ-մայիս, էջ 18:

²⁴ ՀԱՍ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3604, թ. 37-ի շրջ.:

տարարում էին մայր հայրենիքի հզորացման և վերագարթոնքի մասին:

Ներգաղթի կազմակերպման աշխատանքները կենտրոնացնելու նպատակով Հայաստանում 1921 թվականին ստեղծվում է «Հայաստանի օգնության կոմիտե», որի նպատակն էր քարոզչական աշխատանքներ տանել սփյուռքահայերի շրջանում: Միաժամանակ Կ.Պոլսում ստեղծվում է «Հայաստանի օգնության մարմին» կազմակերպությունը: Մրա նպատակն էլ նյութական ու բարոյական աջակցություն ցույց տալն էր Հայաստանին:²⁹

Եվ այսպես, լարված նախապատրաստական աշխատանքներից հետո, հայրենադարձների քարավանը մտավ Հայաստան, որին հաջորդեցին երկրորդը, երրորդը և բազմաթիվ ուրիշները: Եվ ինչպես գիտենք, թե՛ ընդգրկման ծավալով, թե՛ թվաքանակով նախորդ և հաջորդ փուլերի համեմատությամբ սա ամենամեծ ներգաղթն էր:

Ներգաղթն ընթացքի մեջ էր, բայց մարդիկ արդեն բախվել էին դառն իրականությանը, քանի որ Հայաստան հասնելուն պես, արդեն հասկացել էին, որ վիճակը մեղմ ասած լավ չէր: Նրանց մեջ հուսահատությունն էլ ավելի խորացավ այն ժամանակ, երբ տեղաբաշխելիս հաճախ քաղաքաբնակներին ուղարկում էին գյուղական վայրեր և թողնում անօգնական միայնակ կիսավեր տներում: Լինում էր և հակառակը: Նորեկ հայրենադարձներին բնակարանով և աշխատանքով ապահովելը մասամբ տեղի էր ունենում ոչ պակաս կարիքավոր տեղացիների հաշվին, ինչն իր հերթին դժգոհություն էր առաջացնում վերջիններիս մեջ և սրում եկվոր-տեղացի փոխադարձ հարաբերությունները:³⁰

Սփյուռքում քարոզչական աշխատանք տանելու համար համայնքներն էին գործուղվում մարդիկ, որոնք պետք է բոլոր միջոցներով Հայաստանը ներկայացվեն իբրև դրախտավայր, որտեղ «կաթի գետեր են հոսում, և հավերք պատերի տակ ոսկե ձվեր են աճում»: Եվ այս արտահայտությունը հետագայում, իբրև չափազանցման բնորոշ օրինակ, հումո-

րով էին արտասանում ինչպես տեղաբնակները, այնպես էլ ներգաղթածները:³¹

Ներգաղթած բանասացները պատմում էին, որ իրենք վիրավորված էին առավելապես իրենց մատուցած ստիգ և կեղծիքից. «Թող մեզի շիտակը ըսեն, եկող-մնացողը մենք կորոշենք», - այսպես էին ասում շատերը:

Սակայն սփյուռքահայ համայնքներում գտնվեցին նաև շատ իրատես մարդիկ, որոնք գիտակցում էին, որ պատերազմից նոր դուրս եկած երկիրը մեկ-երկու տարվա ընթացքում չի կարող վերականգնվել, վերածվել «դրախտավայրի»: Բունեսու Այրեսի «Հայ կեդրոն» ամսագիրը գրում էր. «Հայստան շինուած եւ լմնցած երկիր չէ, շինուելու վրայ եղող երկիր մըն է, ուստի հոն գացողը շինող մը պետք է ըլլայ եւ ոչ թէ վայելող մը: Հայաստան գացողը իրատես պիտի ըլլայ, որովհետեւ երթալիք տեղը անամպ երկինք չէ անպատճառ: Հարկաւ հոն ալ շուք կա: Լեռ եղած տեղը, փոր ալ կըլլայ: Օփերային շենքին քով տնակն ալ կայ»:³²

Ներգաղթածների համար նոր էր աշխատանքի և վարձատրման կարգը: Արտասահմանում աշխատողը ստանում էր շաբաթավարձ, Հայաստանում՝ ամսավարձ: Սակայն դա այնքան զարմանալի չէր թվում, որքան այն, որ ընտանիքի ամսական ծախսն ավելի էր, քան վաստակածը: Հունահայ Տիրան Կոնդակյանը պատմում էր. «Արտասահման ասիկա չըլլալիք բան էր: Եթե մարդը իր ընտանիքը չպահեր՝ ծույլ է, թերացել է, կըսեինք, բայց աշխատես և ընտանիքդ անոթի մնա, ասիկա չլսված բան էր»:³³

Նրանք չէին կարող ըմբռնել հարկի իմաստը, որը նրանց կարծիքով բռնություն էր մարդու ազատ կամքի վրա: Երևանում գործող «սև շուկան» ևս նորույթ էր հայրենադարձների համար: Նրանց պատկերացմամբ՝ դա ապօրինի, արգելված առևտուր էր, որը, սակայն, «օրինականացված» էր Հայաստանում: Նրանք նաև համոզվեցին, որ կրոնն ու եկեղեցին, ծեսերն ու տոները անտեսված էին:

²⁹ Գասպարյան Ա., Սփյուռքը Հայրենիքի կողքին, Երևան, 1963, էջ 47:

³⁰ Ստեփանյան Ա., Մեծ Հայրենադարձության դերը Հայաստանի մշակութային և տնտեսական կյանքում, Երևան, 2004-2007, էջ 150:

³¹ Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 105:

³² Ներգաղթին Այբ ու Բենը, Հայ կեդրոն, 1948, թիվ 1, էջ 80:

³³ Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը Հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010, էջ 174:

Նրանք աստիճանաբար սովորեցին քրիստոնեական արարողությունները ծագված անել:³⁴ Բայց ամեն դեպքում պետք էր հաշվի առնել նաև այն փաստը, որ ներգաղթը սուկվերաբնակեցում չէր, այլ կենսաձևի, պատկերացումների, մտածելակերպի կտրուկ փոփոխություն:

Եվ քանի որ տարագիր հայությունը գտնվում էր քաղաքական-տնտեսական առավել ծանր ու անբարենպաստ պայմաններում, ուստի հաշվի առնելով սփյուռքահայերի այդ ծանր կացությունը՝ սովետական կառավարությունը, որոշեց շարունակել հայրենադարձը: Եվ միութենական կառավարությանն է ներկայացվում հայրենադարձների հերթական խմբաքանակ ընդունելու մասին որոշման նախագիծը: Իսկ դժվարություններն ու դժգոհություններն աճում էին, սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների պատճառով հայրենադարձների շրջանում սկսվում են նկատվել այլ տրամադրություններ:³⁵

Քանի որ ներգաղթն ընթանում էր Սփյուռքի քաղաքական հոսանքների՝ հիմնականում դաշնակցության դեմ գաղափարական պայքարի պայմաններում, ապա ներգաղթողին առաջին հերթին պարտադրվում էր դուրս գալ կուսակցության շարքերից: Մա անսպասելի էր և շփոթմունք առաջացրեց Սփյուռքի հասարակական շրջանակներում, քանի որ Հայաստանի հրավերի կոչում ասվում էր հետևյալը. «Խորհրդային Հայաստան կը հրավիրե բոլոր հայրենատենչ հայերուն, առանց որեւէ խտրականութեան, ոչ կրօնքի, ոչ դասակարգի եւ ոչ ալ կուսակցութեան, ամեն ներգաղթող պետք է գիտենայ, թե հայրենիքը լայն բացած է իր դռները և կուզե հայերը հաւաքել իրենց հայրենիքը»:³⁶

Նշենք, որ ներգաղթի ջերմեռանդ կողմնակիցներին Սփյուռքի համայնքներում անվանում էին «հայաստանջի» (հայաստանամետ): Բանասացների պատմելով մեծ հերթեր էին գոյանում «արձանագրող գրասենյակներուն առջև», նույնիսկ գիշերներն էին հերթ կանգնում «օր մը առաջ Հայաստան երթալու հա-

մար»: Ըստ ԽՍՀՄ արտասահմանյան ներկայացուցչությունների և ներգաղթ կոմիտեների տվյալների՝ Սփյուռքի տարբեր համայնքներում ցուցակագրվածների ընդհանուր թիվը կազմում էր 360 հազար մարդ:³⁷

Հայրենադարձության համար նման մեծ պատասխանատու գործ իրականացնելու համար անհրաժեշտ էր նաև տվյալ տարածքներում գտնվող կոմիտեների, տեղի կազմակերպիչների ու ղեկավարների օժանդակությունը: Իհարկե, գտնվեցին շատերը, որ ոգևորեցին ու օժանդակեցին և հրաժեշտի պահին ջերմորեն մաղթանքներ հղեցին: Բայց իրավիճակն այլ էր, օրինակ՝ Իրանում, քանի որ Իրանից Հայաստան ներգաղթեցին բազմահազար հայեր և այդպես էլ կշարունակվեք, եթե չընդհատվեք Իրանի կառավարության հարուցած խոչընդոտների հետևանքով:³⁸ Նշենք նաև, որ հայրենադարձությանը դեմ էին դուրս եկել նաև դաշնակիցները և դա էլ կարծես իր բացատրությունն ուներ, այն բանից հետո, երբ գաղթօջախներում ստեղծված կոմիտեներում դաշնակիցներին չընդգրկեցին, նրանք հայրենադարձությանը դեմ արտահայտվեցին:³⁹

Հայրենադարձության ընդդիմախոսներից էր Հայ կաթողիկե եկեղեցին՝ կաթողիկոս-պատրիարք կարդինալ Գրիգոր Պետրոս ԺԵ Աղաջանյանի գլխավորությամբ, ով ամեն կերպ հորդորում էր կաթողիկե հայությանը չներգաղթել Հայաստան:

Կաթողիկոսության առաջնորդը հանգամանորեն ներկայացնում է, որ հայ կաթողիկե եկեղեցին երբեք չի ժխտել ազգային գոյության իրավունքը, նրա յուրահատուկ մշակույթը, հայրենասիրությունը, ծեսերն ու ավանդույթները և, որ լինելով հայ կաթողիկե եկեղեցու անդամ, պետք է լինել ազգասեր և հայրենասեր հայ:⁴⁰ Նա իր համայնքին ուղղում է «Թուղթ Հովուական» շրջաբերականը⁴¹, որով պատրիարքը կոչ է անում իր հոտին չներգաղթել Խորհրդային Հայաստան, քանի որ

³⁴ Բազարյան Ս., Նամակներ «սովետական դրախտից», Երևան, 1989, էջ 57:

³⁵ Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, Երևան, 1968, էջ 87-89:

³⁶ Տեր-Միքայելյան Գ., Ներգաղթողին գրքույկը, Գահիրե, 1946, էջ 9:

³⁷ Վիրաբյան Ա., 1946-1948 թթ. Մեծ հայրենադարձությունը և դրա դասերը, Ռբևան, 2009, էջ 12:

³⁸ Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը, Երևան, 1989, էջ 244:

³⁹ Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001, էջ 69-70:

⁴⁰ Կարդինալ Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանյան, Չայն Հովուական, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1967, էջ 16:

⁴¹ Գրիգորի-Պետրոսի ԺԵ.ի Աղաճանեան Թուղթ հովուական, , 1947, Պեյրուք, էջ 5

այնտեղ չկա կրոնական ազատություն, ինչպես նաև մատնանշվում են այս առթիվ լույս տեսած խորհրդամետ ուժերի հակադաջանյանական մեղադրանքներն ու գրպարտանքները: Հայ կաթոլիկության առաջնորդը նշում է, որ ինքը մշտապես իր աջակցությունն է ցուցաբերել հայ ազգին, թեև դա երբեմն եղել է քողարկված:

Չենք կիսում Հ. Ենգիբարյանի այն մտահանգումը, որ կաթողիկոս-պատրիարքը դեմ էր հայրենադարձությանը ուրիշ քողարկված դրդապատճառով⁴², որն է կաթոլիկ հայ համայնքի թուլացմանը հայրենադարձվելու պարագայում, դրա ապացույցն այն է որ Խորհրդային Հայաստանումն ևս դեռևս պահպանվում էին կաթոլիկ հայերի ոչ ստվար համայնքներ: Կարդինալ Աղաջանյանի ընդվզումն ըստ էության դեմ էր խորհրդային աստվածմերժողական իշխանության քաղաքականությանը և նաև սոցիալ-տնտեսական ոչ բավարար մակարդակի ապահովումը ոչ միայն ներգաղթողների այլ հայրենիքում ապրող հայերի համար: Ինչն իրապես սկսեցին հաղորդել հենց առաջին իսկ ներգաղթած հայրենակիցները:

Չնայած այս ամենի ներգաղթի կողմնակիցները չէին կարող լինել անտարբեր այս ամենի վերաբերյալ: Ուստի «Էջմիածին» ամսագրում տպագրում են հոդվածներ, որտեղ քննադատության են ենթարկում կարդինալ Աղաջանյանին և նրա գործունեությունը: Բացի դրանից, նաև նրա դեմ խոսեց Հայոց Հայրապետը. «Հայաստանյաց ազգային առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ավանդական խորհուրդն ու սրբություն սրբոցն է եղել միշտ հայ ժողովրդի բարօրությունը, հայ հայրենիքի տենչալի ամբողջությունը և հայրենի պետության տնտեսական, քաղաքական, մշակութային հզորացումը: Ինչպես միշտ, նմանապես և այսօր հայ ազգային եկեղեցին նրա անվանդական հոգևոր դասն ու առաքինազարդ ողջ պաշտոնեությունը իր Հայրապետի գշխավորությամբ ծառայում են այդ սրբազան ուխտին: Յուրաքանչյուր ազնիվ հայի առաջնորդ և սրբազանագույն պարտականությունն է մերկացնել, չեզոքացնել և իսպառ հեռացնել հայկական շրջաններից հայադավ ուժերին ու գործիչ-

ներին: Սրտառուչ է լատինադավան ազգայինների գործակցությունը համազգային խնդիրների արդարադատ լուծման համար: Հակառակ նոցա կրոնական պետերի դավադիր հորդորների, որոնք հայ դատի և հայրենադարձի դեմ ծառանալով կարծում են սիրաշահել Վատիկանի ռազմատենչ մենավորին...»:⁴³

Եվ պետք է ասել, որ չնայած Գրիգոր ԺԵ Աղաջանյանի հորդորների կաթոլիկ հայերի շրջանում նույնպես նկատվեց ներգաղթյալներ դեպի Հայաստան: Մենք այս տեղեկությունը ստանում ենք Մաղաքիա Պապուճյանից, ով նշում է, որ Սիրիայի Քեսապի շրջանից հայրենադարձվել են 557 կաթոլիկ հայեր, իսկ ընդհանուր թվով՝ 2407 հոգի: Այս մասին էլ ասվում է. «Հայրենադարձութենէն ետք Գարատուրանի վարի թաղերը կը մնան առանց դպրոցի: Քեսապի Հայ Կաթոլիկ Ժողովրդապետութիւնը իր ունեցած դպրոցին իբրև մասնաճյուղ կը բանա տարրական նախակրթարան մը մանկապարտեզով»:⁴⁴

Բայց ի հակադրություն բոլոր դժվարությունների, ամեն դեպքում իրականացավ հայրենադարձությունը, և որի առաքելությունն իր ձեռքն էր վերցրել Հայ առաքելական եկեղեցին, ինչն էլ նպաստեց անագորույն ողբերգությունից փրկված բնավեր հայերի տունդարձին, ովքեր շարունակում էին քարավաններով ապաստան որոնել հայրենի հողում:

Այսպիսով, 1946-1949 թվականներին արտասահմանյան 12 երկրներից հայրենիք ներգաղթեցին 89750 հայրենադարձներ, որոնց տեղափոխման և տեղավորման ծախսերը հիմնականում իր վրա էր վերցրել Սովետական Հայաստանի կառավարությունը: Որոշ գումարներ էլ ստացվել են սփյուռքահայ բարեգործական և հայրենակցական հաստատությունների անցկացրած հանգանակություններից, նվիրատվություններից, ճանապարհածախսի համար ներգաղթողների մի մասի կատարած վճարումներից, ինչպես նաև հայրենաբնակ աշխատավորների կողմից հայրենադարձների ճանապարհավարձ 1946-1949 թվականներին ծախսվել է 76,8 մլն ռուբլի:⁴⁵

⁴³ ՀԱՍ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 4, թ. 4-11:

⁴⁴ Չոլաքեան Յ., Քեսապ, Հատոր Գ, 2004, էջ 322:

⁴⁵ Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1967, էջ 82:

⁴² Ենգիբարյան Հ., Մեծ Հայրենադարձությունը և հայ եկեղեցին, Ատենախոսություն, Երևան, 2014, էջ 5

Ներգաղթը, իբրև քաղաքական խաղաքարտ, Խորհրդային Միության համար իր նպատակին չճանաչեց և այս առումով կորցնելով նշանակությունը՝ դարձավ աննպատակ, ինչն էլ զանգվածային ներգաղթի ընդհատման պատճառ դարձավ: Անշուշտ, այդ հարցում մեծ դեր խաղացին նաև երկրի տնտեսական դժվարությունները (բնակարանային, պարենային և այլն) և ներքին քաղաքական մթնոլորտի լարվածությունը, որին հետևեցին նոր բռնաճնշումները:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Էջմիածին 1946 ապրիլ-մայիս:
2. «Էջմիածին», 1946 հունիս-հուլիս:
3. «Էջմիածին», 1947 մայիս-հունիս:
4. «Էջմիածին», 1947 մարտ-ապրիլ:
5. «Հասկ», 1946 մարտ:
6. «Հասկ», 1946 փետրվար:
7. «Միոն», 1946 հունվար-փետրվար-մարտ:
8. «Սովետական Հայաստան», Երևան, 1971:
9. ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 19, գ. 964, թ. 1:
10. ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 74, թ. 1:
11. ՀԱԱ, ֆ. 362, ց. 1, գ. 6, թ. 12:
12. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 2943, թ. 1:
13. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3893, թ. 6-7:
14. ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 3604, թ. 37-ի շրջ.:
15. ՀԱԱ, ֆ. 823, ց. 1, գ. 4, թ. 4-11:
16. Աբրահամյան Ա., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, 1967:
17. Աճառյան Հ., Հայ գաղթականության պատմություն, Երևան, 2002:
18. Բազարյան Մ., Նամակներ «սովետական դրախտից», Երևան, 1989:
19. Գասպարյան Ս., Սփյուռքը Հայրենիքի կողքին, Երևան, 1963:
20. Գևորգյան Ա., Էջեր հայրենադարձության պատմությունից, ԲՀԱ, թիվ 2, Երևան, 1969:
21. Գրիգորի-Պետրոսի ԺԵ.ի Աղաճանեան Թուղթ հովուական, , 1947, Պեյրութ:
22. Դավլաբյան Կ., Հայ սփյուռքի պատմություն, Երևան, 2004:
23. Ենգիբարյան Հ., Մեծ Հայրենադարձությունը և հայ եկեղեցին, Ատենախոսություն, Երևան, 2014:
24. Զեկուցումների ժողովածու, «1946-1948 թթ. հայրենադարձությունը և դրա դասերը. Հայրենադարձության հիմնախնդիրներն այսօր», Երևան, 2009:
25. Թորանյան Թ., Զրույցներ Կարպիս Սուրենյանի հետ, Երևան, 2003:
26. Կարդինալ Գրիգոր-Պետրոս Աղաճանյան, Ձայն Հովուական, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1967:
27. Կարիկյան Ե., Կենդրոնաձիգ և կենդրոնախույս, Փարիզ, 1925:
28. Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը, Սովետական Հայաստան, Երևան, 1975:
29. Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք-սփյուռք առնչությունները, Երևան, 1985:
30. Ներգաղթին Այբ ու Բենը, Հայ կեդրոն, 1948, թիվ 1:
31. Չոլաքեան Յ., Քեսապ, Հատոր Գ, 2004:
32. Սարգսյան Ն., Սփյուռքահայերի 1946-1948 թթ. Մեծ Հայրենադարձը, Երևան, 2014:
33. Սվազյան Գ., Հայրենիքիս համար, Երևան, 1968:
34. Ստեփանյան Ա., 20-րդ դարի հայրենադարձությունը հայոց ինքնության համակարգում, Երևան, 2010:
35. Ստեփանյան Ա., Մեծ Հայրենադարձության դերը Հայաստանի մշակութային և տնտեսական կյանքում, Երևան, 2004-2007:
36. Ստեփանյանց Ս., Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994:
37. Վիրաբյան Ա., 1946-1948 թթ. Մեծ հայրենադարձությունը և դրա դասերը, Որևան, 2009:
38. Վիրաբյան Ա., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով, Երևան, 2001:
39. Տեր-Միքայելյան Գ., Ներգաղթողին գրքույկը, Գահիրե, 1946:
40. Փահլևանյան Հ., Իրանահայ համայնքը, Երևան, 1989:
41. Шмигель М., Советская акция по репатриации на территории Словакии (1945-1948), Минск 2012.

Սուրբ հայրերի ավանդության անխոնջ թարգմանիչը Եւ մեկնաբանը՝ Դումիտրու Քահանա Ստանիլոաե

*Տ. Հեթում քահանա Թարվերդյան
Ախթալայի Ս. Աստվածածին Վանքի Վանահայր, Գուգարաց Թեմ
(Հայաստան, Ախթալա)
ter.hetum1988@gmail.com*

Վճռորոշ բառեր՝ Քրիստոնեություն, ուղղափառություն, արդի աստվածաբանություն, Դումիտրու քահանա Ստանիլոաե, ռումինական աստվածաբանություն

Священник Думитру Станилоэ: переводчик, истолкователь и продолжатель святоотеческой традиции

*Иерей Хетум Тарвердян
Настоятель монастыря Св. Богородицы в Ахтале, Гугаркская епархия (Армения, Ахтала)
ter.hetum1988@gmail.com*

Резюме: В настоящем докладе дается обзор жизненного и научного пути известного румынского православного богослова, патролога и переводчика творений Святых Отцов отца Думитру Станилоэ. Отмечается, что особенное влияние на его богословие оказало учение свт. Григория Паламы. Говорится также и о масштабной переводческой работе Станилоэ, посвященной следующим авторам и памятникам древней христианской письменности: св. Григорию Паламе, прп. Максиму Исповеднику, св. Анастасию Великому, свт. Григорию Нисскому, свт. Григорию Богослову, свт. Кириллу Александрийскому, Ареопагитскому корпусу, прп. Симеону Новому Богослову. Кроме того, автор доклада показывает, что выполненный Станилоэ перевод «Добротолюбия» оказал глубокое влияние на религиозное возрождение Румынии в социалистический период ее истории.
Ключевые слова: христианство, православие, современное богословие, протоиерей Думитру Станилоэ, румынское богословие

Priest Dumitru Staniloae: A Translator, Exegete and Successor to the Tradition of Church Fathers

*Fr. Hethoum Tarverdyan (Armenia, Akhtala)
ter.hetum1988@gmail.com*

Abstract: This paper gives a review of the life and scientific work of the famous Romanian Orthodox theologian, patrologist and translator of Church Fathers' writings Rev. Dumitru Staniloae. The author points out that St Gregory Palamas' teaching had a special impact on Fr. Dumitru's theology. The author also speaks about Staniloae's extensive work in translation devoted to the following authors and monuments of Early Christian literature: St Gregory Palamas, St Maximus the Confessor, St Athanasius the Great, St Gregory of Nyssa, St Gregory the Theologian, St Cyril of Alexandria, the Areopagitic corpus, St Symeon the New Theologian. The author of the papers also shows that Staniloae's translation of the Philokalia had a profound impact on the religious revival of Romania in the Socialist period of its history.

Keywords: Christianity, Orthodoxy, modern theology, Archpriest Dumitru Stăniloae, Romanian theology

Ռումինացի նշանավոր աստվածաբան Դումիտրու քահանա Ստանիլոաեի¹ կյանքը ընդգրկում է ողջ Ի դարը:² Ծնվել է 1903 թ. նո-

յեմբերի 17-ին Տրանսիլվանիայի լեռնային գյուղերից մեկում:³ Ծնողները, հավատացյալ մարդիկ էին, կրում էին աստվածաշնչյան անուններ՝ Երեմիա եւ Ռեբեկա:⁴ Մայրը, որ-

¹ Turcescu L., Introduction // Dumitru Stăniloae: Tradition and Modernity in Theology. Ed. by Turcescu L., The Center for Romanian Studies Iasi.,-Oxford, Palm Beach, Port-Land, 2002, էջ 7-14:

² Դումիտրու Ստանիլոաեի աստվածաբանությանը լավ ծանոթանալու համար խորհուրդ ենք տալիս ընթերցել երկու այս հոդվածները: Berger K. M. Towards a Theological Gnoseology: The Synthesis of Fr. Dumitru Stăniloae.-Washington, 2003, էջ 1-2, տե՛ս նաև Bartosh E.,

The Dynamics of Deification in the Theology of Dumitru Staniloae, էջ 214-215:

³ Ստանիլոաեի կյանքին ավելի լավ ծանոթանալու համար տե՛ս Gheorghe F. Anghelescu, Cristian Untea, Părintele Dumitru Stăniloae, un urmas vrednic al patristicii clasice (bio-bibliografie), Craiova, 2008, էջ 25:

⁴ Նույն տեղում:

պես խորը հավատացյալ կին, ցանկանում էր, որպեսզի տղան դառնար հոգեւորական: Ինչպես այն ժամանակ եւ այսօր, գյուղը համարվում է Ռումինիայի հասարակական կյանքի հիմքը: Գյուղում, առաջին անգամ երիտասարդ Դումիտրուն բացահայտեց իր համար իրական եկեղեցական կյանքի ձեւը, ինչպես նաեւ եկեղեցու դերը փոքրիկ համայնքի համար:⁵ Շատ հետաքրքրական է, թե ինչ է հետագայում գրում այս մասին Ստանիլոաեն. «Մեր գյուղի ամբողջ կյանքը կապված էր եկեղեցու հետ... Հասարակական կյանքը սերտորեն կապված էր հոգեւորի հետ: Անհնարին էր պատկերացնել պարզ կյանքը եկեղեցուց դուրս, եկեղեցին միշտ ժողովրդի կողքին էր, իսկ ժողովուրդը ամբողջովին նվիրված էր եկեղեցուն: Այսպիսի մթնոլորտում եմ մեծացել ես: Եկեղեցին մեծ նշանակություն ուներ մեզ համար, այն սերտաճացած էր մարդկային կյանքի հետ: Ժողովուրդը ապրում էր եկեղեցու մեջ, իսկ եկեղեցին՝ ժողովրդի»:⁶ Երիտասարդ Դումիտրուի կյանքի կարեւոր պահերից մեկն էր ֆակուլտետի ընտրության հարցը, որ նա կատարեց Բուաշովի միջնակարգ դպրոցը ավարտելուց հետո:⁷ Սկզբնական շրջանում երիտասարդ աստվածաբանը ցանկանում էր սովորել փիլիսոփայություն, որպեսզի հմտանար սխոլաստիկայի մեջ. «Ես չգիտեի, թե ինչ է նշանակում սխոլաստիկա, - գրում է նա հետո, - Ես մտածում էի, որ խոսքը գնում է բարձր փիլիսոփայության մասին»:⁸

⁵ Ընդհանրապես պետք է նշենք, որ Ի դարի նշանավոր ռումինացի աստվածաբան Դումիտրու Ստանիլոաեի կյանքի եւ գրական գործունեության վերաբերյալ մեծ թվով գրականություն է պահպանվել ռումիներեն լեզվով եւ առաջին ուսումնասիրողներից է եղել ռումինացի նշանավոր աստվածաբան Գ. Անգելեսկուն: Ստորեւ ձեռ ուշադրության ենք ներկայացնում այն գրականությունը, որ վերաբերում է Դ. Ստանիլոաեի կյանքին եւ հատկապես նրա թողած ահռելի աստվածաբանական ժառանգությանը: Problematika antropologica in opera **Parintelui Dumitru Staniloae**, in „Mitropolia Olteniei”. Craiova, nr. 4, 1991, էջ 148-156, **Parintele Prof. Acad. Dr. Dumitru Staniloae-Doctor** bonoris causa al Universitatii din Bucuresti. Prezentare si bibliografie complete, in „Studii Teologice”, nr. 3-4, 1992, էջ 139-172; Fisa biobibliografica in „Omagiul memoriei **Parintelui Dumitru Staniloae**”, Editura Mitropoliei Moldovei si Bucovinei, Iasi, 1994, էջ 147-152 [brosura omagiala]:

⁶ Տե՛ս **Costa de Beauregard M.-A. Dumitru Staniloae**. «Ose comprendre que Je t'aime». P.: Cerf, 1983. էջ 16-17:

⁷ Տե՛ս **Louth A.**, The Orthodox Dogmatic Theology of Dumitru Stăniloae, էջ 65:

⁸ **Costa de Beauregard M.-A.**, նշվ. աշխատ., էջ 17:

Պետք է նշել, որ համալսարանի ընտրության հարցում մեծ դեր են խաղացել մայրը եւ քեռին, վերջինս քահանա էր: Մայրը եւ քեռին, հատկապես մայրը Ստանիլոաեին համոզում են ուսումնասիրել աստվածաբանություն՝ Չեռնովցիի աստվածաբանության ֆակուլտետում, որն այն ժամանակ շատ հայտնի էր իր աստվածաբանական կրթությամբ: Չեռնովցիում երիտասարդ Ստանիլոաեն ծանոթանում է այն ժամանակվա Տրանսիլվանիայի մետրոպոլիտ, մեծ գիտնական Նիկոլաե Բելանումի հետ, ով Դումիտրուին հնարավորություն է տալիս մասնակցել աստվածաբանության դասընթացներին, եւ հետագայում մեծ դեր է խաղում նրա ապագա գիտական աշխարհայացքի ձեւավորման, զարգացման եւ հոգեւոր փորձառությունն ձեռք բերելու մեջ: Չեռնովցիի աստվածաբանության ֆակուլտետում, ուսումնառության տարիներին երիտասարդ աստվածաբանը մեծ հետաքրքրությամբ նկատում է այն մեծ անդունդը, որ գոյություն ուներ ակադեմիական աստվածաբանության եւ եկեղեցու ներքին կյանքի եւ առաքելության մեջ. «Աստվածաբանությունը չափից դուրս ակադեմիական էր, ամեն ինչի հիմքում ընկած էր բանականությունը... Ինչ հոգեւոր նոր զգացում կարող է տալ այս աստվածաբանությունը ժողովրդին, ինչպե՞ս կարող եմ ես խոսել հավատացյալ ժողովրդի հետ գիտական հարցադրումներով եւ տերմիններով: Աստվածաբանությունը գիտություն է, որը ունի իր հստակ մետաֆիզիկական սահմանումները: Աստվածանփոփոխ է, իսկ մարդը փոփոխական...»:⁹

Մեկ տարի անց, հուսահատված ուսանողը թողնում է աստվածաբանության ֆակուլտետը եւ ուղեւորվում Բուխարեստ, որպեսզի ստանա բանասիրական կրթություն: Պատահական հանդիպումը մետրոպոլիտ Նիկոլաե Բելանումի հետ ստիպեց նրան վերադառնալ Չեռնովցիի աստվածաբանության ֆակուլտետ: Վերջիվերջո աստվածաբանական կրթությունը ավարտում է 1927 թ.: Ուսումը ավարտելուց հետո մետրոպոլիտ Նիկոլաե Բելանումը նրան ուղարկում է Աթենք, իր իսկ խնդրանքի համաձայն. «Ես փնտրում էի ճշմարիտ աղբյուրը եւ ուղղափառ աստվածաբանության ճշմարիտ

⁹ Անդ, էջ 18:

սահմանումը, եւ ինձ մտտ այն զգացողությունն էր, որ ես այն կգտնեմ հույն հայրերի մոտ»:¹⁰

Չնայած շատ կարճ ժամանակահատվածում՝ ընդամենը մեկ տարում, Ստանիլոան կարողանում է սովորել հունարեն եւ գրել իր դոկտորական թեզը՝ «**Դոսոֆեի Պատրիարքի կյանքը եւ գործունեությունը, եւ կապը ռումինական հողերի հետ**» վերնագրով:¹¹

Մեկ տարվա ուսումը մեծ հետք է թողնում նրա գիտական կյանքում եւ պետք է նշել, որ ամենամեծ ձեռքբերումը լինում է հունարեն սովորելը, որը հնարավորություն է տալիս նրան ուսումնասիրել ուղղափառ եկեղեցու սուրբ հայրերի թողած ժառանգությանը: Այս առթիվ իր դոգմատիկայի առաջաբանում նա գրում է. «Ես շնորհակալ եմ Աստծուն, որ կկարողանամ գտնե իմ պարտքի մի չնչին մասը վերադարձնեմ հունարեն լեզվին, որին ես շատ պարտական եմ: Լեզուն, որ ես սովորեցի Աթենքում 60 տարի առաջ եւ որը ես ավելի կատարելագործում եմ, թույլ տվեց ինձ իմ ծառայության առաջին իսկ պահից լինել կենդանի երկխոսության մեջ ուղղափառ եկեղեցու հայրերի հետ»:¹² Չնայած, պետք է նշել, որ Աթենքում ուսումնառության ընթացքում Ստանիլոան նկատում է նույն այն կրթական համակարգը, ինչ Չեռնովցիի աստվածաբանության ֆակուլտետում: Խոսքը գնում է սխոլաստիկ գիտության մեծ ազդեցության մասին:

1928 թ. նոյեմբերին Ստանիլոան ուղեւորվում է Գերմանիա:¹³ Նախ կրթություն է ստանում Մյունխեն քաղաքում, իսկ հետո Բեռլինում հմտանում է եկեղեցական պատմության եւ հասկապես բյուզանդագիտության մեջ: Տե-

ղափոխվելով արեւմուտք, Ստանիլոան բացում է իր համար ուղղափառության մեծ ուսուցչի կերպարը, ում միջոցով հետագայում գտնում է շատ հարցերի պատասխաններ, եւ որի միջոցով ճանաչում է ճշմարիտ եւ կենդանի աստվածաբանությունը: Այս իրադարձությունը թողնում է երիտասարդ աստվածաբանի կյանքում անջնջելի հետք իր հետագա աստվածաբանական եւ գիտական գործունեության մեջ: Խոսքը գնում է Ս. Գրիգոր Պալամասի մասին: Ստանիլոանի համար անհրաժեշտ կետերից մեկն էր Բյուզանդիայի պատմություն ուսումնասիրելը, որը իհարկե զուգորդվում էր նաեւ Ս. Գրիգոր Պալամասի հետ: Սուրբ հայրերի անխոնջ թարգմանիչը սկսում է փնտրել Ս. Գրիգոր Պալամասի թողած ժառանգության ձեռագրերը: Երկար փնտրտուքներից հետո Ստանիլոան գտնում է Ս. Գրիգոր Պալամասի թողած ժառանգության մի փոքրիկ մաս՝ Փարիզի ազգային գրադարանում: Երկու ամսվա ընթացքում նա ուսումնասիրում եւ արտագրում է Ս. Գրիգոր Պալամասի ձեռագրային աշխատությունները:

1928 թ. հմուտ աստվածաբանը վերադառնում է Ռումինիա եւ սկսվում է Ստանիլոանի գիտական կյանքի նոր շրջանը: 1929 թ. սեպտեմբերի 1-ին Տրանսիլվանիայի մետրոպոլիտ Նիկոլաե Բելանումը Ստանիլոանին նշանակում է Սիբիու քաղաքի դոգմատիկ աստվածաբանական ակադեմիայի դոցենտ:¹⁴ Երիտասարդ եւ հմուտ աստվածաբանը ընդամենը 26 տարեկան էր: Ամբարելով սուրբ հայրերի աստվածաբանական ժառանգությունը ռումինացի նշանավոր մտածողը 17 տարի Սիբիուի աստվածաբանական ակադեմիայում դասավանդում է դոգմատիկա (1929-1946 թթ.), ինչպես նաեւ համատեղ կարգով, տարբեր տարիներ դասավանդում է շատագույություն (1929-1932 թթ., 1936-1937 թթ.), հովվական աստվածաբանություն (1932-1936 թթ.), հին հունարեն (1929-1934 թթ.):¹⁵ 1935 թ. ստանում է պրոֆեսորի կոչում, իսկ 1936 թ. դառնում է Սիբիուի աստվածաբանական ակադեմիայի ռեկտոր եւ մնում է այս պաշտոնին մինչեւ 1946

¹⁰ Costa de Beauregard M.-A., նշվ. աշխտ., էջ 18, Դումիտրու Ստանիլոանի աստվածաբանության յուրահատկությունը կայանում է նրանում, որ հեղինակը իր ամբողջ աստվածաբանությունը կառուցում է եկեղեցու հայրերի գրվածքների վրա հիմնվելով, որպեսզի ավելի խորը ծանոթանաք եկեղեցու հայրերի ազդեցության՝ Ստանիլոանի աստվածաբանության կառուցման գործում, խորհուրդ ենք տալիս ընթերցել Stăniloae D. Transparent Bisericii in viata sacramental // Ortodoxia, 4.-1970, էջ 501-516:

¹¹ Սույն աշխատությունը Ստանիլոան հրատարակել է մի փոքր ուշ, 1929 թ. մարտին Չեռնովցիում, իսկ առաջաբանը գրել է ռումինացի նշանավոր գիտնական, պրոֆեսոր Վասիլե Լոիկիցան:

¹² Stăniloae D. Dumnezeu, lumea și omul. Introducere in teologia dogmatică. Atena, 1990. էջ 13:

¹³ Stăniloae D., Orthodox Dogmatic Theology.-Holy Cross Orthodox Press, 2000, V. 2, էջ 44:

¹⁴ Stăniloae D. IPS Dr. Nicolae Balan, Mitropolitul Ardealului. La 20 de ani de arhiepiscopie, Sibiu, 1940, in cap. Mitropolitul Nicolae ca teolog, էջ 249-262:

¹⁵ Mircea Pacurariu, Doua sute de ani de invatamant teologic La Sibiu (1786-1986), Sibiu, 1987, էջ 320:

թ.,¹⁶ երբ քաղաքական կացությունը պարտադրում են նրան տեղափոխվել Բուխարեստ¹⁷: Պետք է հավելել, որ այն ժամանակ կտրուկ քայլերի եւ նույն մետրոպոլիտ Բելանումի շնորհիվ Սիբիուի դոգմատիկ աստվածաբանական ակադեմիայում դասավանդում էին նշանավոր պրոֆեսորներ Նիկոլաե Նյագան (Հին Կտակարան), Գրիգորե Մարկուն (Նոր Կտակարան), Տեոդոր Բոդոգայեն (Բյուզանդիայի պատմություն), Լիվիու Ստանը (Կանոնական իրավունք): Այս հիանալի աստվածաբանների սերունդին է պատկանում նաեւ Ստանիլուան:¹⁸

1930 թ. Դումիտրուն ամուսնանում է Մարիամ անունով մի աղջկա հետ, ով դառնում է Ստանիլուանի 63 տարիների անբաժան եւ հավատարիմ ընկերը:

Անդրադառնալով ռումեն աստվածաբանի գրական ժառանգությանը, նշենք, որ ստեղծագործության առաջին նմուշները դավանաբանական բնույթի գործեր չեն եղել: Հայր Ստանիլուան նախ թարգմանում է հույն նշանավոր աստվածաբան Հրիստու Անդրոուտայի «Դոգմատիկա»-ի զիրքը,¹⁹ որը նրան այդքան էլ չէր բավարարում, որի մասին հետագայում գրում է. «Ես կարդացել եմ Անդրոուտայի մոտ, որ Աստծուն ճանաչելու համար անհրաժեշտ չէ մտավոր զարգացումը, եւ ինչ որ գրված է, կամ գուցե ասված է, ապա այդ ամենը մեկընդմիջտ ամրագրված է դավանաբանական ֆորմուլաների մեջ»:²⁰ Մա առիթ դարձավ, որ Ստանիլուան սկիզբ տար Ս. Գրիգոր Պալամասի գրությունների թարգմանական աշխատանքին, որը ինչպես գիտենք

իր հետ էր բերել Փարիզից: Ստանիլուան հանձն առնելով Ս. Գրիգոր Պալամասի գրությունների թարգմանությունը, նա նաեւ հիմք դրեց ուղղափառ եկեղեցու նշանավոր սուրբ հայրերի թողած ժառանգության թարգմանությանը:

Այսպես, նա սկսեց մի երկարատեւ, բազմազան թարգմանական աշխատանք՝ հունարենից մայրենի ռումիներենի, որը պետք է շարունակեր իր ամբողջ կյանքի ընթացքում: Ուղղափառ եկեղեցու սուրբ հայրերը, որպես կենդանի եկեղեցու մտքի արտահայտություն, ինչպես նաեւ Աստծո ներկայությունը այս աշխարհում ապահովողներ՝ Ստանիլուանի աստվածաբանության մեջ շատ կարեւոր դեր են խաղացել. «Իմ աստվածաբանությունը ծնունդ է առնում մի կողմից հարատեւ շփումը եկեղեցու սուրբ հայրերի հետ, իսկ մյուս կողմից՝ իմ անձնական եւ հարատեւ հարաբերությունը Աստծո հետ՝ աղոթքի եւ եկեղեցու միջոցով, իմ ռումինացի եղբայրների եւ առհասարակ ամբողջ քրիստոնյա եղբայրների հետ...»:²¹

Թարգմանական աշխատանքի հետ մեկտեղ Ստանիլուան նաեւ ընթերցողի սեղանին հանձնեց իր առաջին աստվածաբանական ուսումնասիրությունները: Թարգմանելով Ս. Գրիգոր Պալամասի գրությունները նա նաեւ միաժամանակ ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց «Ճանապարհ, որը տանում է դեպի Աստծո Լույսը, ըստ Ս. Գրիգոր Պալամասի»²² աշխատությունը: Շատ շուտով հաջորդեց Ս. Գրիգոր Պալամասի երկու տրակտատների «Կարիքավորները լուսության մեջ» աշխատության²³ հրատարակությունը, որը իրենից ներկայացնում էր ծանոթագրությունների եւ մեկնաբանությունների մի հաստատվոր աշխատություն: 1938 թ. Ստանիլուան ընթերցողի սեղանին է հանձնում Ս. Գրիգոր Պալամասի գրությունների լիարժեք եւ ամբողջական հրատարակությունը «Ս. Գրիգոր Պալամասի

¹⁶ De roadele ei a beneficiat mai intai Eparhia Sibiului...In lucrarea Arhiepiscopia Sibiului-pagini de istorie, Sibiu, 1981, էջ 95:

¹⁷ St' u art. Redactorii Telegrafului Roman, in „Telegraful Roman”, 126 (1978), nr. 1-4, էջ 11-12, Dumitru Staniloae a functionat ca redactor sef la Telegraful Roman intre 1 ian. 1934 si 13 mai, 1945, apud M. Pacurariu, Monografia..., էջ 245:

¹⁸ St' u նաեւ art. Parintelui D. Staniloae, Amintri despre Nichifor Crainic, directorul „Gandirii”, in „Gandirea”, serie noua, Numar ui invierii, Sibiu, 1992, էջ 9. Parintele Staniloae mi-a relatat ca trei personae i-au marcat viata: Mitropolitul Nicolae Balan, N. Crainic si Gh. Nenciu de la Departamentul Cultelor (i-au favorizat succesul in activitatea sa de-a lungul timpului):

¹⁹ Andrusos Hristu, Dogmatica Bisericii Ortodoxe rasilor, Edit. Tipografiei Arhidiecezane, Sibiu, 1930, XIV:

²⁰ St' u Gheorghe F. Anghelescu, Cristian Untea, Părintele Dumitru Stăniloae, un urmas vrednic al patristicii clasice (bibliografie), էջ 31, C.P.D.S., 1929-1930:

²¹ Stăniloae D., նշվ. աշխատ., էջ 13:

²² St' u Stăniloae D. Despre calea ce duce la lumina dumnezeiasca dupa Sfântul Grigorie Palama, սույն հոդվածը հրատարակվել է Սիբիուի աստվածաբանական համալսարանի տարեգրքում 1929-1930. № 4. էջ 55-72:

²³ Sf. Grigore Palama, Tratatul al doilea din triada intai contra lui Varlaam; Tratatul al treilea din triada intai contra lui Varlaam, in „AATA”, IX (1932-1933), էջ 5-70, reuate impreuna cu Apologie mai extinsa si Antireticul al cincilea contra lui Acbindin, ca anexa la Viata si invatatura Sfântului Grigore Palama, Sibiu, 1938, էջ I-CLX:

կյանքը եւ ստեղծագործությունները» վերնագրով:²⁴

Ժամանակակից ուսումնասիրողների կարծիքով վերոնշյալ աշխատությունը համարվում է Ս. Գրիգոր Պալամասի աստվածաբանական մտքի²⁵ առաջին լուրջ ուսումնասիրությունը: Իրան Մեյենդորֆի նշանավոր ուսումնասիրությունը Ս. Գրիգոր Պալամասի վերաբերյալ լույս է ընծայվում միայն 20 տարի հետո Փարիզում 1959 թ.: Ցավոք սրտի, այսօր, քանի որ շատերը չեն տիրապետում ռումիներենին, Ստանիլոաեի շատ գործեր հասու չեն ընթերցողին, բայց վերջին շրջանում պետք է հավելել, որ Բուխարեստի Յուստինիան պատրիարքի անունը կրող աստվածաբանական համալսարանում մեծ եռանդով ռումիներենից թարգմանվում է անվանի աստվածաբանի գործերը անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, իտալերեն եւ ռուսերեն: Մի քանի տարի անց՝ 1943 թ., Հայր Ստանիլոաե գրում է իր առաջին քրիստոսաբանական աշխատությունը՝ «Հիսուս Քրիստոս: Հարաբերության վերականգնումը» վերնագրով:²⁶

Վերնագրից արդեն մենք հասկանում ենք, որ գործ ունենք, ոչ միայն քրիստոսաբանական աստվածաբանության, այլ նաեւ քրիստոսաբանական մարդաբանության հետ, որը բացարձակապես Քրիստոսակենտրոն է: Հիսուս Քրիստոս ներկայացված է ոչ միայն իբրեւ Աստծո Որդի, այլ նաեւ Մարդու Որդի, եւ ամենակարեւորը այն է, որ Քրիստոս, իբրեւ անձ կանգնած է վերականգնելու ընկած մարդուն: Եւ Քրիստոսի միջոցով մարդկային բնությունը վերածվել է կատարյալ վիճակի:

Ստանիլոաեի շատ պատճառներ ունեւ, որ թղթին հանձնեց այս աշխատությունը: Առաջին պատճառներից մեկն, ինչպես միշտ, մետրոպոլիտ Նիկոլաե Բելանոմն էր, ում ջանքերի շնորհիվ Հայր Ստանիլոաեի փորձեց եկեղեցու հովվական կյանքի մեջ հաստատել Քրիստո-

սակենտրոն քարոզչություն: Բացի այդ, ժամանակաշրջանը եւ քաղաքական լարված իրավիճակը թելադրեցին, որպեսզի եկեղեցին նոր աստվածաբանական մտքով հանդես գա: Այս կարեւոր աշխատության միջոցով Ստանիլոաեի առաջին անգամ ուղղափառ նորագույն աստվածաբանության պատմության մեջ զարգացրեց գոյաբանության եւ քրիստոսաբանության միջուկ կապի նշանակությունը, հատկապես շեշտադրեց անձի եւ Քրիստոսի փրկաբանության հարաբերությունը. «Փրկիչ Քրիստոս, իր մարդեղությամբ, մեր հարատեւ փրկության աղբյուրն է հանդիսանում: Փրկությունն նշանակում է հարաբերություն՝ սերտ հարաբերություն Հիսուս Քրիստոսի հետ: Փրկությունը միայն բարոյական վիճակ, կամ որոշ գիտելիք ունենալ չէ: Փրկությունը տեղի չի ունենում իմացությամբ, կամ այլ բանի շնորհիվ, այլ Քրիստոսի հետ հարատեւ հարաբերությամբ... Ուրեմն, փնտրել փրկությունն նշանակում է փնտրել Հիսուս Քրիստոսին, անշուշտ, հարատեւ հարաբերությամբ: Միայն վերացական լեզվով մենք կարող ենք խոսել Քրիստոսի անձի, ինչպես նաեւ Իր փրկչական գործերի մասին: Քրիստոս ամբողջությունն է, մարդկային էության լրումը, եւ անշուշտ Իր անձի շնորհիվ մարդկային բնությունը հասնում է Աստծո հետ կատարյալ միության»:²⁷

1946-1948 թթ. լույս է տեսնում չորս հատորանոց «Ֆիլոկալիա» աշխատությունը:²⁸ Այս աշխատանքը հունարեն հրատարակության առաջին թարգմանությունն է:

Պետք է մի պահ մտածել, թե ինչ կարեւոր աշխատանք է կատարել Ստանիլոաեի թարգմանելով եւ հրատարակելով վերոնշյալ աշխատությունը, քանի որ հավատացյալների սեղանին հանձնվեց մի աշխատություն, երբ Ռումինիայում հաստատվեցին կոմունիստական կարգերը, որը բերեց նաեւ քաղաքական եւ հասարակական փոփոխությունների մի նոր շրջան: Պետք է հավելել, որ «Ֆիլոկալիա» աշխատությունը երկրորդ անգամ վերահրատարակվում է 30 տարի անց: Վերոնշյալ աշ-

²⁴ Viata si invatatura **Sfantului Grigorie Palama**, cu trei tratate traduse, Sibiu, 1938; editia a II-a (revizuita, cu o noua introducere a autorului), Edit. Scripta, Bucuresti, 1993; editia a III-a, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 2006:

²⁵ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Radu D.** Coordonate si permanente teologice in opera Parintelui Acad. Prof. **Dr. Dumitru Stăniloae** // Persoană si comuniune. Prinos de cinstire Preotului Profesor Academician Dumitru Stăniloae. Sibiu, 1903-1993. էջ 138:

²⁶ Տե՛ս **Dr. Dumitru Stăniloae**, Iisus Hristos sau restaurarea omului. Sibiu, 1943. էջ 404:

²⁷ Տե՛ս **Dr. Dumitru Stăniloae**, Iisus Hristos sau restaurarea omului, էջ 187:

²⁸ Filocalia sfintelor nevoitele ale desavarsirii, sau culegere din scrierile **Sfintilor Parinti** care arata cum se poate omul, lumina su desavarsi, vol. I, Tipografia Arhidiecezana, Sibiu, 1946, (Cuvant inainte, p. V-XII; note); editia a II-a, Edit. Harisma, Bucuresti, 1993:

խատույթան թարգմանությունը Ստանիլոանե կարեւոր էր համարում, բայց առավել էւս, կարեւորում էր սույն աշխատութեան ընթերցանությունը, որն իր կարծիքով հավատացալին տալիս էր մի նոր հոգեւոր կյանք:

Ռումիներեն թարգմանութեամբ «Ֆիլոկալիա» աշխատությունը կազմված է ԺԲ հատորներից: Վերջին ԺԲ հատորը հրատարակվել է 1991 թ.: Դ հատորում Ստանիլոանե ցանկություն է հայտնել վերոնշյալ աշխատութեան մեջ ավելացնել նոր տեքստեր եկեղեցու նշանավոր հայրերի գրություններից: Սույն թարգմանությունը եկեղեցու սուրբ հայրերի ստեղծագործությունների ժողովածու է, կազմում է ընդհանուր 6000 էջ, որը շատ կարեւոր դեր է խաղացել քրիստոնեական հավատքի տարածման, առավել էւս պահպանման եւ եկեղեցու հոգեւոր կյանքի ամրապնդման գործում: Սույն աշխատութեան թարգմանությունը եւ հրատարակությունը մեծ ձեռքբերում էր ռումեն հավատացալի համար, երբ Ռումինիան ծանր ժամանակաշրջան էր ապրում կոմունիստական եւ աթեիստական կարգերը հաստատվելուց հետո: Հատկանշական է, որ վերը նշված կարգերը հաստատվելուց հետո «Ֆիլոկալիա» աշխատությունը գրեթէ անհնար էր վերահրատարակել, այդ իսկ պատճառով ժողովածուն փոխանցվում էր ձեռքից ձեռք՝ անսահմանափակ մեքենայագրված օրինակներով: Հեղինակը սույն աշխատութեան մեջ, մասնավոր շեշտում է, որ տվյալ ժողովածուն ունի խորը աստվածա-դավանաբանական, ինչպէս նաեւ քրիստոսաբանական նշանակություն. «Կյանքի ձեւը, որը նկարագրված «Ֆիլոկալիա»-ի մեջ, հանդիսանում է առանձնապէս քրիստոսաբանական, դա միակ ճանապարհն է, որը կարող է հնարավորություն տալ մարդու միությունը Քրիստոսի հետ... Մարդու գործը տարբեր չէ Քրիստոսի գործից: Այն ինչ որ անում է մարդ, նա անում է, ոչ թէ ինքնստիներան, այլ Քրիստոսի եւ Սուրբ Հոգու օգնութեամբ եւ օժանդակութեամբ»:²⁹ Այսպիսով, «Ֆիլոկալիա»-ի ամբողջ ճանապարհը տանում է մարդու եւ Քրիստոսի միությանը, ունի միմիայն քրիստոսաբանական իմաստ, ինչպէս նաեւ աստվածաբանական եւ ամենակարեւորը՝ աստվածաշնչյան հիմնավորում. «Քրիստո-

սի գործերի բաժանումը մարդկային գործերից, առհասարակ ուղղափառ ավանդութեան մեջ անընդունելի է համարվում: Նախ, եթէ սխալաստիկ ձեւով մոտենանք հարցին, ապա մարդու համար բարոյականությունն է սահմանման ձեւը, իսկ աստվածաբանութեան համար՝ դավանանքը: Դավանանքը ցույց է տալիս, թէ ինչ է անում Աստված մարդու համար, իսկ բարոյականությունը՝ ինչ պետք է անի մարդը»:³⁰

Կյանքի ճանաչումը եւ մարդու գործունեությունը երկու ասպեկտով հնարավոր է միայն ուղղափառ աստվածաբանութեան մեջ, որովհետեւ արեւմտյան քրիստոնեական ավանդությունը չի խոսում Քրիստոսի շնորհի մասին, որպէս մարդուն կենդանացնող եւ ամրացնող միջոց: Այստեղ հեղինակը ցույց է տալիս, որ հոգեւոր բարեսիրությունը համարվում է եկեղեցու դավանաբանական ուսուցման հիմքը եւ մարմինը, եւ միաժամանակ, իր հերթին, ձեւավորում է եկեղեցական աստվածաբանությունը:

«Ֆիլոկալիա»-ի քրիստոսաբանական կառուցվածքը եւ հիմնավորումը իրավունք է տալիս հեղինակին կառուցել իր աստվածաբանական համակարգը, որը շատ մեծ ներդրում է ժամանակակից ուղղափառ աստվածաբանութեան մեջ:

Ստանիլոանեի աշխատանքը չի սահմանափակվում միայն վերը նշված աշխատութեան թարգմանութեամբ, այլ նաեւ ամբողջ տեքստերի ծանոթագրութեամբ եւ մեկնաբանութեամբ:³¹

³⁰ Անդ:

³¹ Ռումինացի աստվածաբանը իր կյանքի վերջին 10 տարիների ընթացքում, 80 տարեկան հասակում մասնակցել է Յուստինյան ռումեն պատրիարքի կողմից կազմակերպված գրական մեծ հրատարակութեան ծրագրին: Այդ ժամանակ 12 հատորով թարգմանում է Սուրբ Հայրերի գրվածքները, որոնցից 9 հրատարակվել է սկսյալ 1984 թ.: Սույն աշխատանքը ընդգրկում է 3500 էջ: Ամբողջ գրվածքները, եկեղեցու Սուրբ Հայրերի աստվածաբանութեան մտքի ժառանգությունն է, ովքեր եղել են իր մշտական ուսուցիչները՝ Ս. Մաքսիմոս Խոստովանողը, Ս. Աթանաս Մեծը, Ս. Գրիգոր Լյուսացին, Ս. Գրիգոր Աստվածաբանը, Ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացին, Ս. Դիոնիսիոս Արիոպագացին եւ Ս. Միմեոն Լոր Աստվածաբանը, Studii de teologie dogmatica ortodoxa. Hristologia **Sf. Maxim Marturisitorul**. Omul si Dumnezeu. **Sf. Simeon Noul Teolog**, Imnele iubirii dumnezeiesti (traducere), Edit. Mitropolia Olteniei, Craiova, 1991, **Sf. Maxim Marturisitorul**, Mystagogia (Cosmosul si sufletul, chipuri ale Bisericii), in „RT”, XXXIV (1944), nr. 4-5, էջ 166-181, եւ nr. 7-8, էջ 339-356, **Sf. Atanasie cel Mare**, Scrieri, partea I, Cuvant impotriva elinilor; Cuvant despre intruparea Cuvantului;

²⁹ Filocalia // **D. Stăniloae**, trad., intr., comm. N. Y., 2001. Vol. 2. էջ 6:

Հավելենք, որ սույն աշխատանքի պատրաստությունը մեծ դեր խաղաց հեղինակի հոգեւոր կյանքի զորացման մեջ:

Որպէս պարզ քահանա, Ստանիլոան շատ մեծ կապեր ուներ վանական կյանքի ակնառու ներկայացուցիչների հետ: Ձեռնադրվելով քահանա՝ նա մի որոշ շրջան բնակություն է հաստատում Բորնկովիանու վանքում, որտեղ, այդ ժամանակ վանքի նշանավոր վանահայրն էր Հայր Արսենը: Մի որոշ շրջան ապրելով Բորնկովիանույում, Ստանիլոան տեղափոխվում է Բուխարեստ, ինչպէս վերը նշեցինք 1946 թ. եւ բնակություն է հաստատում Անֆիմ վանքում:³² Անֆիմայում մասնակցում է Ռումինիայում ժամանակի մտավոր եւ ինտելեկտուալ խավը ներկայացնող մեծ շարժմանը, որը կոչվում էր «Խարյուկի վրա կապված»:³³ Այս մտավոր խումբը իր շուրջն էր հավաքել ժամանակի նշանավոր հոգեւոր հայրեր Սոֆինիային, Վենեդիկտին եւ մյուս նշանավոր դեմքերին, որոնց մեջ էին նաեւ նշանավոր բանաստեղծ եւ բժիշկ Վ. Վոյկուլեսկուն, ֆիզիկոս Միրոնեսկուն, պրոֆեսոր Կ. Ժոժան, նշանավոր փիլիսոփաներ, բժիշկներ, գրողներ եւ ուսանողներ: Սույն շարժումը, միակ շարժիչ ուժն էր Ռումինիայում՝ հոգեւոր վերածնունդ ստեղծելուն միտված: Պետք է նշել, որ այս խումբը ծավալվելով՝ ընդգրկում էր էլ ավելի մտավոր շրջանակներ, ինքնատիկնքյան դառնում է ընդդիմադիր մի խումբ՝ համայնավարական ռեժիմ ստացած երկրում: Վերջինս, ինչպէս գիտենք, Ռումինիայում քարոզում էր հակաքրիստոնէություն եւ անաստվածություն: Պարզից էլ պարզ էր, որ իդեալիստական նոր շարժումը Ռումինիայի գաղտնի ոստիկանության աչքից չի վրիպում: Կառավարական վերին օթյակներում շտապ որոշում են ամեն գնով կանխարգել սոյն շարժման գործունէությունն, որպէսզի չընդգրկի ողջ Ռումինիան:

Trei cuvinte impotriva arienilor, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 1987, (studio introductive, էջ 5-26; indice, էջ 403-415; note) (PSB, 15):

³² C.P.D.S., 1945., De mentionat ca in 1948 Patriarhia Romana a blocat editarea Filocaliilor. Aceste prime patru volume filocalice s-au reeditat prin straduinta editurii „Harisma” din Bucuresti. էջ 58:

³³ Տե՛ս **Gheorghe F. Anghelescu, Cristian Untea**, Părintele Dumitru Stăniloae, un urmas vrednic al patristicii clasice (bibliografie), էջ 37-38:

11 տարի (1934-1945 թթ.) Ստանիլոան գրադեցնում է եկեղեցական եւ աստվածաբանական «Ռումինական հեռագիր»³⁴ թերթի գլխավոր խմբագրի պաշտոնը, որը հրատարակվում էր Սիբիուի արքեպիսկոպոսի հովանավորությամբ: Այս ընթացքում Հայր Ստանիլոան նախաձեռնում է ակտիվ հրատարակչական գործունէություն: Թղթին է հանձնում եւ հրատարակում 200-ից ավելի հոդվածներ հետաքրքիր թեմաներով՝ եկեղեցու եւ ժողովրդի հարաբերությունը, կոմունիզմի վտանգը եւ այլն:

Գաղտնի ոստիկանության շնորհիվ «Խարյուկի վրա կապված» շարժման գրեթե բոլոր անդամներին դատապարտում են ազատագրկման: Դա տեղի է ունենում 1958 թ. սեպտեմբերի 5-ին: Ստանիլոան դատապարտում են 5 տարվա ազատագրկման 15 աստվածաբանների եւ հոգեւորականների հետ միասին. «Ես ուրախ էի այն պատճառով, որ կարողացա չարչարվել եւ տանջանք կրել եկեղեցու ճշմարիտ հոգեւորականների եւ որդիների հետ միասին»:³⁵

Ռումեն ուղղափառ եկեղեցին այդ ժամանակ շատ ծանր շրջան էր ապրում: Ընդհանուր հաշվարկով ռումինական բանտախցերում հոգեւորականների թիվը հասնում էր 500-ի: ³⁶ Ստանիլոան ազատ են արձակում 1963 թ. Հունվարին: ³⁷ 1965 թ. աշնանը Դումիտրու Ստանիլոան վերադառնում է Բուխարեստի աստվածաբանական համալսարան, որտեղ դասավանդում է միմիայն ասպիրանտների համար: 1973 թ. անցնում է թոշակի: ³⁸ Այս թվականից սկսյալ Հայր Դումիտրուի հոգեւոր ծառայության եւ գիտական գործունէության կյանքում նոր էջ է բացվում:

Ուղղափառ աստվածաբանության զարգացման գործում անգնահատելի աշխատանք է Ստանիլոանի կողմից հեղինակած եւ 1978 թ.

³⁴ Անդ, էջ 38:

³⁵ **Stăniloae D.** Teologia Dogmatică Ortodoxă. Bucureşti, 1978. Vol. 1. էջ 5:

³⁶ **Ilie I. Tinta**, Teologi si preoti ortodocsi in temnitele comuniste, in „Telegraful Roman”, 1991, nr. 15-16, էջ 1-3: Տե՛ս նաեւ **Gheorghe Popescu-Valcea**, Cuvinte din temnita, Bucuresti, 1981, cu o prefata a Parintelui Dumitru Staniloae, O poezie a specificului romanesc, էջ 3-5:

³⁷ **V. Voiculescu**, Ganduri albe, Bucuresti, 1986, էջ LXXII-LXXIII:

³⁸ Uniatiismul din Transilvania, incercare de dezmembrare a poporului roman, Bucuresti, 1973, էջ 208:

Բուխարեստում հրատարակած «Ուղղափառ դավանաբանական աստվածաբանություն» երեք հատորանոց³⁹ (մոտ 1350 էջ) աշխատությունը: Իր դավանաբանության գրքի առաջաբանում նա խոսում է տվյալ աշխատանքի լույս ընծայելու նպատակի մասին: Նախ եւ առաջ, առաջին պատճառներից մեկը համարում է մարդկային կյանքի եւ դավանանքի սահմանափակ կապի, ինչպես նաեւ եկեղեցու եւ ժողովրդի ոչ լիակատար շփման պակասը. «Այս սինթեզում մենք փորձել ենք ցույց տալ դավանանքի ուսուցման հոգեւոր նշանակությունը, ինչպես նաեւ դավանանքի իրական եւ խորը անհրաժեշտությունը մարդկային հոգու համար, ով փնտրում է կայունություն Աստծուն միանալու ճանապարհին»:⁴⁰ Դումիտրու քահանա Ստանիլուան ավելի հստակ է արտահայտվում իր «Ուղղափառ դավանաբանական աստվածաբանության» հունարեն թարգմանության նախաբանում. «Այս ուղղափառ հավատքի ամբողջ արտահայտությամբ եւ ցանկանում էի զգալի դարձնել կենդանի Աստծո ներկայությունը հավատացյալների կյանքում... Ես ցանկանում էի այստեղ ներկայացնել Աստծո կերպարը այնպես, ինչպես մենք ենք զգում: Զգում ենք ինչպես հավատացյալը աղոթքի ժամանակ, միշտ ներկա է եւ գործող, ինչպես նաեւ ջերմացնում է մեր հոգին՝ Իր ներկայությամբ, ներշնչում եւ տալիս է ավելի բարձր հոգեւոր կյանք, մեզ ներկայանում է, ոչ միայն, որպես տրամաբանական դատողություն, այլ նաեւ որպես Հոգի, որը միավորում է մարդկային էությունը Իր Կենդանաստեղծ խորհուրդներով: Ես նաեւ ձգտում էի աշխարհում ստեղծել Աստծո մտազգացական ներկայությունը, ինչպես որ տիեզերքում է, այնպես էլ լինեք մարդկային աշխարհում, որտեղ մենք ապրում ենք»:⁴¹ Իրականում իր դավանաբանության մեջ հեղինակը օգտագործում է, ոչ թե դավանանական խրթին լեզուն, այլ պարզ առօրյա խոսակցական:⁴² Սա մի յուրահատուկ

միջոց էր եկեղեցական իրականության մեջ, քանզի մի մեծ անդունդ էր գոյացել եկեղեցու եւ աշխարհի միջեւ եւ հատկապես այն ժամանակ, երբ աշխարհ մուտք գործեց կոմունիզմը:⁴³ Հայր Ստանիլուան պայքարում էր գրաքննության դեմ, որպեսզի դավանանքի բառաբանում պահպանի այնպիսի տերմիններ, ինչպիսիք են օրինակ «պատմություն», «մարդ», «աշխարհ», «հարաբերություն»-ը:⁴⁴

Ստանիլուան կարծում էր, որ լեզուն շատ մեծ դեր ունի աստվածաբանության մեջ: Իր աստվածաբանական լեզուն գտնվում է անդադար շարժման մեջ, եւ երբեմն ենթարկվում է փոփոխության, որպեսզի միջոց դառնա, այլ ոչ թե վերջնական նպատակի հանգուցալուծում, որպեսզի նաեւ ընթերցողը կանգ չառնի լեզվի վրա, ինչպես նաեւ բանաձեւերի, արտահայտությունների, այլ որպեսզի այս ամենի միջոցով հասնի իրականության, որով հեղինակը փորձում է նկարագրել, թե ինչից է բխում: Հեղինակի համար, ինչպես Ս. Գրիգոր Աստվածաբանի, ճշմարտությունը, ոչ թե խոսքերի մեջ է, այլ՝ գործերի: Նրա դավանաբանությունը հիմնվում է հնամենի եկեղեցու ավանդության վրա, որը արտահայտված է սուրբ հայրերի մտքով եւ աստվածաբանությամբ:

Հայր Դումիտրուի հասցեագրությունը դեպի եկեղեցու սուրբ հայրեր, չի նշանակում, որ նա մեխանիկորեն է դա արել, խոսքը անշուշտ գնում է մեջբերված հին գրությունների եւ արտահայտած մտքերի մասին: Ստանիլուան քաղել է եկեղեցու սուրբ հայրերի մտքի կառուցվածքը. «Ես վերցրեցի Սուրբ Հայրերի ստեղծագործությունների կառուցվածքը, որոնք, ըստ իս պարունակում են հոգեւոր շատ խորը միտք: Մտքեր, որոնք գալիս են Աստծո

³⁹ Teologia dogmatica ortodoxa, pentru Institutele Teologice, 3 volume, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 1978, vol. I 504 էջ., vol. II 380 էջ., vol. III 466 էջ.; editia a II-a, 1996 (vol. I) / 1997 (vol. II, III), vol. I 344 էջ., vol. II 252 էջ., vol. III 308 էջ.; editia a III-a, 2003, vol. I 528 էջ., vol. II 392 էջ., vol. III 486 էջ:

⁴⁰ Stăniloae D. Teologia Dogmatică Ortodoxă. Vol. 1. էջ 5:

⁴¹ Stăniloae D. Dumnezeu, lumea și omul. էջ 11:

⁴² Stăniloae D. interviul lui Dan Mihu, Lumina credinței, in „Student”, nr. 10, 22 aprilie 1992, Bucuresti, էջ 5, Redactia: Pr. Prof. Dumitru Staniloae, Doctor honoris causa al Facultatii din Tesalonic (Grecia), in „Mitropolia Ardealului”, XXI (1976), nr.

4-6, էջ 376-377: Decernarea titlului de „Doctor honoris causa” al Facultatii de Teologie din Salonic P. C. Prof. Dumitru Staniloae, in „Studii Teologice”, XXVIII (1976), էջ 733-734:

⁴³ C.P.D.S., 1977. A se vedea Rev. Prof. Dumitru Staniloae, Doctor honoris causa of „St. Serge” Orthodox Theological Institute in Paris, in „ROC”, XI (1981), nr. 2, էջ 18. Pr. Prof. Dumitru Staniloae, doctor honoris causa al Institutului Saint Serge din Paris, in „Ortodoxia”, XXXIII (1981), nr. 3, էջ 486-488:

⁴⁴ Doctor Dimitrie Dimitrevici, dr. Amfilofie Radovici, Pr. Prof. dr. Dumitru Staniloae, „Doctor honoris causa” al Facultatii de Teologie din Belgrad, in „Studii Teologice”, XXXIV (1982), nr. 7-8, էջ 602-604: Un titlu onorific foarte valoros i-a fost si la Tübingen, Germania, in 1980; In acest sens a se vedea: Dumitru Staniloae, Teolog roman premiat de Facultatea Evangelica din Tübingen, in „B.O.R.”, XCVIII (1980), nr. 11-12, էջ 1100-1107; ne referim in fapt la premiul Doctor Leopold Lucas:

խորը գիտակցությունից, հնարավոր է, որ միայն կենդանի, հոգեւոր եւ զգացմունքային: Իրական հոգեւոր վիճակը հասունանում է խորը, ճշմարիտ Աստծո խորհրդի հասկացությամբ»:⁴⁵

Ստանիլուաեի աստվածաբանության հաջորդ կարեւոր բաղադրիչը արդի եկեղեցու փորձն է, որը այսօրվա մարդու խնդիրների կրողն է, որի լուծումը գտնում է եկեղեցու սուրբ հայրերի միջոցով. «Ես առաջնորդվում էի Եկեղեցու Սուրբ Հայրերով, բայց նաեւ գիտակցում էի, թէ ինչ է անհրաժեշտ ժամանակակից մարդու հոգու համար, եւ Եկեղեցու դավանանքը ինչ դեր կարող է խաղալ մարդու կյանքում այս աշխարհում, ինչպես նաեւ հոգու փրկության համար: Ժամանակը, որ մենք ապրում ենք, օր օրի մեզ բաժանում է Սուրբ Հայրերի ժամանակաշրջանից: Մենք փորձել ենք հասկանալ Եկեղեցու ուսուցումը՝ Սուրբ Հայրերի ոգով, բայց նույն ժամանակ պետք է մի փոքր մտածել, թէ ինչպես իրենք կրնան լինել եկեղեցու ուսուցումը այսօր, եւ ինչպես իրենք մարդկանց կմատուցեին այսօր»:⁴⁶

Ռումեն աստվածաբանի համար շատ մտահոգիչ էր, որ ժամանակակիցներից շատերը անտարբերությամբ էին վերաբերվում քրիստոնեական հավատքին: Այդ իսկ պատճառով շատ մեծ ջանք գործադրեց, որպեսզի միջոց գտնի համոզել շատերին, որ միայն քրիստոնեական հավատքն է առաջարկում կյանքի իրական իմաստը այս աշխարհում: Միտք, որը չի կարող առաջարկել գիտությունը, ինչքան էլ այն զարգացած լինի, ոչ էլ ժամանակակից փիլիսոփայությունը, որը իր ամբողջ կառուցվածքով սահմանափակում է աշխարհի տեսանկյունությունը: Այո, իրապես, որ այս աշխարհը զարմացնում է իրենով, բայց անկարող է տալ ամբողջական եւ վերջնական բավարարվածություն մարդուն:⁴⁷ Ստանիլուաեի կարծում էր, որ քրիստոնեական հավատքը իր ամբողջ հարստությամբ եւ խորությամբ կարող է տարբեր ժամանակաշրջանի հետ համահունչ լինել եւ ամեն անգամ բավարարել մարդու հոգեւոր պահանջները՝ չփոխելով որեւէ էական բան:

Ստանիլուաեի կատարեց իր առջեւ դրված բոլոր նպատակները, բայց պետք է նշել, որ այս ամենը իրեն հաջողվեց, ոչ թէ մոդեռնիզացիայի շնորհիվ, այլ կյանքի ճիշտ ընկալմամբ, որը ըստ Ստանիլուաեի՝ միշտ կենդանի է եւ նոր. «Ճշմարտությունը իրականում Քրիստոսն է եւ աստվածաբանական շարժումը առանց կասկածելու ամփոփված է Քրիստոսաբանության մեջ...»:⁴⁸ Ինչպես նշում է հայտնի անգլիացի ուղղափառ աստվածաբան Կալիստ եպիսկոպոս Ուերը. «Հայր Դոմիտրու Ստանիլուաեի դավանաբանությունը համարվում է առաջին ուղղափառ դավանաբանությունը, որտեղ տարբերությունը նկատվում է, որպես հիմնական գործոն՝ Աստծո ընկալումը ուղղափառ հասկացության համար:

Հրիստոս Անդրոուտասի դավանաբանությունը ամբողջությամբ մերժում է պալամական ուսուցումը, Պ. Տրեմբելասի դավանաբանությունը խոսում է Քրիստոսի մասին ոչ այդքան խորը: Նույնը կարելի է ասել ռուս աստվածաբան Մ. Պոմազանսկու, ինչպես նաեւ ավելի ուշ Մակար մետրոպոլիտ Բուլգակովի դավանաբանության մասին»:⁴⁹

Փրկիչ Քրիստոսի աստվածամարդկային անձնավորությունը գտնվում է Ստանիլուաեի աստվածաբանության կենտրոնում, իսկ աստվածային սերը համարվում է բանալին՝ ճիշտ հասկանալու. «Ես փորձում էի ցույց տալ քրիստոնյաներին Երրորդություն պաշտող Աստծուն, որպես սիրո Աստված, իսկ Հիսուս Քրիստոսին, որպես Աստծո Որդի, ով մարմնացավ եւ խաչվեց մեզ համար, որպես Աստծո սիրո կենդանի ապացույց, ով Իր կատարյալ սիրով արարեց մարդուն, որպեսզի հարաբերություն ունենա Աստծո հետ»:⁵⁰ Հիսուս Քրիստոս, Աստված եւ մարդ մի դուռ է, որի միջոցով Ստանիլուաեի ներթափանցում է Աստծո թագավորության անհասանելի խորհուրդները, աշխարհի խորհուրդի, մարդկային անձնավորության եւ այլ խորհուրդների մեջ:

Ստանիլուաեի իր վերջին տարիների թղթին հանձնեց եւս մի քանի քրիստոսաբանական գործեր՝ ցանկանալով կենտրոնաց-

⁴⁵ Stăniloae D. Dumnezeu, lumea și omul. էջ 11:

⁴⁶ Անդ. էջ 16:

⁴⁷ Անդ. էջ 12:

⁴⁸ Stăniloae K., ep. Experiența lui Dumnezeu în Teologia Dogmatică a Părintelui Dumitru Stăniloae // Persoană și comuniune... էջ 115:

⁴⁹ Stăniloae. Dumnezeu, lumea și omul. էջ 12:

⁵⁰ Անդ.:

նել ակադեմիական աստվածաբանության եւ ժամանակակից մտածողության ուշադրությունը Քրիստոսի անձի շուրջ, որպէս միակ հնարավորություն մերժելու բազմաթիվ եւ բազմատեսակ վտանգներ, որը կվտանգեր ճշմարիտ քրիստոնէական հավատքը: Այդպիսի աշխատություններից է «**Հիսուս Քրիստոսի ավետարանական կերպարը**» (1992 թ.)⁵¹, «**Հիսուս Քրիստոս. լույսն աշխարհի, մարդուն աստվածացնողը**» (1993 թ.):⁵² Կարելի է ենթադրել, որ Ստանիլոան, զբաղվելով այսպիսի գրական գործունեությամբ, կտրված կլինէր արտաքին աշխարհից, բայց՝ ոչ: Իր բազմաթիվ ելույթները Քյոլնի⁵³, Տուբինգենի, Բոննի, Ֆրայբուրգի, Հէյդելբերգերի⁵⁴, Փարիզի⁵⁵, Բեռնի, Ստրասբուրգի, Օքսֆորդի⁵⁶, Բելգրադի, Աթենքի⁵⁷, Թեսաղոնիկեի, Բոսսէի եւ Երուսաղեմի⁵⁸ համալսարաններում, ինչպէս նաեւ էկոմենիկ աշխարհում իր մասնակցությամբ բուն քննարկումները, մեծ ճանաչում բերեցին Ռոմեն ուղղափառ եկեղեցուն, հատկապէս՝ 1989 թ. դեկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո, երբ ռոմեն ժողովրդի հետ միասին ոտքի կանգնեց հոգեւորականաց դասը: Այս շարժման մեջ էր նաեւ ճշմարիտ հովիվ Հայր Ստանիլոան: Այս շարժումը տապալեց Ռոմինիայում կոմունիստական կարգերը: Վերոնշյալ շարժումը այնքան տարածվեց, որ նույնիսկ վերահսկողությունը Ռոմինիայում դարձավ անհնարին: Սույն տողերի վառ ապացույցը այն է, որ այդքան ավանդապահ եւ իրենց քրիստոնյա համարող ռոմինացիները Սուրբ Ծննդյան օրը՝ դեկտեմբերի 25-ին գնդակահարեցին Ռոմինիայի վերջին կոմունիստ նախա-

գահ Նիկոլա Չաուշեսկուին եւ իր կնոջը՝ Հեղինէ Չաուշեսկուին:

Հուսկ՝ ներկայացնում ենք Ստանիլոանի աստվածաբանության հիմնական բնավորական գիծը: Դումիտրու քահանա Ստանիլոանի աստվածաբանությունը սիրո աստվածաբանություն է եւ անձնական հարաբերություն: Հիմնական միջոցը խոսել Աստծո եւ մարդու մասին սիրո լեզուն է: Մերը, ըստ Ստանիլոանի, վերերկրային էություն է: Այդ իսկ պատճառով այն միշտ փորձում է վեր բարձրանալ, որովհետեւ միայն վերելում կարելի է ստանալ ճշմարիտ եւ ամբողջական տեսանկյունը: Հայր Դումիտրու Ստանիլոանի, որեւէ ստեղծագործություն բացելով՝ հանդիպում եւ կարդում ենք միեւնոյն խոսքը՝ սեր: Սուրբ Երրորդությունը բացարձակ սիրո արտահայտությունն է: Հիսուս Քրիստոս, Աստծո Որդին է, Ով մարդացել է ի սեր մարդկանց: Աշխարհը եւ ամբողջ արարչությունը Աստծո սիրո արտահայտությունն է: Լեզվի սիրո շնորհիվ Ստանիլոան հաղթահարում է ամեն դուալիստական համակարգ, ամեն անդունդ երկնքի եւ երկրի, Աստծո եւ մարդու, հոգու եւ նյութի, պատմության եւ եկեղեցու, ժամանակի եւ հավիտենության:

Ռոմինացի մեծ աստվածաբանը իր կյանքի մահկանացուն կնքեց 1993 թ. հոկտեմբերի 5-ին: Ռոմեն ուղղափառ եկեղեցու Ս. Մինողի որոշման համաձայն Ի դարի սուրբ հայրերի ավանդության անխոնջ թարգմանչի եւ մեկնաբանի մարմինը ամփոփեցին Չեռնիկա վանքում: Հարց է առաջանում, թե որտեղ է գաղտնիքը Ստանիլոանի աստվածաբանության ուժի: Պատասխանը հստակ է: Աստծո հանդեպ ունեցած բացարձակ սերը, անսահման վստահությունը՝ աստվածային սիրո ուժի:

Ստորեւ ներկայացնում ենք ռոմինացի նշանավոր մտածողի աստվածաբանական բոլոր գործերը:

Գրականության ցանկ

Viata si activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului si legaturile lui cu Tarile Romanesti, teza de doctorat, cu o prefata de V. Loichita, institutul de Arte Grafice si Editura „Glasul Bucovinei”, Cernauti, 1929, VII+69 p.; in „Candela”, 1929, nr. 40, Catolicismul de dupa razboi, Edit. Arhidiecezana, Sibiu, 1933, (Lucrare publicata fragmentar in „AATA”, anii 1930-1931, 1931-1932, եւ „RT”, 1931-1933), Viata si invatatura **Sfantului Grigorie Palama**, cu trei tratate, Sibiu, 1938; editia a II-a (revizuita, cu noua introducere a autorului), Edit. Scripta, Bucuresti, 1993; editia a III-a, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 2006,

⁵¹ Chipul evanghelic al lui Iisus Hristos, Edit. Mitropoliei Ardealului, Sibiu, 1992:

⁵² Iisus Hristos, Lumina lumii si indumnezeitorul omului, Edit. Anastasia, Bucuresti, 1993:

⁵³ **Dumitru Staniloae**, Conferintele tinute de **Parintele Profesor Dumitru Staniloae**, la institutii de invatamant si intruniri bisericesci din R.F.G., in „B.O.R.”, LXXXIX (1971), nr. 7-8, էջ 780-781:

⁵⁴ Conferinte de P.C. Pr. Prof. D. Staniloae in R.F.G., in „Studii Teologice”, XXVI (1974), nr. 9-10, էջ 775:

⁵⁵ Conferintele teologice tinute de Pr. Prof. D. Staniloae in Franta, in „B.O.R.”, XCI (1973), nr. 9-10, էջ 986-987:

⁵⁶ Conferintele teologice tinute de Pr. Prof. D. Staniloae la Universitatea din Oxford, in „B.O.R.”, XC (1972), nr. 5-6, էջ 514-515:

⁵⁷ Simpozionul teologic de la Salonic si conferintele tinute de **Pr. Prof. Dumitru Staniloae**, in „B.O.R.”, XC (1972), nr. 9-10, էջ 982-983:

⁵⁸ C.P.D.S., 1970-1985:

Ortodoxie si romanism, Edit. Arhidiecezana, Sibiu, 1939, (culegere de articole publicate intre 1934-1935, in „TR” si „G”); editia a II-a, realizata de Asociata Romanilor din Bucovina de Nord, fara, editura, fara localitate, (1992); editia a III-a, Edit. Albatros, Bucuresti, 1999, Pozitia Domnului Lucian Blaga fata de Crestinism si Ortodoxie, Edit. Arhidiecezana, Sibiu, 1942, (extras din „TR”, 1940-1942); editia a II-a, Edit. Paideia, Bucuresti, 1993; editia a III-a, 1997, Iisus Hristos sau restaurarea omului, Edit. Arhidiecezana, Sibiu, 1943, editia a II-a, Edit. Omniscop, Craiova, 1993; in „AATA”, XIX (1942-1943), ț 5-406, Teologia dogmatica si simbolica, Manual pentru Institutele Teologice, 2 volume, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 1958, vol. I, vol. II (in colaborare cu **N. Chitescu, I. Todoran, I. Petreuta; Parintele Profesor Dumitru Staniloae** nu a a fost consemnat ca si coauthor, pentru ca, intre timp, inainte de aparitia lucrarii, a fost arestat); editia a II-a, vol. I, Edit. Renasterea, Cluj-Napoca, 2004, Uniatismul in Transilvania, incercare de dezmembrare a poporului roman, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 1973, Gia bena orthodoxo oikoumenismo, Eucharistia, piste, Ekklesia (ta problema tes Intercommunio), **eisagoge Panagiotes Nellas**, metaphrase Eleutherios Mainas, Athos, Peiraieus, 1976, Philosophika kai theologika Erotemata („Peri diaphoron aporion ton hagian **Dyonisiou** kai **Gregorion**”), tou hagiou **Maximou tou Homologetou**, eisagoge scholia **Prot. D. Staniloae**, metaphrase Ignatios Sakales, tom. I, Apostolike Diakonia, Atena, 1978, Teologia dogmatica ortodoxa, pentru Institutele Teologice, 3 volume, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 1978, vol. I., vol. II., vol. III.; editia a II-a, 1996 (vol. I) / 1997 (vol. II, III), vol. I., vol. II., vol. III.; editia a III-a, 2003, vol. I., vol. II., vol. III., Theology and the Church, translated by **Robert Barringer**, Foreword by **John Meyendorff**, St. Vladimir’s Seminary Press, New York, 1980, Proseuche, Eleutheria Hagioteta, Prologos **Arhim. Gheorghios Grigoriatou**, Edit. Leimon, Atena, 1980, Dieu est Amour, traduction et postface de **D. Neeser**, Edit. Labor et Fides, Geneva, 1980; editia a II-a, 1989, Teologia morala ortodoxa (vol. III), Spiritualitatea ortodoxa, pentru Institutele Teologice, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 1981, Prière de Jésus et expérience de Saint Esprit, préface **Olivier Clément**, Desclée de Brouwer, Paris, 1981, Ose comprendre que Je t’aime, Les Éditions du Cerf, Paris, 1983, (convorbiri cu Marc Antoine Costa de Beauregard), Dios es Amor, tradujo **Alfonso Ortiz**, Secedariado Trinitario, Salamanca, 1984, O Theos einai agape, Tesalonic, 1984, He poreia me to **Sotera Christo**, tria theologika dokimia, To Peribole tes Panagias, Tesalonic, 1984, Orthodoxe Dogmatik I, mit einem **Gleitwort von Jurgen Moltmann**, aus dem Rumanischem ubersetzt von **Hermann Pitters, Benzinger Verlag, Gutersloher Verlagshaus, Gerd Mohn**, Zurich-Einsiedeln-Koln, 1985, Le génie de l’Orthodoxie. Introduction, Avant-propos du métropolitite Damaskinos, Préface d’**Olivier Clément**, Traduit du roumain par **Dan Ilie Ciobotea**, Desclée de Brouwer, Paris, 1985, Il Grnio dell’ Ortodossia, Prefazione di **Olivier Clément**, Edit. **Jaca Book**, Milano, 1986, Dio e amore, Citta Nuova, Roma, 1986, Spiritualitate si comuniune in Liturgia ortodoxa, Edit. Mitropolia Olteniei, Craiova, 1986; editia a II-a, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 2004, Chipul nemuritor al lui Dumnezeu, Edit. Mitropolia Olteniei, Craiova, 1987; editia a II-a, 2 volume, Edit. Cristal, Bucuresti, 1995, vol. I., vol. II., Convorbiri duhovnicesti, II (continuare la vol. I (1984), ț 175-190), editata de Episcopia Romanului si Husilor, 1988, ț 13-120, (convorbiri cu Protos. Ioanichie Balan), La preghiera di Gesu’ e lo Spirito Santo, Citta Nuova, Roma, 1988,

Orthodoxe Dogmatik II, aus dem Rumanischen ubersetzt von **Hermann Pitters, Benzinger Verlag, Gutersloher Verlagshaus, Gerd Mohn**, Zurich-Einsiedeln-Koln, 1990, Ho Theos, ho kosmos kai anthropos: Eisagoge sten orthodoxe dogmatike theologia, metaphrase **P. Constantin Coman, Jorgos Papaeuthymios, Armos**, Atena, 1990., editia a II-a, 1995, Studii de teologie dogmatica ortodoxa, Hristologia **Sf. Maxim Marturisitorul**. Omul si Dumnezeu. Sf. Simeon Noul Teolog, Imnele iubirii dumnezeiesti (traducere), Edit. Mitropolia Olteniei, Craiova, 1991, Chipul evanghelic al lui Iisus Hristos, Edit. Mitropoliei Ardealului, Sibiu, 1992, Reflectii despre spiritualitatea poporului roman, Edit. Scrisul romanesc, Craiova, 1992; editia a II-a, Edit. Elion, Bucuresti, 2001, Sapte dimineti cu Parintele Staniloae, Edit. Anastasia, Bucuresti, 1992; editia a II-a, 2002, (convorbiri cu **Sorin Dumitrescu**), Iisus Hristos, lumina lumii si indumnezeitorul omului, Edit. Anastasia, Bucuresti, 1993, Sfanta Treime sau La inceput a fost iubirea, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 1993; editia a II-a, 2005, Ascetika si mistica ortodoxa, 2 vol., Edit. Deisis, Manastirea Sf. Ioan Botezatorul, Alba Iulia, 1993, vol. I., vol. II., Trairea lui Dumnezeu in Ortodoxie, culegere de studii dogmatice, Prefata de **Pr. Prof. Dr. Ilie Moldovan**, Antologie, studio introductive si note de **Sandu Frunza**, Edit. Dacia, Cluj Napoca, 1993; editia a II-a, 2000, Iubirea crestina, selectia textelor si postfata de **Sandu Frunza**, Edit. Porto-Franco, Galati, 1993, Ne vorbeste **Parintele Dumitru Staniloae**, I, Edit. Episcopiei Romanului si Husilor, Roman, 1993, (convorbiri cu **Arhim. Ioanichie Balan**), The Experience of God. Orthodox Dogmatic Theology, vol. I: Revelation and Knowledge of the Triune God, translated by **Ioan Lonita** and **Robert Barringer**, Foreword (XXVII) by **Bishop Kallistos of Diokleia**, Holy Cross Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 1993; edita a II-a, 1998; editia a III-a, 2000, Theologia kai Ekklesia, metaphrase **Nikos Tsirones**, Tinos, Atena, 1994, **Saint Maxime le Confesseur**, Ambigua, introduction par **Jean claude-Larcher**, avant-propos, introduction et notes par **Emmanuel Ponsoye**, commentaires par le pere **D. Staniloae**, Paris-Suzesnes, 1994, **Mica Dogmatica** vorbita, **Dialoguri la Cernica**, traducere de Maria-Cornelia Oros, Edit. Deisis, Sibiu, 1995; editia a II-a, 2000 (convorbiri cu **Marc Antoine Costa de Beauregard**), Rugaciunea lui Iisus si experienta Duhului Sfânt, Cuvant înainte de **Arhim. Gheorghios Grigoriatul**, Prefata de **Olivier Clément**, traducere din limba franceza de **Marilena Rusu**, Edit. Deisis, Sibiu, 1995; editia a II-a, traducere de **Maria-Cornelia Ica jr**, Edit. Deisis, Sibiu, 2003, Orthodoxe Dogmatik III, mit einem Gleitwort von **Jurgen Moltmann**, aus dem Rumanischen ubersetzt von **Hermann Pitters, Benzinger Verlag, Gutersloher Verlagshaus, Solothurn, Dusseldorf**, 1995, Oracion De Jesus y Exmeriencia Del Espiritu Santo, traduccion **Alejandra Gonzales Bonilla, Narcea S. A. de Ediciones**, Madrid, 1997, The Experience of God. Orthodox Press, Brookline, Massachusetts, 2000, Ascetica si mistica Bisericii Orthodoxe, Edit. IBMBOR, Bucuresti, 2002, Orthodox Spirituality. A Practical Guide for the Faithful and a Definitive Manual for the Scholar, translated by Archyandrite **Jerome** and **Otilia Kloos**, Foreword by **Alexander Golubov**, St. Tikhon’s Seminary Press, Pennsylvania, 2002, Natiune si crestinism, culegere de articole din periodice, editie ingrijita de Constantin Schifirnet, Edit. Elion, Bucuresti, 2003, O teologie a icoanei, culegere de studii dogmatice, postfata de **Adrian Matei Alexandrescu**, vol. ingrijit de **Stefan Ionescu-Berechet**, Edit. Anastasia, Bucuresti, 2005:

СОЦИОЛОГИЯ

Социоэнергетика и акупунктура как новая социальная технология

Григорьян Э.Р.

Кафедра социологии и социальной работы Армянского государственного педагогического университета им. Х. Абовяна (Армения, Ереван)

ernestgrig@hotmail.com

Ключевые слова: социология, социальная инженерия, социоэнергетика, социальная энергия, социальная технология, акупунктура, динамическая гармония

Սոցիոէներգետիկան և ակուպունկտուրան որպէս սոցիալական նոր տեխնոլոգիա

Գրիգորյան Է.Ռ.

Խ. Աբովյանի անվ. Հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի սոցիոլոգիայի և սոցիալական աշխատանքի ամբիոն (Հայաստան, Երևան)

ernestgrig@hotmail.com

Ամփոփում: Հնդվածում զարգածվում է սոցիոլոգիայի նոր ճյուղավորումը, որը հարում է սոցիալական ինժեներիային և ստացել է անվանումը սոցիալէներգետիկայի: Հասարակական գործընթացների ուսումնասիրության համար այս նոր գիտության հասկացության կազմի և կիրառելիության հիմնավորման հետ մեկտեղ ենթարկվում է հեղինակային փոփոխությունների և սոցիալական պայմանների հարմարեցման Ռ. Ֆոլի Հայտնի ասեղնաբուժական մեթոդաբանությունը: Այն ներկայացվում է որպէս սոցիալական նոր տեխնոլոգիա, որը հիմնված է սոցիալէներգետիկայի վրա:

Վճռորոշ բառեր սոցիոլոգիա, սոցիալական ճարտարագիտություն, սոցիալէներգետիկա, սոցիալական էներգիա, սոցիալական տեխնոլոգիա, Ասեղնաբուժություն, դինամիկ ներդաշնակություն

Socioenergy and Acupuncture as a New Social Technology

Grigoryan E.R.

Department of Sociology and Social Work of the Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan (Armenia, Yerevan)

ernestgrig@hotmail.com

Abstract: The article develops a new branch of sociology, adjacent to social engineering and received the name of socioenergetics. Along with the substantiation of the conceptual structure and applicability of this new science to the study of social processes, the author introduces the known acupuncture methodology of R. Foll as exposed to modification and adaptation for applicability to social conditions. It is introduced as a new social technology based on socioenergetics.

Keywords: sociology, social engineering, socioenergetics, social energy, social technology, acupuncture, dynamic harmony

Все мы восхищаемся шедеврами архитектуры – будь то средневековые соборы или современные чудо-здания. Входя в эти, немислимой высоты сооружения, пользуясь стремительными лифтами, мы еще раз поражаемся неиссякаемой творческой потенции архитектуры и инженерного творчества, перешагнувших, казалось бы, пределы возможного.

А ведь все эти достижения, как необходимое условие, предполагают такой же высокий уровень социальной организации, при которой абсурдом будет ожидание прихода крановщика или подвоза нужных стройматериалов. Не хочется даже сравнивать понатыканные в Ереване

строительные площадки, которые десятилетиями ждут возобновления работ. Вопрос в другом. Почему мы не занимаемся продумыванием и конструированием таких же шедевров и в социальном пространстве, в социальном строительстве? Почему социальная организация жизни в РА больше смахивает на намеренную хаотизацию, чем на устойчивое рутинное решение бытовых проблем. Может ли возникнуть в таких условиях какой-либо шедевр в любой области, если творцы этого шедевра не уверены, что заказанные материалы принесут в срок, или нужные подготовительные работы не остановятся из-за чьего-либо каприза?

Предварительным условием развития страны является конструирование такой социальной атмосферы и сопутствующей ей социальной структуры, которая детально проработает допустимые социальные нормы, установит высокие санкции за их нарушения, или вообще сделает нарушение социальных норм невыносимым. Именно такие социальные структуры обеспечивают успехи в футболе, в авиации, в производстве, не говоря уже об армии и войне. Как может транснациональная корпорация добиться успеха без такой жесткой дисциплинарной атмосферы, где подразделения координируются и взаимодействуют гораздо точнее, чем голевая передача мяча в футболе?

Сравнивая социальный организм со здоровым организмом человека, можно позавидовать абсолютной динамической гармонии всех без исключения органов, полной согласованности структуры и функций всех подсистем организма. Такое состояние уникально - оно результат всей эволюции и предыстории отношений организма и внешней среды. Организм - это сотрудничество специализированных клеток (органов или систем), которые "работают" друг на друга, помогают друг другу и совместно реагируют на внешнюю и внутреннюю среду. При этом каждый орган или система (или их подуровни), характеризуются приблизительно равным потоком поступающей энергии и участием в системе организма и внешней среды. Многие науки в поисках образцов невероятной координации действий обращаются к мудрости человеческого организма. Поддержание здоровья в нем обеспечивается множеством взаимообусловленных связей (сложнейшей кибернетической системой, которая постоянно центрирует организм), в основании которого лежит постулат гармонизации. Вот эти динамические связи, поддерживаемые специализированными органами и их реакцией на изменения в своем окружении, и есть центральный механизм адаптации. Каждый орган, система, клетка в контексте определенной ситуации значимы функционально по-разному, а вот в отношении к поступающей в организм энергии - все одинаковы.

Сегодня ученые вновь обращаются к древним учениям, в которых жизнь представлялась как проявление вибрационной (биоэлектрической) энергии. Эта энергия циркулирует по строго определенной схеме, по особым каналам, которые были названы меридианами тела. Они служат транспортными каналами для жизненной энергии по всему телу. Если есть закупорка канала, это приводит к отсутствию энергоснабжения в одних участках тела, и избытку энергии в других областях. Энергетические завалы могут

быть результатом стрессов, травм, плохих привычек, жесткой диеты, отсутствия физических упражнений, и могут быть истинной причиной всех нарушений здоровья (физического / психического / духовного). Для человеческого тела эффективность этих древних методов лечения организма давно доказана. Они были даже перетворены в 19 веке немецким ученым Р.Фоллем и названы акупунктурой. Это лечебный метод, основанный на воздействии на специальные точки, связанные с работой внутренних органов и систем. Воздействуя на эти активные точки на теле, запускается процесс самоизлечения организма, устранения нарушений различных функций, располагающихся на различных участках тела. Дополнительная энергия стимулирует остановленную или нарушенную функцию, вызывая естественное восстановление организма. Потоки энергии в нашем теле влияют на то, как мы себя чувствуем, о чем мы думаем, и определяют состояние нашего здоровья. Когда энергия жизненной силы в организме заблокирована, появляются различные дисбалансы и разной тяжести проблемы. Разблокировать завалы и призвана акупунктура. Иглами как бы пробивают бреши в закупоренных энергетических каналах и открывают их для свободной циркуляции энергии. Воздействие акупунктуры похоже на то, как если бы потоки воды (энергии), удерживаемые позади плотины, пробили бы все блокирующие их движение препятствия.

В истории социальной мысли соблазн использовать модель человеческого организма как аналогию для общества выразился в устойчивой методологии органицизма, породившей немало социологических теорий. Попробуем в очередной раз воспользоваться этой методологией и вскрыть в обществе аналогичные явления.

Определенные аналогии между организмом человека и обществом, конечно, имеются. И организм, и общество в экономическом аспекте, - это нескончаемые мировые потоки энергии, связанные между собой. С этих позиций здоровье человека и здоровье экономики связаны между собой. Любая болезнь организма характеризуется рассогласованием метаболических показателей органов, аналогичная разбалансировка показателей ухудшает ритмику общества. И там и тут - главное условие бесперебойной деятельности - это гармонизация процессов. А гармонизация - это, как правило, экстремальность (оптимальность, эффективность) определенных показателей.

Как создать такие технологии для улучшения общественного здоровья?

Следуя вышеприведенной аналогии, теоретически это можно сделать только путем увели-

чения всевозможных положительных и отрицательных связей, ведущих к здоровью общества, усиления их пропускной способности (прочищение протоков), повышения их энергетической емкости, центрирования экономического метаболизма. Насколько эта аналогия верна?

Поскольку в природе все процессы структурно подобны, т.е., гомоморфны, то применительно к обществу эта схема предполагает, прежде всего, нахождение таких ключевых точек, в которых центрировано множество разветвляющихся связей, в целом охватывающих все общество. Как правило, эти точки энергетически и информационно более насыщены, более активны. Но эти точки не лежат на поверхности, как казалось бы. Предварительно эти процессы должны быть изучены, информационно доступны, прозрачны для всей экономики, в первую очередь. Основная гипотеза социологической (социальной) акупунктуры состоит в том, что в отличие от организма процесс закупорки протоков энергии (разного рода нужных ресурсов) в общественном организме вызван неправильным (неоптимальным) строением социальной структуры.

В практике политической жизни мы замечаем множество давно возникших похожих технологий, выполняющих роль ее «коррекции». Главными среди них выступают статьи государственного бюджета, отправляющие большие финансовые средства на «подкормку» различных общественных отраслей. Затем надо отметить практику огромных денежных вливаний в политические объединения, «вспучивающие» тот или иной фрагмент общества, придающие ему подчас гипертрофированные размеры. Далее, это, конечно, роль СМИ, косметически замазывающих серьезные раны и осложнения социального организма. Затем, это гранты, прежде всего иностранных учреждений, финансирующих «растравление» (сыпать соль на рану) болевых точек организма, многочисленные благотворительные организации и т.д. Но насколько научны эти энергетические вливания, не ведут ли они к еще большим перекосам социальной структуры?

Ответам на эти вопросы и должна способствовать новая социальная наука – социоэнергетика.

Как таковая, впервые она появляется в работах А.Д. Кашпура и С.Л. Василенко (см.1).

Их позиция состоит в том, что они принимают социальную энергию как некий самостоятельный феномен, который наиболее полно формирует и определяет пути, скорости и конкретные виды всех социальных преобразований на Земле. Социоэнергетический подход к общественным структурам, процессам, считают

они, предлагает новую методологию и инструментарий раскрытия социально-экономических и научно-технических инновационных изменений. В терминах социальной энергетике государство представляется социоэнергетическим блоком, война – социоэнергетическим «коротким замыканием», сопровождающимся высоким социоэнергетическим напряжением, социоэнергоресурсы – это валовый национальный продукт и т.д. В обществе есть большое многообразие направлений, где возможен и полезен социоэнергетический подход.

Принимая это направление как научно обоснованное и соглашаясь с названием этой науки, разовьем свое собственное поле ее применений.

Социум – это идейно связанная совокупность совместно проживающих людей, объединённых общностью интересов, целей, стремлений, и имеющих общую территорию, собственность и ресурсы. Поскольку человек является социальной сущностью, то он сознательно и подсознательно всегда стремится к общению на базе распространенных в данном социуме паттернов. Эти паттерны даются ему в наследование и могут быть самого разного рода – от полезных до вредоносных. Паттерны обладают разной энергоемкостью – для бедных общественных слоев они одни, для богатых – другие. Развитие человека находится в прямой зависимости от характера и формы этих паттернов, а также идей и смыслов, функционирующих, прежде всего, в близкой ему общине, дающей первый аналог построения общественных взаимоотношений. Дальнейшее развитие социума базируется на отборе части этих паттернов, как ведущих для общественной жизни. Предполагается и обосновывается, что они согласуются с законами мироздания и предоставляют человеку благоприятные условия как равноправному члену живой природы. Выживанию обществ способствует не столько форма экономического содержания, сколько эти, отобранные и принятые обществом паттерны - **смыслы, идеи, символы, закрепленные в них реакции, которые либо придают нам энергию, либо отнимают. Именно они служат энергетическими источниками для разного рода общественных отраслей.**

Каждое слово, улыбка, холодный или добродушный взгляд неизбежно запускают коренящийся в социуме механизм синхронизации энергетических проявлений контактирующих людей, их взаимной настройки на притяжение, либо отталкивание. В первом случае, как и при прослушивании любимой музыки, усиливается внутреннее ощущение духовного единства с остальными, в том числе и со случайным прохожим, чей приветливый взгляд вы случайно пере-

хватили. Во втором случае, вас окатывает волна холода, вызывая в вас ответное чувство тревоги, переходящее в ненависть, хотя реального контакта с ним еще нет.

Не только каждое слово - походка, одежда, интонация, цвет рубашки или башмаков, жесткость или плавность жестов, не говоря уже о выражении лица – все немедленно включает самонастройку организма либо на резонанс с этим, социально приемлемым субъектом, либо отказывает вам даже в попытках сближения с этим субъектом, как нарушившим некие, не всегда даже понятные вам, критерии. Причем все это происходит по большей части бессознательно. Но как только устанавливается этот резонанс, вы чувствуете прилив энергии, именно социальной энергии, усиливающей вас и подтверждающей ту концепцию социума, те паттерны, которую вы разделяете. Энергетика внутреннего мира человека – составная часть энергетики социального мира. Особенно силен этот резонанс во время разного рода праздников. Резонансные проявления духовных настроений больших масс людей на больших территориях придают им необычайно большую силу (энергию), которая может резко поднять уровень сплоченности общества и его созидательную мощь. Давно известен и интенсивно используется, особенно во время социальных движений, потенциал призывающей символики, сопутствующей цветовой конфигурации, музыкального сопровождения и других средств, в том числе и экзотически-религиозного характера. Они выполняют роль мощных генераторов социоэнергетического поля, насыщающего кинетическую энергию мировых социальных движений.

Борьба за энергию пронизывает всю историю. Поэтому на страже усиления энергетики одного социума стоят другие, жаждущие того же, социумы. В современных обществах давно уже научились укрощать социальные инстинкты соседей. Развитие средств коммуникации – телевидение, радио, Интернет, и других средств распространения «информационных ядохимикатов», принадлежащих одному социуму, распыляет, упрощает, уничтожает взаимный настрой большого количества людей, принадлежащих другому социуму, как опасный для конкурентного социума. Планомерно разрушаются всевозможные связи между людьми, между коллективами, между организациями. Огромное количество денег и энергии тратится на то, чтобы воспрепятствовать бессознательному стремлению людей настроиться на волну остальных. Ведь как только такое объединение возникает, происходит возрождение духовной основы общества, люди становятся лучше и чище, а об-

щество – сильнее и более раскрепощенным. Но за этим бдительно следят другие общества, а сегодня этого страшно боится паразитическая верхушка современного мира. Поэтому распыление социальной энергии людей достигло сегодня чудовищных размеров и уже угрожает способности человека выжить во все более ухудшающихся условиях. Поэтому никогда социальные паттерны не предстают в своей наиболее чистой энергоемкой и энергосберегающей форме. Всегда они – компромисс между полюсами. Одни страны приняли паттерны удовлетворения своих, даже мельчайших прихотей и капризов – так называемые «права человека», другие – не в состоянии обеспечить свои базовые нужды. История свидетельствует о многих обществах, тысячелетиями прозябающих в условиях жесткого распыления своей социальной энергетикой под влиянием навязанных, коварных доктрин (паттернов), хотя и в довольно благоприятных природных условиях. Не столько используют энергию этих людей, сколько боятся их созидательного порыва, прививая им «преступность» таких даже помыслов.

Попробуем выстроить более общую, энергетическую концепцию общества. Фактически, это означает, привести социологию и экономику к общему знаменателю, слить их в одну науку – социоэнергетику, занимающуюся открытием и исследованием свойств и закономерностей феномена «социальной энергии». Поскольку именно энергия является определяющим фактором для всего живого, то было бы серьезным упущением, обходиться без этого понятия в социальных науках. Особенно странно наблюдать потуги экономики выдать научные решения, не прибегая к основному для нее понятию – энергии. и не стараясь опереться на естественнонаучные модели. Понятно, почему паразитарный слой делает все, чтобы вытравить это, кошмарное для него понятие, из сознания науки. Иначе, придется давать отчет о нагло присвоенном праве распоряжения энергией людей. Но законы природы все поставят на свои места. Поэтому обратимся к выстраиванию научной платформы этой новой науки.

Развитие жизненного пространства, субъективного и социального мира базируется на определенных нормах и правилах, подчиняющихся ряду основных законов. Первый, это закон сохранения и превращения энергии из одного вида в другой. Поскольку в мире все состоит из энергии, значит, не только природные ресурсы, но и все остальные, включая интеллектуальные, духовные и даже человеческие мысли и намерения представляют собой различные виды производящих или управляющих энергий. Эти энергии могут трансформироваться и переходить из од-

ного вида в другой, в том числе из субъективного мира в материальный и обратно. Есть мысли и сопутствующие им нормы (паттерны), которые провоцируют деструкцию и разрыв связей, а значит, блокаду поступающей энергии, и есть противоположные – укрепляющие единство и мотивирующие созидание, в том числе новых связей. На этой базе возникают даже специфические субкультуры и типы человека – деструкциониста, и наоборот, подвижника и креациониста.

Второй, это закон свободы волеизъявления всех сущностей объективного и субъективного мира, который предусматривает возможность отклонения от унаследованной и задающей программы в определенных пределах. Так называемый, закон свободы воли. Этот закон дает возможность творческой работы с производящими и управляющими энергиями в зависимости от необходимого уровня ее оптимальности, комбинации деструктивности-созидательности, уровня сознания социального субъекта и т.д. Следствием этого закона является предосторожность общества к наличию в нем невежественных, малограмотных или просто глупых людей. Они, иногда, опаснее врагов. Их нельзя оставлять без опеки и просветительной работы. Согласно закону ограниченного разнообразия, свобода выбора на нижних этажах восполняется недоразвитием на более высоких и более продуктивных этажах. И, наоборот, более жесткие ограничения внизу способствуют более сложным и более развернутым плодам на этажах выше. Точно так, как растет дерево. Низкие кустарники всю свою энергию тут же реализуют в ягодах. Т.е., либо мы свободу творчества предоставляем недостаточно образованным слоям, либо мы создаем условия для подлинного и серьезного творчества.

Третий, это закон причинно-следственных связей, который регламентирует взаимосвязанную последовательность развития событий в процессе трансформации производящих и управляющих энергий. Другими словами, этот закон обеспечивает логическую последовательность действий при формировании материального мира и управления жизненными процессами, в том числе он является и законом воздаяния. То есть, чтобы любой инициатор своих намерений, действий или поступков, фактически или мысленно (мысль – это тоже программа действий), мог сам на себе испытать результаты своих инициаций. Эти и ряд других законов и являются опорами социоэнергетики при изучении общественной жизни. От конституции до любого конкретного нормативного акта (например, в налоговой системе) вся структура социальных норм в правовом государстве выра-

ботана с учетом расстановки сил в поле социальной энергетики. Более того, любая принятая норма немедленно облекается ее энергетическими следствиями. Сколько потеряло общество при внедрении этой нормы и сколько приобрело? И кто виноват в потерях? Где лоббировавшие эту норму субъекты? И как они будут компенсировать потери общества? И не только в деньгах, а в показателях социальной энергии.

Общая энергия мировой социосферы, включающая в себя энергии всех отдельных объектов социальных систем, представляет собой достоинство человечества. И задача идеального управления состоит в том, чтобы максимально использовать его во благо всего человечества. Но в социальном организме энергия специфична. Нельзя в управлении экономикой перераспределить энергию, не задев чьи-то интересы. И тут только два результата перераспределения: либо энергия центрирует общество в направлении к динамической гармонии, либо дисгармонирует его. Третьего состояния – нет, ибо в любом ином случае будет дисгармония.

В механизме социоэнергетики присутствует генерация, аккумуляция, перераспределение и движение человеческой мысли, интересов и настроений людей. Здесь образуется некий "симбиоз" физических и духовных энергий. Результат социоэнергетических процессов – это общество в его развитии, рассмотренное с позиций многоаспектного влияния разнородных энергопроцессов, в том числе и формирующихся в духовно-мыслительной среде. Это кумулятивные построения, в которых каждый последующий слой накладывается на предыдущий. То, чем закончился предыдущий период, становится **законом** для начала и развития следующего периода. Всякое последующее действие происходит по памяти предыдущего действия. Вырисовывается схема чисел Фибоначчи (каждое последующее есть сумма двух предыдущих) и опора на золотое сечение. Причем, новый период колебания не может начаться, пока не закончится предыдущий период.

Социальные процессы сопровождаются своими вибрационными аспектами. Для них характерен возврат энергии возбуждения колебаний в исходную точку пространства колебаний – к генератору возбуждения. При поглощении электромагнитных волн тело запоминает характер их спектра, и потому не может излучать то, с чем оно не имело взаимодействия. Чему научилось (паттерн), то и афишируется наружу. Поэтому все тела ведут себя в соответствии со свойствами волны, с которой они взаимодействовали. Спектр поглощения тождествен спектру излучения.

Автоколебания позволяют накапливать информацию прошлых действий (паттерны) и ею руководствоваться в дальнейшем, служат основой всякой памяти для возвращения системы после возбуждения в исходное состояние. Для сохранения собственной частоты колебаний автоколебательной системе нужен приток резонансной энергии, и потому у нее должна быть чувствительная система (См.2).

Социоэнергетика включает расстановку сил политического, религиозного, национального, мировоззренческого характера. Характеризует их отношение к таким категориям, как экономика, власть и государственность, научно-технический прогресс, гуманизм, личная жизнь человека. Организация общественной жизни чрезвычайно сложна и далеко не всегда поддается разумному контролю. Но, тем не менее, социоэнергетика способствует более четкому решению задач общества - создать мир, в котором все контролируется разумом, а не прибылью. Социальная этика была эффективной в ограниченных по размерам общества, пока в них существовали стабильные формы жизни и общественных отношений. В условиях огромной мировой экономической и социальной динамики понадобились новые методы, новые формы рационализированного контроля. А критерий тот же – динамическая гармония. Она теперь должна проявляться в симметрии и асимметрии оборотов мировых экономических потоков, выступающих как новое диалектическое единство. И здесь также действует оптимум (экстремум) между реальными проблемами и возможностями настоящего соответствовать идеалам будущего. Эти положения полностью аналогичны осуществленной в медицине энергетической методологии Р.Фолля (3), отражающей стремление к симметрии встречных метаболических потоков. Это дает дополнительные основания распространить организменные представления на социум.

Прежде чем обратиться к возможностям гармонизации социальной энергии, рассмотрим, что входит в совокупный объем именно социальной энергии? Это – 1) трудовой потенциал F_1 , включающий в себя не только физические, но и профессиональные возможности социальной среды; 2) творческий потенциал F_{21} , характеризующий энергетiku духовной культуры нации, т. е. той части общества, которая занимается творческим, духовным и интеллектуальным трудом, а также потенциал F_{22} духовной культуры, накопленный в предшествующий период времени, т. е. $F_2 = F_{21} + F_{22}$. И третий фактор – 3) F_3 это кумулированная в организационных построениях огромная потенциальная энергия, которая пока не поддается сознательному управлению, но чаще

активизируется в деструктивных целях. Ранняя социология искала, например, в экспериментах Мейо, научные основания управления этой энергией, но особого успеха не добилась. Ее просветил японский опыт, а точнее, перенятая у айнов культура.

Задачи, которые ставит социоэнергетика, относятся исключительно к возможностям оптимизации социальной – трудовой и творческой – энергии на благо общества. Причем, особое место и роль в потенциале занимает идеационное и организационное содержание энергии. Простой пример: коллектив может быть организован тысячами способами. Но только немногие из них приведут к нормальной созидательной работе. А если этот коллектив организуется враждебной по отношению к нему силой? Здесь никакие «измы» этому коллективу не помогут. Нужны будут точные измерения, а не «благие» побуждения.

Из законов сохранения энергии следует, что сохранение завершенного творения и его распад, характеризуемый деструктуризацией, происходят при постоянстве суммарной энергии распада. А эта суммарная энергия объектов состоит из энергии сохранения и энергии распада (разрушения, анти-энергии). Введем, следуя В.А.Сахно (3), коэффициент полезного действия (КПД) энергии, означающий меру полезного для общества действия, содержащегося в единице потребленной энергии. Ему можно противопоставить обратный ему - коэффициент деструкции (КД) – величину потребленной в личных целях энергии, не выразившейся в позитивном воздействии на общество. Диссипацией же назовем безвозвратную для данной системы потерю энергии. Понятно, что общество может развиваться, только при условии, когда $КПД \geq КД$.

Украинским автором В.А.Сахно (3) было показано, что к идеальному обществу приближает достижение экстремума (максимума КПД – коэффициента полезной деятельности) при равенстве КПД всех активных элементов. Иными словами, все коллективные участники некой производительной деятельности, должны быть связаны гармонией сопряженных (входящих и исходящих) потоков для эффективной деятельности. При этом общий энергетический эффект для общества максимален, когда коэффициенты полезного действия (КПД) органов и подсистем одинаковы, что, конечно, является очень сильным идеальным допущением. Но зато при таком системном энергетическом подходе в обществе очень четко и ясно вырисовываются последствия действий различных субъектов. Система развивается, если позитивная энергия перевешивает негативную, деструктивную. Система здорова (динамически гармонична), если

КПД всех субъектов системы одинаков. Говоря социальным языком, это проявление справедливого, «равновесного» состояния, одним из показателей которого является принцип оплаты «по труду». У этого принципа есть обратная сторона - выведенную из равновесия систему нужно восстановить «от обратного», т.е., «переуравновесить», перераспределяя потоки энергии. Чем собственно и занимается государство. Любые субъекты экономики - системно равные субъекты обменных процессов. И здесь неважно, государственные это институты, или обычные предприятия, или торговые точки. А важно только, чтобы они в соответствии с принципом Динамической Гармонии осуществляли обмен специфической по качеству энергией в равных обобщенных пропорциях. Специфической энергией наделены товары и услуги, а обобщенной - деньги (См. 3).

Попробуем сформулировать ряд утверждений, прокладывающих пути к более широким, чем в сегодняшней социологии, констатациям. Можно предположить как гипотезу, что стихийные объединения людей неким образом связаны с уровнем социоэнергетики. Люди склонны вступать или переходить в те объединения, где их КПД выше, т.е., они получают больше возможностей для самораскрытия. Если это будет эмпирически обосновано, то открывается новое теоретическое поле для организационных преобразований в обществе. Каждая новая организация, непринудительным образом привлекающая людей, должна показать возможности более высокого достижения КПД. Это можно применить и к идейной амуниции новых социальных порядков. Воспитание и образование получают в социоэнергетике более твердую почву. Соответственно, люди избегают те объединения, где уровень социальной энергетике кажется им недостаточным. Туда их приходится загонять посулами дополнительных материальных (или иных энергетических) вознаграждений.

Социоэнергетика продуцирует мощное наступление на политические атавизмы общества, на stagnирующие его заскорузлые, бесполезные, паразитические элементы. При эмпирических исследованиях вполне скоро выявятся абсолютно не нужные обществу структуры, чей КПД равен нулю, если не хуже. КПД вносит определенность в систему, выявляет, кто есть кто: разрушитель или созидатель? Для каждой социальной отрасли можно вычислить свой КПД, хоть отрасль с институтами, завод с цехами, бригады, и даже каждый отдельный человек имеют свой КПД, как впрочем, и коэффициент деструкции (КД).

Аналогично и в организме. Каждый больной человек дискомфортно себя чувствует при болезни - аритмии, недостаточности почек, наличия язвы и других любых болезнях. Но болезнь как дисбаланс опасна не только для самой жизни, которую она делает дискомфортной, а и для производительной деятельности. Любой дисбаланс отнимает у человека часть его возможностей, он становится не конкурентным, организм не может адекватно ответить на вызовы внешней среды.

Лишение нужной социальной энергии приводит к разложению некогда жизнеспособные сообщества. В людях появляется апатия, вялость, отступничество от своих идеалов и ценностей, теряется уверенность в себе и в людях. А когда процессы апатии настигают не только человека, но и этнос, системы власти, государство, то происходит разрушение системы. Общество исчезает.

Эту особенность, присущую социальной системе, взяли на вооружение современные методы устранения конкурентов. Наступила эпоха энергетических убийц. Причина их появления в терминах социоэнергетики проста. Увядающей западной цивилизации не хватает собственных ресурсов для поддержания установленного уровня социоэнергетической привлекательности (ввиду пониженного КПД). Неизбежно ее обращение к принудительным средствам, а тут и разворачивается удушение всех возможных конкурентов.

С помощью самых разных факторов - мнимом общественных организаций, террористических групп, подрывных ячеек, подпольных группировок, псевдо-лояльных госчиновников, дипломатических служб, падких на деньги субъектов и др. организуется тотальное дерегулирование (дерегуляция) общественных процессов всех иных стран. Организуются войны, катастрофы, блокады, дисбалансы в отдельных отраслях, саботаж, диверсии, провокации, раздувание истерии, манипуляция ложной информацией, смертоносные прививки, травящие население пищевые продукты, банкротство «заказанных» фирм, устранение значащих лиц и многое другое, вызывающее паралич общественной системы. Вышибают клин клином. Вы хотите динамическую гармонию? Получайте динамический дисбаланс!

Конечно, для этого нужны подготовленные кадры, опыт, техника, скрытые технологии и многое другое, что готовится в тиши спецслужб. Не каждое государство еще и в состоянии организовать отпор. Но зато можно обойтись и без бомбардировок, объект «выключен» из активного состояния, находится в дистрофии. Причем на

достижение той же цели тратится значительно меньше средств. Это происходит одновременно во многих, если не всех сферах общества. Т.е., разрегулируется все общество. Чтобы наглядно представить картину, приведем жуткий пример. Во время футбольного матча на поле выпускается свора озлобленных собак, но при этом футболистов заставляют играть и дальше.

То же самое в науке и вузах. Опросите ваших знакомых преподавателей. Они будут жаловаться, что царит полный хаос, студенты не ходят на лекции, за полчаса до лекции неожиданно меняют дисциплину, сотрудники подавлены мелочным администрированием, творческих сотрудников выдавливают, непрерывно в течение всего учебного года проводится «устрашение» преподавателей и т.д.

Если при отрегулированных обменах было понятно – кто, кому, сколько и за что должен, то теперь ничего не понятно. Когда обмен разрегулирован – мгновенно активизируются посредники и мошенники разных сортов. Так и возникает сверхприбыль – и её обратная сторона – катастрофические убытки малого бизнеса, банкротства, нищета населения. А там уже готовятся лозунги и выступления затаившихся в тиши коммунистических партий, которых подкармливали в преддверии готовящегося выхода под лозунгами классовой борьбы - долгожданный революционный финал, к которому вели все предпосылки намеренного дерегулирования общественного организма.

Но откуда берутся коллаборанты дисбаланса? Вчерашние вроде коллеги и дружественно относившиеся к коллективу сотрудники неожиданно вовлекаются в социально-психологическое и экономическое убийство своего же персонала. Что их мотивирует действовать против своей страны и народа? Особенность технологии энергетического убийства заключается в том, что не вытеснишь своего коллегу, сам лишишься работы. Деньги на подкуп извлекаются из сэкономленной зарплаты «убитого» сотрудника, подобно тому, как оплата наёмников извлекается из грабежа тех городов, которые эти наёмники и брали.

А когда страна ослаблена дерегуляцией, и не способна обеспечить себе все необходимое, тогда она вынуждена вступать в мировой обмен товарами на любых условиях, и становится жертвой шантажа. Под угрозой прекращения поставок жизненно-необходимого заставляют принимать невыгодно и унижительные решения. А дорога наверх, к развитию становится все более призрачной. Теряются кадры, технологии, умение и желание работать в условиях неравного обмена. Земля, отравленная ядо-

химикатами, не даст больше урожая, завод, распроданный на металлолом – уже не восстановим.

В то же время огромные доходы получают люди, никак и ничем не занятые. Очевидно, что сверхдоходы тунеядцев неразрывно связаны с недоплатой остальным, по закону сохранения вещества и энергии, т.е., по законам социоэнергетики.

Как же защититься от безнаказанного потрошения страны? И здесь полезной будет опора на принципы социоэнергетики, внимательно анализирующей каждый гран потраченной человеком энергии: на пользу, или во вред обществу? В конечном счете, вся производимая обществом энергия принадлежит и каждому из членов этого общества. Каждый является ее совладельцем. И он кровно заинтересован в ее приращении, т.е., чтобы не было тунеядцев и паразитов, и в справедливом ее перераспределении. Откуда же берется полярность богатства и бедности?

Мы обнаружим, что население недостаточно просвещено в значимости общественных порядков. Оно снисходительно относилось к мелким нарушениям социальных норм. Зато «свято» блюло родственные отношения. За ними последовали более крупные нарушения, которые оправдывались принимаемыми на веру объяснениями, а далее наступила катастрофа. По улицам тащат разворованные с заводов станки, и никто и не подумает их остановить. Поэтому организаторы нарушений и смогли сорганизоваться в сверхсилу, поставившую на колени общество. А оно уже было поставлено в условия, в которых не нарушать нормы было невозможно. Они (нормы) были так продуманно сконструированы, чтобы все население оказывалось под угрозой судебного преследования при выполнении самых неприхотливых обыденных обязанностей. Эту задачу с блеском выполнили либералы (кстати, машинный перевод слова «либеральный» на армянский язык дает более точное значение этого слова как «дерегуляция»), а продумать новые нормы в течение последних 30 лет сил не хватило, - видимо, отсутствие опыта, или социологической грамотности. В новых условиях разрушительную роль сыграло предложение взять, а потом выплачивать внешний долг в иностранной валюте, которое везде привело к ориентации экономики исключительно на экспорт, невзирая ни на какие меры продовольственной безопасности. С точки зрения социоэнергетики, это предложение выглядит странно, как и вообще свобода бизнеса от обязанности действовать, прежде всего, в интересах своего общества.

Утешением может быть лишь то, что подобному потрошению подверглись десятки стран, и

гораздо крупнее Армении. Но реальный выход сегодня – это продумывание норм близкого к идеалу общества и формирование тех кадров, которые это общество построят. Как подступить к этой задаче? Наметим поиск ближайших точек приложения социологической акупунктуры как социальной технологии.

Социологическая акупунктура

Помимо природных закономерностей, общественная структура всегда подвергается давлению различных и часто противоположных социальных сил. Смещение социальной структуры может быть обременено превосходящему давлению деструктивных сил, получивших в результате сложившихся обстоятельств временный перевес. Этот перевес может длиться тысячелетия, но если он оказывается постоянным, то мы уже не находим этого общества.

Второе допущение предполагает скрытый характер функционирования информационно насыщенных ключевых точек. Оно почти очевидно, так как всякая более или менее важная для общества информация возводится в статус служебного пользования, за разглашение которой предусмотрены санкции. Поэтому не стоит полагаться на СМИ в поисках точек приложения акупунктуры.

Третье допущение состоит в том, что каждая ключевая точка может быть охарактеризована собственной информационной сетью, проводящей присущие только ей и значащие что-то только для нее и внутри нее информационные сигналы и оповещения, иногда в виде кодов. Это своего рода аналоги меридианов – энергетических каналов в китайской акупунктуре. Раскодирование исходящих от них знаков, может свидетельствовать об искомом состоянии энергопроводящих (транспортных) каналов, в том числе, о наличии закупорок.

В общественном плане естественное рассеяние энергии обременено функционирующим социальным институтам. Каждый из них выполняет важные функции по поддержанию общественного порядка. Но одновременно эти институты находятся во взаимно конкурентных отношениях, борясь за приращение прибавок энергии.

При сильной государственной власти, межинституциональные разборки смягчаются и рассасываются арбитражной ролью правительства. Но при слабом государстве, взаимные препятствия усиливаются, вплоть до саботажа и полной деструкции деятельности. Иногда в этой борьбе активно участвуют и иностранные государства, глобальные субъекты и транснациональные корпорации, частные группы интересов. Но для нас совершенно неважно, кто участвует и почему? Ведется универсальная борьба за энергию, и нас

сейчас интересуют только методы противодействия ей.

Мы уже рассмотрели главные методы и источники ослабления общества. В целом, это делается наиболее эффективно с помощью его дерегулирования - разрыва связей между частями работающего организма. Тогда, наоборот, задача оптимального управления состоит в том, чтобы сорганизовать рабочие силы и средства производства в планомерно функционирующую систему, в организацию людей и вещей, представляющих целесообразное единство. Но при этом должна быть предусмотрена дополнительная энергия на выявление и нейтрализацию возможного саботажа. В ключевых точках, соединяющих между собой сотни обменных процессов, создаются искусственные препятствия, практикуется скрытый саботаж, естественно, под благовзвучными пожеланиями «социальных преобразований». А чтобы в дело не вмешались эксперты и не подвергли критике «творящиеся безобразия», их предварительно тихо и молча убирают с этих позиций. Поэтому отсюда можно сделать первое диагностическое допущение: если где-то устраняют от работы лучших специалистов, то там готовится погром отрасли.

Следующим шагом является резкое понижение уровня бытия данной социальной сферы. Деградируют профессиональное сознание, язык, лексика, упрощается механизм деятельности, вводятся примитивные, в основном, ограничительные правила, препятствующие связям между смежными подразделениями и организациями. Большое внимание уделяется разрушению налаженных цепочек поставок между предприятиями, созданию между ними конфликтных ситуаций. Провоцируются и поощряются внутренние раздоры в организациях. Суживается сфера обязанностей и круг необходимых компетенций сотрудников. Все более частные задачи довлеют над кругозором сотрудников.

В следующей фазе – назначение новых, уже не столь компетентных руководителей, меняющих направления обменных потоков и всего ценного в «правильную» сторону.

Уже из перечисленных шагов вырисовывается та стратегия, которая способна нейтрализовать намеренное дерегулирование общественных процессов. Это, прежде всего, умение стойко поддерживать социальные контакты, связи и дружественные отношения, несмотря на клевету и очернительство. Ни в коем случае нельзя поддаваться намеренным провокациям и разрывать отношения с коллегами, смежными предприятиями, с вышестоящей администрацией. Любыми усилиями должна поддерживаться связь. Люди, не умеющие поддержать отношения, содержат в

себе бациллы социальных разрушений. Социолог, который не умеет устанавливать связи с людьми, должен немедленно поменять профессию. Активисты-энтузиасты, наконец, получают свободу действий. Это называется расчищением протоков, препятствующих обменным процессам. Коллективы воодушевляются новыми перспективными и творческими задачами. Усиливается внимание к каждому сотруднику. Они начинают дорожить тем, что раньше не замечали. Коллектив превращается в монолит. Это можно делать для любой организации. И мы предлагаем бизнесу и государственным организациям новый, гораздо более эффективный путь организационного консультирования, свободный от ограниченной, эгоцентрической западной ментальности.

Следующим действием должна быть активность по подъему уровня социального бытия. Если противная сторона играет на понижение, то противодействием ей является возвышение уровня бытия. В наших работах мы неоднократно обращались к этой процедуре и остановились на фиксации 5 уровней социального бытия и сопутствующих им 5 принципам социальной организации (4). Активизация социальной энергии – социологическая акупунктура - помогает переходить с одного уровня бытия-мышления на следующий. Переход на более высокий уровень обезвреживает все готовившиеся для предыдущего уровня бытия-мышления информационные яды и провокации. Даже очернение или критика какого-либо субъекта воспринимается как похвала в его адрес, и желание познакомиться с ним поближе. Значит, это действительно стоящий субъект, если не пожалели своей энергии для его очернения. И, наоборот, скольких прославляемых в СМИ субъектов, мы видели в самом неприглядном виде, совершенно недостойном для общественного признания.

Последний уровень бытия-мышления – это объективное знание, которое не поддается ржавчине и боком выходит тем, кто им пренебрегает. Важно не только знание частных, но и целого. Для овладения им необходимы универсальные личности, которые устанавливают связи между всеми социальными центрами с их суперспециализацией. Помимо противостоянию диверсии – разрыву связей – надо соотноситься с принципом целостности Гермеса, призывающего рассматривать каждое явление в предельно широком контексте – всей Вселенной. Отдельная организационная форма будет иметь разный смысл и разную длительность существования в зависимости от масштаба ее конструирования. Одно дело – сиюминутная выгода или узко ограниченная эффективность, другое – строительство

вечных организационных форм, фундированных природными закономерностями. В этих формах даже управление оказывается излишним, так как они – самовосстановимы и не подвержены коррозии. Оперирование отдельными элементами этих форм дополняется их синтезом, знанием всеобщего структурного единства Вселенной. Дорога к истине становится свободной. Теперь для достижения общественной цели нужно затрачивать меньше энергии.

Наметим несколько точек акупунктурного приложения.

Например, в Армении не принято выслушивать собеседника до завершения его мысли. Перебивают все и на всех уровнях, от дружеского до официального. Это означает отсутствие умения слушать. А при отсутствии в культуре этого умения, можно закрывать все школы и вузы. Ученики и студенты бесполезно тратят свое время - они не умеют слушать и, следовательно, ничего не услышат. Откуда этот недостаток? Он искусственно и уже давно тщательно поддерживается агентами подобных идеологических деструкций. В них вливаются немалые деньги, чтобы ведущие теле- и радиопередач неоднократно на людях, в открытую демонстрировали эту, якобы, невинную манеру. Но она является настоящим социальным преступлением против общественного развития и является полноценной закупоркой социальной энергии, за которой следует взрывоподобное продолжение диалога.

Лечение этого недостатка культуры с помощью социологической акупунктуры заключается в привитии умения обуздывать себя, укрощать свой приступ к самоутверждению, устранять хвастовство и нахальство, проникнуться уважением к собеседнику. Иначе говоря, освоение общечеловеческой культуры нейтрализует вредоносное содержание информационных манипуляций.

Другой пример – та же система образования в Армении. Уверенно могу заявить, что она никуда не годится и должна быть срочно усовершенствована. Она представляет собой полноценную закупорку способностей и энергии студентов. Основной принцип предлагаемой нами акупунктуры состоит в том, что вместо критики и административных взысканий, накладываемых на коллектив, наоборот, надо совершить вклад дополнительной социальной энергии, которая усилит способность коллектива к самоорганизации и самостоятельному устранению своих недостатков. Ж.Пиаже называл это проблематизацией сознания. Акупунктура переводит внимание неудовлетворенного собой, своей жизнью человека с дефекта личности на ее

социальное бытие-мышление, на дефект организационной стороны этого строя жизни, на механизмы общества, в котором живут, на намеренную сконструированность организации таким образом, чтобы развилась именно эта неудовлетворенность своей внутренней жизнью.

Третья точка – повышение роли социологии. Сегодня социальные науки, имея ключи к внутренней жизни человека, способны контролировать его эмоции, чувства, мысли. Если психолог, объясняя проблемы жизни пациента, вырывает их из широкого социального контекста, вне которого нет и не может быть понята их причина, то социальный ученый (социолог), наоборот, вкладывает все в широкий социальный и, даже, исторический контекст. Самопознание приходит как результат понимания себя как части общества, а облегчение страданий человека, теряющего живые связи со все более усложняющимся, становящимся все более анонимным, безликим миром, совершается обратной операцией – самостоятельным установлением более широких, более интенсивных, более чистых связей и отношений с людьми.

Большинство психологических проблем, страх, раздражение, стресс, гнев или безразличие — это естественная реакция на окружающую социальную среду. Психолог же убеждает своего клиента, что его негативные реакции не отражают реальности, это его фобии, солипсические фантазии, и, в этом смысле, он его обезоруживает, лишает его готовности к устранению мешающих факторов, к утверждению иных, более адаптивных смыслов и норм бытия-мышления. Те, кто не в состоянии создать средства противодействия мешающим, деградационным факторам общественной жизни, уходят от невыносимого давления дегуманизированной атмосферы в душевные болезни. Так возникает общество глубоко несчастных людей — одиноких, вечно озабоченных, зависимых, душевно угнетенных. Они чувствуют, что живут, не живя, что жизнь проходит сквозь пальцы, как песок. Наш подход предлагает всем стать хозяевами не только своей жизни, но и своего общественного здоровья: быть и врачами, и пограничниками, и государственными чиновниками своей идеационной общественной жизни. Никому нет доверия, прочен только собственный путь к истине.

Следующая важная акупунктурная точка, ведущая к резкому оздоровлению общества - это внимание к пенсионерам, пожилым людям, к людям третьего возраста. Давно уже установлена присущая этому возрасту тяга к бескорыстной помощи обществу, прежде всего, путем передачи своих познаний. А ведь, смысл приобретенного знания - в его передаче другим, в подъеме

общего уровня понимания мира и сокращения неизбежных ошибок. Кстати, остальные общества уже преодолели эту ловушку и предельно усилили роль пожилых, вплоть до запрета их увольнения из научных и образовательных учреждений, где они работают вплоть до своей кончины. Умные общества выставили мощную преграду деструктивным процессам. А где же наше, гордящееся своей древностью, общество? Однако, в армянском обществе «купились» на подставу конкурентных обществ и принялись выкорчевывать пожилых работников из всех сфер науки и образования. Конечно, дело не в формальных числах возраста, а в предельном внимании к качествам каждого.

Приведу один уместный перевод из армянской средневековой литературы. «В 602 г. много тысячное персидское войско вторглось на территорию Тарона. Началась освободительная война народа против захватчиков, которой руководил украшенный возрастом старец князь Мушег Мамиконян. Последний, вручая руководство армянскими войсками своему сыну Вагану Мамиконяну, напутствовал его такими словами: «Сынок мой, Ваган, ты хорошо знаешь, сколько и как я жил, поскольку уже почти сто двадцать лет исполнилось, как я непрерывно воюю. Со лба моего катится не пот, а кровь, которую стирают стрелы неприятеля. Восемьдесят три сражения провел я лично. Но сейчас я стар и дрожание рук настигло меня. И поскольку у меня нет другого наследника, всю мою страну я оставляю тебе и твоим потомкам. А теперь иди и старайся мудростью своей захватить врага...»(5, с 45). Остается добавить, что в это время Вагану Мамиконяну было 88 лет (см. там же, с. 54).

Акупунктура – это энергетический вклад. И необязательно, чтобы он был материальным. Во многих случаях достаточно уделить дополнительное общественное внимание, повысить рейтинг тех или иных слоев, создать позитивный их облик, подчеркнуть их благоприятное воздействие. Любой тост при застолье выполняет ту же роль.

Литература

1. Кашпур А.Д., Василенко С.Л., Социоэнергетика // «Академия Тринитаризма», М., Эл № 77-6567, публ. 23898, 31.10.2017.
2. Петров Н.В. Живая растущая планета Земля. Санкт-Петербург, 2019// «Академия Тринитаризма», М., Эл № 77-6567, публ.25374, 20.04.2019.
3. Сахно В.А. Системные свойства организма в методе Р.Фолля. www.sciteclibrary.ru/rus/catalog/pages/9696.html
4. Григорьян Э.Р. Возведение в степень как алгоритм социальной иерархии <https://sites.google.com/aspu.am/ernest-grigorian>
5. Մկրտչյան Վ. Ռազմական խորամանկությունը Հովհաննի Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմություն» երկում. Եր., 2008. էջ. 45, 54.

Բավարար կենսամակարդակի իրավունքի իրացվածության մակարդակի համեմատական վերլուծությունը

Հակոբյան Ա. Պ.

ԵՊՀ, Տնտեսագիտության մեջ մաթեմատիկական մոդելավորման ամբիոն

(Հայաստան, Երևան)

anihak888@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ սահմանադրականություն, բավարար կենսամակարդակի իրավունք, ոչ հստակ բազմությունների տեսություն, քլաստերացում

Сравнительный анализ уровня реализации права на достаточный жизненный уровень

Акопян А.П.

ЕГУ, Кафедра математического моделирования в экономике (Армения, Ереван)

anihak888@gmail.com

Резюме: Данная работа посвящена изучению уровня реализации права на достаточный жизненный уровень в постсоветских странах. Уровень реализации права на достаточный жизненный уровень изучался с использованием следующих трех показателей: ВВП на душу населения, уровень бедности, инфляция. Применение метода нечетких множеств позволяет сгруппировать страны в соответствии с отношением предпочтения, сформулированным в результате дефазификации. Полученные результаты были сопоставлены с результатами, полученными с помощью применения кластерного анализа.

Ключевые слова: конституционализм, право на достаточный жизненный уровень, теория нечетких множеств, кластеризация

Comparative Analysis of the Level of Realization of The Right to an Adequate Standard of Living

Hakobyan A.P.

YSU, The Department of Mathematical Modeling in Economics (Armenia, Yerevan)

anihak888@gmail.com

Abstract: This paper is devoted to the study of the level of realization of the right to an adequate standard of living in post-Soviet countries. The level of realization of the right to an adequate standard of living was studied using three indicators as follows: GDP per capita, poverty level, inflation. We argue that the method of the theory of fuzzy sets allows grouping countries according to the preference relation obtained as a result of defuzzification. We argue also that results of the study are in accordance to the results obtained using cluster analysis.

Keywords: constitutionalism, the right to an adequate standard of living, fuzzy sets theory, clustering

Ներածություն

Բավարար կենսամակարդակի իրավունքը ճանաչվում է որպես մարդու իրավունք՝ մարդու իրավունքների միջազգային փաստաթղթերում¹: Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը սահմանում է, որ բավարար կենսամակարդակի իրավունքի իրականացումը պահանջում է օգտվել առնվազն ապրուստի իրավունքից, որն է բավարար սնունդը,

հագուստը, բնակարանը և անհրաժեշտության դեպքում՝ խնամքը:

Ամենակարևոր ոգեշնչման աղբյուրը բավարար կենսամակարդակի իրավունքը Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրում ներառելու համար հանդիսացել է ԱՄՆ նախագահ Ֆրանկլին Ռուզվելտի «Չորս ազատությունների» մասին ելույթը, որում հիմնականում խոսվում էր «ցանկության ազատության» մասին: «Չորս ազատություններն» էին՝ խոսքի ազատություն, հավատքի ազատություն, ցանկության ազատություն և վախից ազատություն:

¹ Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիր (Հոդված 25.1)

ՀՀ սահմանադրությունը անդրադառնում է այս իրավունքին 34-րդ հոդվածում: Այն է՝

«Յուրաքանչյուր ոք ունի իր և իր ընտանիքի համար բավարար կենսամակարդակի, այդ թվում՝ բնակարանի, ինչպես նաև կենսապայմանների բարելավման իրավունք: Պետությունն անհրաժեշտ միջոցներ է ձեռնարկում քաղաքացիների այս իրավունքի իրականացման համար»²:

Սահմանադրականության գնահատման հայտանիշների կազմում բավարար կենսամակարդակի իրավունքը հանդիսանում է որպես կարևոր ցուցիչ:

Սահմանադրական տնտեսագիտությունը վերջին տասնամյակներում տնտեսագիտության արագ զարգացող ուղղություններից է [1],[5]: Աշխարհի առաջատար մի շարք համալսարաններ ակտիվորեն զբաղվում են սահմանադրական դրույթների և տնտեսական ցուցանիշների միջև առկա փոխկապվածության ուսումնասիրություններով: Այդ են վկայում նշված թեմատիկայով բազմաթիվ հրապարակումները մասնագիտացված ամսագրերում, ինչպես նաև լայնածավալ միջազգային մասնագիտացված տվյալների բազաների ստեղծումը [8]:

Սույն աշխատանքը նվիրված է սահմանադրականության համատեքստում հետխորհրդային երկրների բազմության տրոհմանը: Ուսումնասիրվել է նշված երկրներում բավարար կենսամակարդակի իրավունքի իրացվածության մակարդակը 2016 թվականին՝ օգտվելով այդ իրավունքի իրացվածությունը բնութագրող հետևյալ երեք ցուցանիշներից մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ, աղքատության մակարդակ, գնաճ:

Որպես ուսումնասիրության մեթոդ ընտրված է ոչ հստակ բազմությունների տեսության մեթոդը, այնուհետև ստացված արդյունքները համադրվել են քլաստերային հետազոտության ստացված արդյունքների հետ:

Այս ուղղությամբ կատարված հետազոտություններին է պատկանում [2] աշխատանքը՝ հիմնված քլաստերացման եղանակի վրա:

Հիմնական հասկացություններ

Պատկանելիության ֆունկցիա: Ըստ Կոֆմանի, պատկանելիության ֆունկցիան սահմանվում է հետևյալ կերպ [3].

Դիցուք E -ն որևէ բազմություն է, իսկ A -ն՝ նրա ենթաբազմությունը: $\forall x \in E$ -ի համար սահմանվում է բնութագրիչ կամ պատկանելության ֆունկցիա՝

$$\mu_A(x) = \begin{cases} 1, & \text{էթե } x \in A \\ 0, & \text{էթե } x \notin A \end{cases}$$

Պատկանելիության ֆունկցիան կարող է ընդունել ոչ միայն 0 կամ 1 արժեք, այլ $[0;1]$ հատվածի ցանկացած արժեք: Այսպես, E -ի x էլեմենտը կարող է ոչ միայն լիովին պատկանել կամ չպատկանել A -ին, այլ պատկանել մեծ կամ փոքր չափով: Պատկանելիության ֆունկցիան ցույց է տալիս x էլեմենտի A -ին պատկանելու աստիճանը կամ մակարդակը:

Որպես օրինակ դիտարկենք առօրյա մի իրավիճակ, երբ փորձում ենք բնութագրել այս կամ այն խմիչքի ջերմաստիճանը: Այդպիսի բնութագրումը սովորաբար հիմնված է բացառապես սուբյեկտիվ զգացողությունների վրա:

Դիտարկենք B բազմություն, որը նկարագրում է «տաք սուրճը»: Պարզ է, որ մի բաժակ սուրճը (x_1), որն ունի 10°C ջերմաստիճան, չի կարող համարվել «տաք», հետևաբար, նրա համար պատկանելիության ֆունկցիան կընդունի 0 արժեք՝ $\mu_B(x_1) = 0$: Մյուս կողմից, մեկ այլ բաժակ սուրճը (x_2), որն ունի 90°C ջերմաստիճան, լիովին կարող է կոչվել «տաք», հետևաբար՝ $\mu_B(x_2) = 1$: Ինչ վերաբերվում է պատկանելիության ֆունկցիայի արժեքներին այդ հատվածի ներսում գտնվող x -երի համար, ապա այստեղ իրավիճակն այդքան էլ ակնհայտ չէ: Այդ գնահատականները միանգամայն սուբյեկտիվ են, քանի որ 55°C -ի սուրճը մեկի համար կարող է համարվել «տաք», մյուսի համար՝ «սառը»: Ահա սրանում է կայանում B բազմության ոչ հստակությունը: Այնուամենայնիվ, մենք կարող ենք վստահ լինել, որ պատկանելիության ֆունկցիայի ընդհանուր տեսքը չնվազող է:

Ոչ հստակ բազմություն: Ըստ [3]-ի՝ մատիկական օբյեկտը, որը որոշվում է հետևյալ արտահայտությամբ՝

$$A = [(x_1; \mu_E(x_1)), (x_2; \mu_E(x_2)), (x_3; \mu_E(x_3)), \dots, (x_n; \mu_E(x_n))],$$

որտեղ x_i -ն E բազմության էլեմենտ է, իսկ $\mu_E(x_i)$ բնութագրիչ ֆունկցիայի արժեքը այդ էլեմենտի համար, կոչվում է E բազմության A ոչ հստակ ենթաբազմություն:

Ոչ հստակ եզրակացության համակարգ:

² ՀՀ սահմանադրություն (Հոդված 34)

Ըստ [9]-ի ոչ հստակ եզրակացության համակարգն օգտագործում է ոչ հստակ բազմությունների տեսությունը՝ մուտքային տվյալները ելքայինին արտապատկերելու (համապատասխանեցնելու) համար: Համակարգում մուտք գործած տվյալները ոչ հստակեցվում են, այսինքն բերվում են ոչ հստակ բազմությունների, այլ կերպ ասած՝ մուտքային տվյալները արտապատկերվում են $[0; 1]$ հատվածի վրա:

Ֆազիֆիկացում և դեֆազիֆիկացում: Ըստ [4]-ի՝ $\mu_A(x): X \rightarrow [0; 1]$ ֆունկցիայի որոշման գործընթացը անվանվում է ֆազիֆիկացում: Սակայն իրական կյանքում մեր կայացրած որոշումները հստակ բնույթի են: Այսինքն մենք ինչ-որ բան կամ անում ենք կամ չենք անում: Ուստի, ոչ հստակ բազմությունը անհրաժեշտ է հստակեցնել: Այս գործընթացն էլ կոչվում է դեֆազիֆիկացում: Կան վերջինիս տարբեր եղանակներ, որոնցից ամենատարածվածը քննարկված է աշխատանքում:

Ոչ հստակ բազմությունների մեթոդի առավելությունները և թերությունները

Ոչ հստակ բազմությունների մեթոդի կիրառությունն ունի մի շարք առավելություններ, քանի որ թույլ է տալիս.

- ներմուծել որակական փոփոխականներ
- վերլուծել ոչ հստակ մուտքային տվյալները՝ կատարելով հստակեցում
- մոդելավորել բարդ դինամիկ համակարգերը և համեմատել դրանք հստակության տրված մակարդակի հետ
- հաղթահարել այն թերություններն ու սահմանափակումները, որոնց հանդիպում ենք այլ մեթոդներով աշխատելիս

Ոչ հստակ բազմությունների մեթոդի հիմնական թերությունն այն է, որ պատկանելիության ֆունկցիայի և ոչ հստակ եզրակացության համակարգի կանոնների ընտրության հարցում առկա է սուբյեկտիվություն: Չնայած դրան, ոչ հստակ բազմությունների մեթոդը հեռանկարային և լավ արդյունք տվող մեթոդ է՝ ինչպես նշում են միջազգային Motorola, Gensal Electric, Otis Elevator, Pacific Gas & Electric, Ford և այլ ընկերություններ:

Ոչ հստակ բազմությունների մեթոդը չբացառելով վիճակագրական մեթոդների օգտագործումը, գործիք է երբ գնահատման այլ մոտեցումները կիրառելի չեն:

Ննդրի դրվածքը

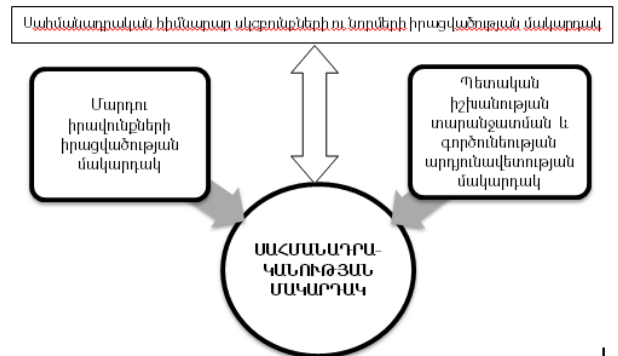
Հետխորհրդային երկրների բազմությունը նշանակենք N -ով, երկրների թիվը՝ n -ով, իսկ սահմանադրական իրավունքի իրացվածությունը բնութագրող ցուցանիշների քանակը՝ m -ով:

i -րդ երկրի j -րդ ցուցանիշը նշանակենք x_{ij} -ով, $i=1, 2, \dots, n; j=1, 2, \dots, m$:

Աշխատանքի նպատակն է սահմանադրականության համատեքստում երկրների բազմությունը տրոհել խմբերի՝ կիրառելով ոչ հստակ բազմությունների տեսության մեթոդը և այդ մեթոդով ստացված արդյունքները համեմատել նաև քլաստերային եղանակով ստացված արդյունքների հետ:

Մենք ընդունում ենք այն տեսակետն, ըստ որի սահմանադրականությունը զարգացման մակարդակ է, երբ սահման է դրված պետական իշխանության կամայականության հանդեպ՝ այն սահմանափակված է մարդու իրավունքներով և իշխանական թևերի բաժանման մեխանիզմով, երբ պետական իշխանությունը գործում է արդյունավետորեն՝ ծառայելով քաղաքացիների բարեկեցության շարունակական բարձրացման վերջնանպատակին, երբ սահմանադրական հիմնարար սկզբունքներն ու նորմերն իրացված են իրական կյանքում (տե՛ս նկ. 1) [2]:

Նկ. 1. Սահմանադրականության գնահատման սխեմատիկ պատկերը

Ոչ հստակեցման և հստակեցման փուլի նկարագրությունը

Մուտքային տվյալները ոչ հստակեցնելու համար նախ անհրաժեշտ է որոշել յուրաքանչյուր ցուցանիշի մաքսիմալ և մինիմալ արժեքները:

Դիտարկում ենք ոչ հստակեցման հետևյալ երկու մոտեցումները [4]:

$$\Omega_1 \text{ հստակեցման մոտեցում 1: } \mu_{ij} = \frac{x_{ij} - \min(j)}{\max(j) - \min(j)} ; i=1,2,\dots,n; j=1,2,\dots,m: \quad (1)$$

$$\Omega_2 \text{ հստակեցման մոտեցում 2: } \mu_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max(j)}, \quad (2)$$

որտեղ $\max(j) = \max_i x_{ij}$, $\min(j) = \min_i x_{ij}$:

$$\Delta \text{ ստակեցման մոտեցում: } \alpha_j = \frac{\sum_{i=1}^n x_{ij} \mu_{ij}}{\sum_{j=1}^m \mu_{ij}} ; i=1,2,\dots,n; j=1,2,\dots,m: \quad (3)$$

Բարեկեցությունը՝ որպես տնտեսական կատեգորիա

Բարեկեցությունը կյանքի անհրաժեշտ նյութական և հոգևոր բարիքներով մարդու բավարարվածությունն է: Այս բարիքները որոշակի պահանջմունքներ ապահովող առարկաներ, ծառայություններ, հոգևոր արժեքներ են, առանց որոնց հնարավոր չէ մարդու գոյատևումը:

Տնտեսագիտության բազմաթիվ կատեգորիաներից «բարեկեցությունը» կարելի է համարել առավել հիմնարարը, քանզի սերտորեն կապված է հասարակական առաջադիմության և մարդու հարաճուն պահանջների հետ: Բարեկեցության խնդիրը դրա էության բացահայտումն է, շարժը ժամանակի մեջ, հատկապես հեռանկարները, փոփոխությունները, դրանց պատճառները, ուղղություններն ու մակարդակը կանխորոշելը:

«Կենսամակարդակ» տնտեսական կատեգորիան բնութագրվում է բնակչության պահանջմունքների մակարդակով և դրանք բավարարելու աստիճանով, ու չափվում է հիմնականում մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի մեծությամբ:

Հայտնի է, որ անձի նվազագույն սպառողական զամբյուղի ապահովումը անխուսափելիորեն հանգեցնելու է միջին, ապա նաև ռացիոնալ սպառողական զամբյուղի պարունակությունը որոշելուն՝ ելնելով իրական պահանջմունքներից: Իհարկե, գործնականում ելակետը եկամուտների միջին մակարդակի և պահանջմունքների վիճակի համապատասխանեցումն է: Ռացիոնալ սպառումը ի գործ է կարգավորել մարդու նյութական և հոգևոր պահանջմունքների բավարարումը ոչ միայն թանկարժեք ապրանքների՝ հաճախ չարագրված սպառումով, այլև ընդհակառակը, մարդուն անհրաժեշտ ոչ թանկարժեք առար-

կաների սպառման ցուցանիշների աճով: Դա կարելի է համարել ոչ թե դժվարին կյանքի պարտադրված պահանջ, այլ քաղաքակրթված մարդու գիտակցված վարվելակերպի դրսևորում: Պակաս կարևոր չէ նաև սպառողական բյուջեի մեջ բնակչության պահանջմունքների առաջնահերթության որոշումը: Խնդիրը հասարակության կողմնորոշումն է դեպի իրական արժեքներ, դեպի առաջնային և երկրորդային հարցերի սահմանազատում, դեպի նոր մտածողություն: Սա դժվարին, սակայն չափազանց կարևոր և լուծում ակնկալող հարց է:

Սահմանադրության համաձայն՝ պետությունը պետք է անհրաժեշտ միջոցներ ստեղծի, որպեսզի յուրաքանչյուր ոք իր երկրում իր և իր ընտանիքի համար կարողանա ապահովել բավարար կենսամակարդակ:

Բարեկեցությունը, բավարար կենսամակարդակի իրավունքի իրականացումը կախված է մի շարք ցուցանիշներից:

Ինչպես նշվեց, սահմանադրականության գնահատման հայտանիշների կազմում բավարար կենսամակարդակի իրավունքը հանդիսանում է որպես կարևոր ցուցիչ, որի ենթացուցիչներ կարող են լինել հետևյալ ցուցանիշները. [2]

- մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ
- աղքատության մակարդակ
- գնաճ

Ստորև ներկայացված են (աղ.1) այդ իրավունքի երեք ենթացուցիչների ցուցանիշների տվյալները 2016-ին:

Գնաճը՝ որպես բավարար կենսամակարդակի իրավունքի իրացվածության մակարդակի վրա ազդող ցուցանիշ

Ինչպես նշվեց, կենսամակարդակը արտահայտվում է ցուցանիշների համակարգով, որոնք արտացոլում են նաև մեկ շնչի հաշվով սպառվող ապրանքների և ծառայությունների ծավալները, առավել կարևոր ապրանքների բնական սպառման չափերը, մեկ շնչի հաշվով իրական եկամուտները, բնակարանով, տարատեսակ կոմունալ ծառայություններով, տրանսպորտով, կապի միջոցներով ապահովվածությունը, կրթության, առողջապահության համակարգի, ինչպես նաև մշակութային կյանքի հասանելիությունը: Միջազգային չափանիշների համաձայն՝ կենսամակարդակը բնութագրող ցուցանիշների թվին են դասվում սպառողական ապրանքների գները, սոցիա-

լական ապրանքների և ծառայությունների հասանելիությունը: Այս առումով բավարար կենսամակարդակը բնութագրող ցուցանիշ է գնաճը, քանի որ երբ բարձրանում է գների ընդհանուր մակարդակը, արժույթի յուրաքանչյուր միավորով հնարավոր է լինում գնել ավելի քիչ ապրանքներ և ծառայություններ: Հետևաբար, գնաճը հանգեցնում է դրամական միավորի գնողունակության անկման [10]:

Աղյուսակ 1. Բավարար կենսամակարդակի իրավունքի որոշ բնութագրիչների ցուցանիշների 2016թ. տվյալները հետխորհրդային երկրներում. (աղբյուրը www.worldbank.com)

N	երկիր	մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ (USD)	Աղքատության մակարդակ (%)	գնաճ (%)
1	Հայաստան	3606	29.4	-1.3
2	Սոլովակ	1900	9.6	6.4
3	Ուկրաինա	2186	3.8	13.9
4	Բելառուս	4989	5.7	11.8
5	Ղրղզստան	1077	25.4	0.4
6	Ռուսաստան	8748	13.4	7
7	Ադրբեջան	3877	5.9	4.2
8	Վրաստան	3854	21.3	2.1
9	Ղազախստան	7510	2.6	14.5
10	Տաջիկստան	796	31.3	6
11	Թուրքմենստան	6389	16.7	6.17
12	Ուզբեկստան	2111	12.3	5.7
13	Էստոնիա	17737	21.1	0.1
14	Լատվիա	14070	22.1	0.1
15	Լիտվա	14913	30.1	0.9

Մեծ կամ փոքր չափով գնաճն առկա է ժամանակակից բոլոր երկրների տնտեսություններում: Ապրանքային զանգվածի ամենամյա աճը պահանջում է դրամաշրջանառության համապատասխան արագացում կամ դրամական զանգվածի աճ: Եվ դրա համար անհրաժեշտ է սնել հասարակական արտադրությունը համապատասխան դրամական զանգվածի ավելացմամբ, ինչն էլ իր հերթին հանգեցնում է գնաճի [6]:

Տնտեսագիտության տեսության մեջ առանձնացնում են գնաճի հետևյալ պատճառները.

-բյուջեի եկամուտների և ծախսերի անհամաչափություն, ինչն արտահայտվում է բյուջեի դեֆիցիտի (պակասորդ) միջոցով, որը ֆինանսավորվում է էմիսիայի (արժույթի թողարկման) հաշվին [6],

- տնտեսության միլիտարիզացիա կամ ռազմական ծախսերի աճ,
- արտարժույթի ներմուծման ծավալների աճ տրանսֆերտների տեսքով,
- զանգվածային վարկավորման հետևանքով դրամական զանգվածի աճ. ընդ որում՝ վարկավորումն իրականացվում է ոչ թե խնայողությունների, այլ չապահովված դրամական միջոցների թողարկման հաշվին (վարկային էքսպանսիա),
- խոշոր ընկերությունների մոնոպոլիա գների որոշման հարցում, հատկապես առաջին անհրաժեշտության ապրանքների շրջանում,
- դրամական զանգվածի կայուն մակարդակի պայմաններում պետական հարկերի, տուրքերի, արժեթղթերի արժեքի և այլնի աճ:

Առերևույթ է, որ չկայացած ֆինանսական համակարգը կարող է որոշակիորեն խոչընդոտել արդյունավետ դրամավարկային քաղաքականության իրականացմանը գների կայուն մակարդակի ձևավորման առումով: Իր հերթին, գների մակարդակի անկայունությունը կարող է էական ազդեցություն ունենալ (առաջացնել ռիսկեր) տնտեսությունում ֆինանսական կայունության ապահովման համար: Թերևս, սրանով է պայմանավորված ՀՀ Սահմանադրությունում գների կայունության և ֆինանսական կայունության համատեղ ամրագրումը՝ որպես նպատակ:

Երկրների բազմության տրոհում սահմանադրականության համատեքստում՝ ոչ հրստակ բազմությունների մեթոդով

Կատարենք ոչ հստակեցում՝ նախ (1) բանաձևով, ապա՝ (2): Ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

$$1: \mu_{ij} = \frac{x_{ij} - \min(j)}{\max(j) - \min(j)} ; i=1,2, \dots, n; j=1,2, \dots, m:$$

Օգտագործելով α հստակեցման ֆունկցիան՝ կատարենք երկրների խմբավորում

N	Երկիր	$\mu_{ij}(x_{i1})$	$\mu_{ij}(x_{i2})$	$\mu_{ij}(x_{i3})$
1	Հայաստան	0.165871742	0.93379791	0
2	Մոլդովա	0.065168115	0.24390244	0.487341772
3	Ուկրաինա	0.082050434	0.04181185	0.962025316
4	Բելառուս	0.247508972	0.10801394	0.829113924
5	Ղրղզստան	0.016587174	0.79442509	0.107594937
6	Ռուսաստան	0.46939932	0.37630662	0.525316456
7	Ադրբեջան	0.181868625	0.11498258	0.348101266
8	Վրաստան	0.180510956	0.65156794	0.215189873
9	Ղազախստան	0.396321307	0	1
10	Տաջիկստան	0	1	0.462025316
11	Թուրքմենստան	0.330149698	0.49178686	0.47278481
12	Ուզբեկստան	0.077623253	0.33797909	0.443037975
13	Էստոնիա	1	0.6445993	0.088607595
14	Լատվիա	0.783575746	0.67944251	0.088607595
15	Լիտվա	0.833295948	0.95818815	0.139240506

$a_1=11200.85908$
 $a_2=23.24618855$
 $a_3=8.877704935$

հետևյալ կերպ. յուրաքանչյուր երկրի յուրաքանչյուր ցուցանիշ համեմատում ենք այդ ցուցանիշի համար ստացված α -ի հետ: Աղքատության մակարդակի և գնաճի ցուցանիշների համար յուրաքանչյուր երկրին տալիս ենք մեկական միավոր, որտեղ այդ ցուցանիշը α -ից փոքր է, իսկ մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի ցուցանիշի համար յուրաքանչյուր երկրի տալիս ենք մեկ միավոր այն դեպքում, երբ այդ ցուցանիշը α -ից մեծ է: Կատարում ենք երկրների բազմության տրոհում հետևյալ կերպ. այն երկրները, որոնք ունեն 3 միավոր առանձնացնում ենք որպես բավարար կենսամակարդակի իրավունքի բարձր իրացվածություն ունեցող երկրներ, համապատասխանաբար 2 և 1 միավոր ունեցող երկրներին առանձնացնում ենք որպես միջին և ցածր իրացվածություն ունեցող երկրներ:

Այսպիսով, ստանում ենք հետևյալ արդյունքները

N	Իրացվածության ցածր մակարդակ	Իրացվածության միջին մակարդակ	Իրացվածության բարձր մակարդակ
1	Հայաստան	Ռուսաստան	Էստոնիա
2	Ուկրաինա	Ադրբեջան	Լատվիա
3	Բելառուս	Վրաստան	
4	Ղրղզստան	Ուզբեկստան	
5	Ղազախստան	Լիտվա	
6	Տաջիկստան	Մոլդովա	
7		Թուրքմենստան	

Ոչ հստակեցման մոտեցում 2: $\mu_{ij} = \frac{x_{ij}}{\max(j)}$,
 $i=1,2,\dots,n; j=1,2,\dots,m$:

Ըստ երկրորդ մոտեցման՝ ստանում ենք հետևյալ արդյունքները.

N	Երկիր	$\mu_{ij}(x_{i1})$	$\mu_{ij}(x_{i2})$	$\mu_{ij}(x_{i3})$
1	Հայաստան	0.203306121	0.93929712	-0.089655172
2	Մոլդովա	0.107121916	0.30670962	0.44137931
3	Ուկրաինա	0.123246583	0.12140575	0.95862069
4	Բելառուս	0.281279599	0.18210863	0.813793103
5	Ղրղզստան	0.060721212	0.8115016	0.027586207
6	Ռուսաստան	0.493211853	0.42811502	0.482758621
7	Ադրբեջան	0.218585089	0.1884984	0.289655172
8	Վրաստան	0.21728835	0.68051118	0.144827586
9	Ղազախստան	0.423413468	0.08306709	1
10	Տաջիկստան	0.044878445	1	0.413793103
11	Թուրքմենստան	0.360211538	0.53400274	0.425517241
12	Ուզբեկստան	0.119018087	0.39297125	0.393103448
13	Էստոնիա	1	0.67412141	0.006896552
14	Լատվիա	0.79328853	0.70607029	0.006896552
15	Լիտվա	0.840777367	0.96166134	0.062068966

$a_1=10431.83183$
 $a_2=18.78252503$
 $a_3=9.776310119$

N	Իրացվածության ցածր մակարդակ	Իրացվածության միջին մակարդակ
1	Հայաստան	Ռուսաստան
2	Ուկրաինա	Ադրբեջան
3	Բելառուս	Ուզբեկստան
4	Ղրղզստան	Էստոնիա
5	Վրաստան	Լատվիա
6	Ղազախստան	Լիտվա
7	Տաջիկստան	Մոլդովա
8		Թուրքմենստան

Երկրների բազմության տրոհում սահմանադրականության համատեքստում՝ քլաստերային վերլուծության մեթոդով

Քլաստերային վերլուծությունը բազմաչափ վիճակագրական վերլուծության մեթոդ է, որը թույլ է տալիս դասակարգել և խմբավորել մեծ քանակությամբ համասեռ օբյեկտների: Լայն տարածում ունեն քլաստերային վերլուծության երկու մոտեցումներ՝ K-միջինների և աստիճանակարգային վերլուծությունների մեթոդները, որոնք ունեն բազմաթիվ տարատեսակներ: Մեր կողմից դիտարկված խնդրի համար օգտագործել ենք K-միջինների քլաստերավորման ալգորիթմը: Վերջինիս թերությունը նրանում է, որ նախապես պետք է հայտարարվի քլաստերների քանակը: Տվյալ դեպքում մենք երկրները բաժանել ենք 3 քլաստերների, որպեսզի կարողանանք արդյունքները համադրել ոչ հստակ բազմությունների մեթոդով ստացված արդյունքների հետ: K-միջինների մեթոդի առաջին քայլում կամայականորեն ընտրվում են K դիտարկումներ, որոնք համարվում են քլաստերների կենտրոններ: Հաջորդ քայլում քլաստերի կենտրոնը փոխվում է. եթե գտնվում է այնպիսի դիտարկում, որի հեռավորությունը տվյալ քլաստերից ավելի մեծ է, քան մոտակա քլաստերի միջին հեռավորությունը: Այս գործընթացը շարունակվում է մինչև քլաստերների կենտրոնների հեռավորության փոփոխությունների մեծությունը չնչին է դառնում: [7] Այսպիսով, ստանում ենք, որ երկրները տրոհվել են երեք քլաստերների հետևյալ կերպ:

Քլաստերները և դրանց պատկանող երկրները՝ ըստ բավարար կենսամակարդակի իրացվածության մակարդակի.

Քլաստեր 1. Բարձր մակարդակ	Քլաստեր 1. Միջին մակարդակ	Քլաստեր 1. Ցածր մակարդակ
Էստոնիա	Հայաստան	Բելառուս
Լատվիա	Մոլդովա	Ռուսաստան
Լիտվա	Ուկրաինա	Ղազախստան
	Ղրղզստան	Թուրքմենստան
	Ադրբեջան	
	Վրաստան	
	Տաջիկստան	
	Ուզբեկստան	

Եզրակացություն

Այսպիսով, օգտվելով հետխորհրդային երկրներում բավարար կենսամակարդակի իրավունքի իրացվածությունը բնութագրող ցուցանիշների 2016 թվականի տվյալներից և կատարելով ուսումնասիրություն ոչ հստակ բազմությունների տեսության և քլաստերային վերլուծության մեթոդների կիրառմամբ՝ ստացանք, որ բավարար կենսամակարդակի իրավունքն ամենբարձր իրացվածությունն ունի Էստոնիայում և Լատվիայում՝ ընդ որում ոչ հստակեցման երկու տարբեր մոտեցումների դեպքում էլ, քլաստերային վերլուծության մեթոդով ստացված արդյունքի դեպքում էլ այդ երկրները լավագույնների շարքում էին: Հաջորդը Լիտվան է՝ մի դեպքում բարձր, մյուս դեպքում միջին իրացվածություն ունեցողների շարքում:

Դիտարկված մեթոդներից յուրաքանչյուրով էլ բավարար կենսամակարդակի իրավունքի միջին իրացվածության մակարդակ ունեցող երկրներն են Ադրբեջանը, Ուզբեկստանը և Մոլդովան, իսկ այդ իրավունքի իրացվածության ցածր մակարդակ ունեցողները Բելառուսը, Ղազախստանը, Տաջիկստանը:

Հայաստանը, Ղրղզստանը, Ուկրաինան ըստ ոչ հստակ բազմությունների մեթոդով ստացված արդյունքների, երկու մոտեցման դեպքում էլ դասվել են իրացվածության ցածր մակարդակ ունեցող երկրների շարքին, իսկ քլաստերային վերլուծության մեթոդի արդյունքով՝ իրացվածության միջին մակարդակ ունեցողների շարքին:

Վրաստանը ըստ ոչ հստակ բազմությունների մեթոդով ստացված արդյունքների, մի

դեպքում դասվել է միջին, իսկ մյուս դեպքում ցածր իրացվածություն ունեցող երկրների շարքին, իսկ քլաստերային վերլուծության արդյունքներով նույնպես միջին իրացվածություն ունեցողների շարքին է դասվել:

Ռուսաստանն ու Թուրքմենստանն ըստ ոչ հստակ բազմությունների մեթոդով ստացված արդյունքների, դասվել է միջին, իսկ քլաստերային վերլուծությամբ ստացված արդյունքներով ցածր իրացվածություն ունեցող երկրների շարքին:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հարությունյան Գ., Մարգարյան Հ., Գևորգյան Ռ., Սահմանադրականություն. ինստիտուտների ընկալումը և երկրների բարեկեցությունը, Ջանգալ, Երևան, 2018 [Harutyunyan G., Sargsyan H., Gevorgyan R., Sahmanadrakanutyun. institutneri ynkalumy ev erkrneri barekecutyuny, Zangak, Yerevan 2018], [in armenian]
2. Մխիթարյան ժ. Ս., Սահմանադրականության գնահատման տնտեսագիտամաթեմատիկական մեթոդները, Երևան 2017 [Mkhitarayan J. S., Sahmanadrakanutyun gnahatman tntesamatematikakan metodnery, Yerevan 2017], [in armenian]
3. Кoфман А., Введение в теорию нечетких множеств, Москва, “Радио и связь”, 1982. [Kofman A., Vvedenie v teoriyu nechetkikh mnojestv, Moscow, “Radio i svyaz”], [in russian]
4. Леоненков А., Нечеткое моделирование в среде MATLAB и fuzzy TECH, Санкт-Петербург, “БХВ-Петербург”, 2003. [Leonenkov A., Nechetkoe modelirovanie v srede MATLAB I fuzzy TECH, Sankt-Peterburg, “BKHV-Peterburg”, 2003], [in russian]
5. Саргсян Г.Л., Геворгян Р.А., Конституционные традиции, институты, поведенческие предпосылки и благополучие стран, Вестник Московского университета, научный журнал, № 1 • 2019 • [Sargsyan G. L., Gevorgyan R. A., Konstitucionnie tradicii, povedencheskie predpossilki i blagopoluchie stran, Vestnik Moskovskogo universiteta, nauchniy jurnal, N1, 2019], [in russian]
6. Семенихина В. А., Крючков С. А., Экономическая теория: макроэкономика: Учебное пособие, Новосибирск: НГАСУ, 2003 [Semenikhina V. A., Kryuchkov S. A., Ekonomicheskaya teoriya: makroekonomika: Uchebnoe posobie, Novosibirsk: NGASU, 2003], [in russian]
7. Сошникова Л.А. и др., Многомерный статистический анализ в экономике, Москва, 1999. [Soshnikova L. A. i dr., Mnogomerniy statisticheskiy analiz v ekonomike, Moskva, 1999], [in russian]
8. Comparative Constitutions Project’s (CCP), Available at: <http://www.comparativeconstitutionsproject.org>
9. Knapp, Benjamin, Fuzzy Inference Systems, Princeton University. 2004. <http://www.cs.princeton.edu/courses/archive/fall07/cos436/HIDDEN/Knapp/fuzzy004.htm>.

Մարքեթինգային համակարգի ներդրման առանձնահատկությունները առևտրային բանկերում

Ղարիբյան Լ.Ս.

ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն (Հայաստան, Երևան)
levon-gharibyan@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ մարքեթինգային համակարգի ներդրում, առևտրային բանկ, ռազմավարություն, նպատակային շուկա, կազմակերպական կառուցվածք

Особенности внедрения маркетинговой системы в коммерческих банках

Гарибян Л.А.

НАН РА Научно-образовательный международный центр (Армения, Ереван)
levon-gharibyan@mail.ru

Резюме: В рыночной экономике банковский маркетинг считается важной функцией банковского дела, и поэтому внедрение маркетинговой системы играет важную роль в стратегическом управлении банками. Внедряя правильные маркетинговые стратегии в общий процесс стратегического управления, можно быстрее и эффективнее достичь целей организации и обеспечить стабильную позицию на рынке.

Ключевые слова: Внедрение маркетинговой системы, коммерческий банк, стратегии, целевой рынок, организационная структура

Specific Purposes of Marketing System in Commercial Banks

Gharibyan L.A.

NAS RA International Scientific Educational Center (Armenia, Yerevan)
levon-gharibyan@mail.ru

Abstract: In the market economy, banking marketing is considered to be an important function of banking, and therefore, the introduction of the marketing system plays an important role in the strategic management of banks. By introducing the right marketing strategies in the overall strategic management process, one can achieve the goals of the organization more rapidly and effectively and secure a stable position in the market.

Keywords: Introduction of marketing system, commercial bank, strategy, target market, organizational structure

Ցանկացած երկրում բանկային համակարգի համար խիստ կարևորվում է մարքեթինգային համակարգի ներդրումը, որն ընդգրկում է բազմաթիվ բաղադրիչներով տարբեր համակցություններ: Բանկերում մարքեթինգային համակարգի ներդրումը նախևառաջ ենթադրում է վերջինիս մասնագիտացում և կողմնորոշում ոչ թե իր կողմից առաջարկվող ծառայություններին, այլ հաճախորդների իրական պահանջներին¹:

Տեղեկատվության հավաքագրումը, վերլուծությունը և կանխատեսումը հանդիսանում են յուրաքանչյուր բանկային հաստատության մարքեթինգային գործընթացի կարևորագույն տարրեր, որոնք արտահայտում են բանկային մրցակցային առավելությունները՝ իրենց արտացոլումը գտնելով մարքեթինգային գործունեության կառավարման ռազմավարություն-

ներում: Վերջինիս էությունը պայմանավորված է նրանով, որ ցույց է տալիս թե ինչպես հասնել առաջադրված նպատակներին, և միաժամանակ որոշել թե երբ, որտեղ և ինչպես բանկը կարող է տրամադրել իր ծառայությունները սպառողներին կամ հաճախորդներին²:

Բանկերում մարքեթինգային համակարգի ներդրման հիմքն է հանդիսանում մարքեթինգային ռազմավարությունը, որի մշակման գործընթացում էական դեր է տրվում նպատակային շուկաների ընտրությանը: Ընդհանուր առմամբ, գոյություն ունեն նպատակային շուկաների ընտրության երկու տեսակի ռազմավարություններ: Առաջինը կայանում է նրանում, որ բանկն ընտրում է որոշակի բանկային ծառայություն և, ունենալով տեղեկատվու-

¹ Уткин А.Э Банковские маркетинг.-М.,Инфра,2012, с. 39

² Жуков Е.Ф. Менеджмент и маркетинг в банках, М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997, с. 42,

յուն սպառողների վերաբերյալ, կարող է գնահատել, թե տվյալ պահին դրանցից ովքեր կարիք ունեն նման ծառայության: Երկրորդ տեսակը՝ խաչաձև վաճառքի մեթոդն է, երբ որևէ բանկային ծառայություն մատուցելու ավարտին բանկի աշխատակիցը հաճախորդին առաջարկում է օգտվել լրացուցիչ կամ նոր ծառայություններ: Տվյալ մեթոդով առաջնորդվելիս՝ բանկը կարողանում է գնահատել նաև, թե տվյալ սպառողն էլ ինչպիսի նպատակային շուկաների է պատկանում³:

Ընդհանուր առմամբ, այդ ոլորտի հետազոտությունները վկայում են, որ մարքեթինգային ռազմավարության մշակման գործընթացն առևտրային բանկերում ներառում է.

- Շուկայական հնարավորությունների վերլուծություն/մարքեթինգային հետազոտություն/,
- Նպատակային շուկայի ընտրություն,
- Մարքեթինգային գործողությունների համակարգի մշակում,
- Մարքեթինգային օժանդակ ծառայությունների ապահովում:

Ինչպես արդեն նկատեցինք, բանկային համակարգում մարքեթինգային ռազմավարության գործընթացը սկսվում է հաճախորդների պահանջմունքների ուսումնասիրությունից ու գնահատումից և ավարտվում՝ բանկային ծառայությունների մատուցման միջոցով վերջիններիս կոնկրետ պահանջմունքների բավարարմամբ:

Հաջորդ քայլը տվյալ ծառայության վերաբերյալ մարքեթինգային պլանի պատրաստումն է, որը ներառում է տվյալ բանկային ծառայության վերաբերյալ բոլոր անհրաժեշտ տեղեկատվությունը՝ կապված դրա ներդրման անհրաժեշտության և առանձնահատկությունների հետ, ինչպես նաև շուկայի իրավիճակի, մրցակիցների, մարքեթինգային ոլորտում բանկի նպատակների, խնդիրների ու դրանց իրականացման ուղղությունների վերաբերյալ: Բացի այդ, պլանում պետք է նշվեն այն միջոցները, որոնց օգնությամբ այդ ռազմավարական և մարտավարական խնդիրները կգտնեն իրենց անհրաժեշտ լուծումները⁴:

Խոշոր բանկերի դեպքում՝ բանկային հետազոտություններն ու կանխատեսումները պետք է կատարվեն հատուկ մասնագիտացված մարքեթինգային ստորաբաժանման կողմից: Սպառողների ուսումնասիրության հիմքում պետք է դրվի պահանջարկի և առաջարկի համեմատական վերլուծությունը, ինչը կարևոր հանգամանք է ապագայում ռազմավարության մշակման, շուկայի հատվածավորման ու գնային քաղաքականության մշակման համար:

Կազմակերպության մարքեթինգային ստորաբաժանումը մշտապես հետևում է իր արտաքին միջավայրում տեղի ունեցող փոփոխություններին: Ճիշտ է, որպես կանոն, յուրաքանչյուր կազմակերպության կառավարիչները նույնպես հետևում է արտաքին միջավայրի փոփոխություններին, սակայն դա չի կարող ունենալ այն արդյունավետությունը, ինչը կստացվի շուկայագետների ուսումնասիրությունների արդյունքում, քանի որ վերջիններս մասնագիտացած են այդ ոլորտում և տիրապետում են համապատասխան գործիքների ու հմտությունների: Բացի այդ, շուկային տիրապետող մասնագետները, պարբերաբար հետևելով մարքեթինգային միջավայրի փոփոխություններին, մշակում են դրանց համահունչ մարքեթինգային ռազմավարություն և հարմարեցնում կազմակերպության գործունեությունը նոր միջավայրին⁵:

Առևտրային բանկում մարքեթինգային համակարգի ներդրման ուղղությամբ մարքեթինգային ռազմավարական նպատակների հրստակեցումից հետո անհրաժեշտություն է առաջանում ձևավորել մարքեթինգային ստորաբաժանման համապատասխան կազմակերպական կառուցվածք: Այս գործընթացի կարևորությունն այն է, որ, ըստ կազմակերպական կառուցվածքի, անհրաժեշտ է կատարել իրականացվելիք աշխատանքի արդյունավետ բաժանում և մասնագետների միջև համապատասխան լիազորությունների բաշխում: Մարքեթինգային ստորաբաժանումը պետք է ապահովված լինի որակյալ մասնագետներով, քանզի նրանց աշխատանքի շնորհիվ է բանկն արձագանքում շուկայական իրավիճակին և, որ առավել կարևոր է, իրականացնում շուկան

³ Ламвен Ж.Ж.. Стратегический маркетинг: Европейская перспектива, Пер. С франц., СПб: Наука, 1996, с. 25,

⁴ Севрук В.Т., Банковский маркетинг, М: Дело, ЛТД, 1994, с. 84,

⁵ Котлер Ф., Основы маркетинга, краткий курс, М: СПб,К: Издательский дом Вильямс, 2007, с. 23,

գրավելու հիմնավոր քաղաքականություն: Հարկ է նկատել, որ մարքեթինգի տարբեր գործառույթների համակարգված իրականացման, ինչպես նաև, մարքեթինգային գործունեության կառավարման նպատակով էլ բանկերում ստեղծվում է մարքեթինգային համապատասխան ստորաբաժանում, որին վերապահվում է մարքեթինգային գործընթացների կազմակերպման ողջ աշխատանքը: Սակայն, իրողությունն այն է, որ այդպիսի ստորաբաժանման կազմակերպական կառուցվածքի ընդհանրական և բոլոր բանկերի կողմից ընդունելի մոդել գոյություն չունի: Արդյունքում, յուրաքանչյուր բանկ մշակում է սեփական մոդելը՝ ելնելով տարբեր հանգամանքներից:

Արդի ժամանակաշրջանում մարքեթինգային ստորաբաժանումը ձևավորվում է հիմնականում հետևյալ սկզբունքներով .

- ❖ ըստ գործառույթների,
- ❖ ըստ մատուցած ծառայության,
- ❖ ըստ տարածաշրջանների(շուկաների):

Միաժամանակ նկատենք, որ բանկերը, որոնք չունեն ծառայությունների մեծ տեսականի և չեն գործում բազմաթիվ շուկաներում, նախընտրում են մարքեթինգի գործունեության կառավարման կազմակերպումը գործառույթային սկզբունքով: Այս դեպքում, ըստ տարբեր գործառույթների, առանձնանում են մարքեթինգի համապատասխան մասնագետներ, ովքեր ենթարկվում են մարքեթինգային կառավարչին կամ համապատասխան գործառույթներ իրականացնող այլ անձի:

Հարկ է հավելել, որ մասնագետների կամ բաժինների թիվը կարող է փոփոխվել՝ կախված բանկի գործունեության ծավալներից, մարքեթինգային ռազմավարությունից, հաճախորդների թվաքանակից և այլ գործոններից: Գործառույթային սկզբունքով ձևավորված մոդելը գործում է Հայաստանի շատ բանկերում, օրինակ՝ «HSBC բանկ Հայաստան»-ում⁶: Ուսումնասիրությունները հանգում են նրան, որ գործառույթային կազմակերպման հիմնական առավելությունը դրա պարզությունն է, այն արդյունավետ է միայն ծառայությունների սահմանափակ խմբերի համար և կայուն է մեկ շուկայի առկայության պայմաններում: Երբ ընդլայնվում են բանկի ծառայությունների խմբերի տեսականին, ապա բավական դժվար

րանում է յուրաքանչյուր ծառայության խմբի և շուկայի համար առանձին մարքեթինգային պլանների մշակումը, ինչպես նաև բարդանում է մարքեթինգային վերահսկողությունը: Այդ իսկ պատճառով էլ այն բանկերում, որտեղ գոյություն ունի ծառայությունների խմբերի լայն տեսականի, և առկա են ծառայությունների մատուցման առանձնահատուկ պայմաններ, մարքեթինգային գործունեության կառավարումը տեղի է ունենում ծառայությունների կազմակերպական սկզբունքով: Առանձին ծառայությունների խմբերի համար պատասխանատու կառավարիչները դառնում են մարքեթինգային համապատասխան ծրագրերի ղեկավարներ՝ համակարգելով մարքեթինգային գործունեությունը և արագ արձագանքելով շուկայի իրավիճակի փոփոխություններին:

Տարբեր տարածաշրջաններում գործունեություն ծավալող բանկերի համար մարքեթինգի կառավարման կազմակերպական կառուցվածքը ձևավորվում է աշխարհագրական տարածաշրջանային սկզբունքով: Այդպիսի կառուցվածքը բնորոշ է երկրի ներսում և արտերկրում՝ ընդարձակ և լայնածավալ շուկաներ ունեցող խոշոր բանկերին կամ բանկային խմբերին⁷: Թվում է, թե մոտ ապագայում նման կառուցվածք չի կարող գործել հայկական բանկերի համար, սակայն եթե ծառայությունները մշակված լինեն ըստ Հայկական Սփյուռքի տարածաշրջանների, որն իրատեսական և կանխատեսվող ծրագիր է (Ռուսաստանի Դաշնությունում, Եվրոպայում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում և այլն), ապա հենց տվյալ կազմակերպական կառուցվածքի առկայության պարագայում է հնարավոր իրականացնել մարքեթինգային արդյունավետ կառավարում: Սակայն, բոլոր այն դեպքերում, երբ սպառողներին կարելի է միավորել որոշակի խմբերում, նպատակահարմար է ներդնել մարքեթինգի կառավարման կազմակերպական և շուկայական կողմնորոշմամբ կառուցվածքը. օրինակ՝ մատուցվող ծառայությունների փաթեթ անհատների, իրավաբանական անձանց, օրինակելի հաճախորդների համար, ինչպես նաև նախատեսված փաթեթ կենսաթոշակային տարիքի և Սփյուռքի համար: Միաժամանակ, դրականին

⁶ <https://www.hsbc.am>

⁷ Մուվարյան Յու. Մ., Մենեջմենթ, Տնտեսագետ, Երևան, 2009, էջ 397,

առընթեր, այսպիսի կառուցվածքները գերծ չեն նաև թերություններից: Հիմնական թերությունը ստորաբաժանումներում կատարվող աշխատանքների կրկնողությունն է, ինչպես նաև դրանց գործունեության հետ կապված դժվարությունները: Ուստի, հաշվի առնելով այդ հանգամանքը, անհնար է խուսափել այդպիսի կառավարման կազմակերպական կառուցվածքի ընտրությունից, երբ բանկը նախատեսում է իր ծառայություններն իրացնել բազմազան շուկաներում: Ճիշտ է՝ այսպիսի դեպքերում բանկը կարող է նախընտրել ծառայության խմբերի սկզբունքով ձևավորվող կառուցվածքային տարբերակը, սակայն այդ պարագայում ծառայության խմբի համար պատասխանատու կառավարիչը պետք է միաժամանակ տիրապետի որոշակի տեղեկատվության ու գիտելիքի՝ միմյանցից խիստ տարբերվող շուկաների մասին⁸: Մեկ այլ տարբերակ է ապրանքների և ծառայությունների խմբերն ու շուկաները կողմնորոշող մարքեթինգային կառուցվածքների համատեղումը ծառայությունների և տարածաշրջանային (շուկայական) սկզբունքով կառուցվածքի մեջ՝ դրանում նախատեսելով համապատասխան գործառնության ստորաբաժանումներ ինչպես ծառայությունների, այնպես էլ՝ տարածաշրջանների կամ շուկաների գծով, այլ կերպ ասած, կիրառելով մարքեթինգի կառավարման մատրիցային մոտեցում:

Պետք է նշել, որ Հայաստանում գործող բանկերի մարքեթինգային ստորաբաժանումների կառուցվածքները քիչ են տարբերվում և հիմնականում ձևավորվում են գործառնության սկզբունքի հիման վրա: Մի տեղ այն կոչվում է մարքեթինգի բաժին, մյուսում՝ մարքեթինգի և հանրային կապերի (հասարակայնության հետ կապերի) բաժին՝ ներառելով հանրային կապերի գործառնությունները նույնպես: Այսպես, «ԱԿԲԱ Կրեդիտ Ագրիկուլթանկ» ՓԲԸ-ում այն կրում է մարքեթինգի և որակի բաժին անվանումը: Մարքեթինգային ստորաբաժանումները սովորաբար լինում են գործառնության տնօրենի կամ վերջինիս տեղակալներից որևէ մեկի անմիջական ենթակայության ներքո: Օրինակ՝ «ԱՐԱՐԱՏԲԱՆԿ» ԲԲԸ-ում այն ուղղակիորեն ենթարկվում է գործառնության տնօրենին, իսկ «Ամերիա բանկ» ՓԲԸ հասարակայնության հետ կապերի և մարքեթինգի բաժինը հաշվետու է զարգացման գծով տնօրենին, իսկ զարգացման գծով տնօրենն իր հերթին՝ գործառնության տնօրենին⁹:

Այսպիսով՝ մարքեթինգային ստորաբաժանման գործունեության արդյունավետությունն էապես կախված է ճիշտ ընտրված կազմակերպական կառուցվածքից, որի շնորհիվ հնարավոր է դառնում իրագործել մարքեթինգային այն ռազմավարական նպատակները, որոնք սկզբնապես սահմանվում է բանկի դեկլարացիայի կողմից: Սակայն, միայն կազմակերպական կառուցվածքի ճիշտ ընտրությունը բավարար չէ վերը նշված արդյունավետությունն ապահովելու համար: Այն պետք է համալրվի համապատասխան որակյալ մասնագետներով, ովքեր իրենց համակարգված գիտելիքի ու աշխատանքի շնորհիվ կկարողանան հաջողությամբ վարել բանկի մարքեթինգային քաղաքականությունը և բարեհաջող իրականացնել մարքեթինգային ռազմավարությունը:

Ընդհանրացնելով՝ կարելի է եզրակացնել, որ մարքեթինգային համակարգի ներդրումը կարևոր դեր է խաղում բանկերի ռազմավարական կառավարման գործընթացի մեջ: Ներդրելով մարքեթինգային ճիշտ ռազմավարություններ ընդհանուր ռազմավարական կառավարման գործընթացում, կարելի է առավել արագ և արդյունավետ կերպով հասնել կազմակերպության նպատակների իրականացմանը և շուկայում կայուն դիրքի ապահովմանը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Սովաթյան Յու. Մ.**, Մենեջմենթ, Տնտեսագետ: - Երևան, 2009:
2. **Жуков Е. Ф.** Менеджмент и маркетинг в банках. - М: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997.
3. **Котлер Ф.**, Основы маркетинга, краткий курс. - М: СПб,К: Издательский дом Вильямс, 2007.
4. **Ламвен Ж. Ж.** Стратегический маркетинг: Европейская перспектива, Пер. С франц. - СПб: Наука, 1996.
5. **Макарова Г. Л.** Система банковского маркетинга. - М.; Финстатинформ, 2007.
6. **Севрук В.Т.**, Банковский маркетинг. - М: Дело, ЛТД, 1994.
7. **Уткин А. Э.** Банковские маркетинг. - М.; Инфра, 2012.

⁸ Ламвен Ж.Ж.. Стратегический маркетинг: Европейская перспектива, Пер. С франц., СПб: Наука, 1996, с. 45,

⁹ <http://www.araratbank.am>, <http://www.ameribank.am>

Модернизация российской экономики и институты

Манукян А. А.

Национальный исследовательский университет «Высшая школа экономики»

(Россия, Москва)

sargis-97@mail.ru

Мкртчян С. А.

Ереванский государственный университет языков и социальных наук

имени в. Я. Брюсова (Армения, Ереван)

serzh096@gmail.com

Ключевые слова: модернизация, российская экономика, реформа, либерализация, приватизация

Ռուսաստանի էկոնոմիկայի և հաստատությունների արդիականացումը

Մանուկյան Ա. Ա.

Ազգային Հետազոտական համալսարանի Բարձրագույն Տնտեսագիտության Դպրոց

(Ռուսաստան, Մոսկվա)

sargis-97@mail.ru

Մկրտչյան Ս. Ա.

Երեվանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվահասարակագիտական համալսարան

(Հայաստան, Երևան)

serzh096@gmail.com

Ամփոփում: Այս աշխատանքում կվերլուծենք 20րդ դարի վերջի արդիականացման գործընթացը: Կփորձենք հասկանալ, թե արդյո՞ք իրագործվել են այն նպատակները, որոնք նախանշվել են ի սկզբանե և որոնց համար են կատարվել բոլոր փոփոխությունները Ռուսաստանի տնտեսության մեջ: ցույց կտանք 21րդ դարի սկզբին տնտեսության արդյունքները և վիճակը, և մեր գնահատականը կտանք կատարված բարեփոխումների շտապողականության վերաբերյալ:

Վճռորոշ բառեր՝ արդիականացում, Ռուսաստանի տնտեսություն, բարեփոխում, ազատականացում, սեփականաշնորհում

Modernization of the Russian Economy and Institutions

Manukyan A.A.

National Research University Higher School of Economics (Russia, Moscow)

(Moscow)

sargis-97@mail.ru

Mkrtchyan S. M.

Yerevan Brusov State University of Languages and Social Sciences

(Armenia, Yerevan)

serzh096@gmail.com

Abstract: In this work we will analyze the process of modernization in the end of 20th century. We will try to understand whether the goals that were initially formed and for which all the changes in the Russian economy were made have been achieved. We will show the results and the state of economy as per beginning of the 21st century and will present our assessment of the haste of the reforms made.

Keywords: modernization, Russian economy, reform, liberation, privatization

Модернизация

Чтобы приступить к анализу российской модернизации, необходимо сначала определить сущность понятия модернизации. Так как говорить об этом, не зная, что это, как минимум бессмысленно.

Самое общее и простое определение модернизации, которое каждый выучил еще в школе, говорит, что это процесс, посредством которого общество переходит от аграрного к индустриальному типу, от ручного производства к машинному и т.д. Но в общем это понятие можно рас-

ширить до совокупности различных процессов, с помощью которых экономика выходит на новый уровень, растет уровень производства и сама экономика становится более эффективной. Среди таких процессов можно выделить, например, повышение социальной и пространственной мобилизации или урбанизацию. В рамках модернизации обычно выделяют следующие процессы, которые происходят в экономике:

- Возрастание сознательности и самостоятельности среди индивидов;
- Распространение товарно-денежных отношений на максимальном уровне, появление в жизни и производстве новых высоких технологий,
- Переход к достаточно динамичному обществу. Обычно в основе этого общества лежит высокая социальная мобильность и конкуренция между людьми.

Теперь необходимо так же определить важные характерные черты процесса модернизации:

- Во-первых, он охватывает все сферы жизни общества.
- Во-вторых, когда происходит какое-либо изменение в одной сфере общества, это сразу же влияет на все остальные сферы, ввиду силы и степени происходящих изменений.
- В-третьих, рассматриваемый нами процесс протекает не мгновенно, а длится достаточно долгий период времени. Из-за сильных изменений, приспособление и явление каких-либо первых результатов занимает определенное время.

И в-четвертых, каждый процесс модернизации, протекающей в разных странах, обладает какими-либо своими чертами и отличается от подобного процесса в другом месте. Различные изменения приведшие успеху в одном обществе могут стать началом провала в другом.

Таким образом необходимо подвести итоги и сказать, что *«модернизация является процессом создания экономических форм и институтов, способствующих развитию и доминированию товарно-денежных отношений в производстве, потреблении и принуждению к труду. Она приводит к развитию и распространению рыночных отношений, формированию и развитию национальных и транснациональных рынков, использованию достижений науки в бизнесе. Экономическая модернизация также предполагает постоянное совершенствование методов управления экономикой и производственных технологий»*

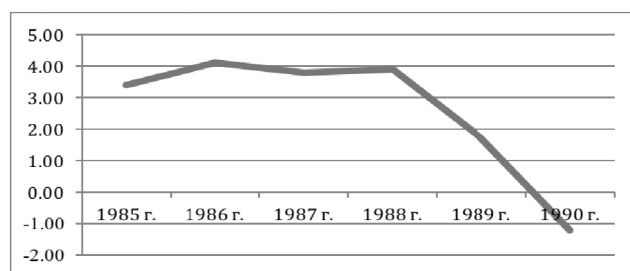
История модернизации. Наиболее важные изменения и реформы

К началу 80-х годов экономика СССР находилась в тяжелом положении, и сильно отставала

от своих главных конкурентов. В тоже время «перестройка», на которую полагалось правительство в то время и которая должны была решить проблемы, мало затронула экономическую систему.

Как видно из таблицы №1, в 80-х годах рост производительности был достаточно слабым, а к началу 90-х годов и вообще наблюдалось уменьшение объемов производства в промышленном секторе.

1985 г.	1986 г.	1987 г.	1988 г.	1989 г.	1990 г.
3,40	4,10	3,80	3,90	1,70	-1,20

Авария на Чернобыльской АЭС стала показателем, того состояния, в котором находилась экономика, и царившей в ней бесхозяйственности. Эта катастрофа ускорила принятие экономических реформы 1997 года. Главная направленность реформы состояла в переходе от преимущественно административных к экономическим методам управления производством. При этом по большому счету административно-командную систему реформа не затрагивала, лишь упразднялись некоторые ведомства и министерства, расширялась самостоятельность предприятий. Но уже в 1988 году реформа забуксовала. Предприятия столкнулись с полным отсутствием инфраструктуры, которая бы позволила им более-менее пуститься в свободное плавание. В стране не было посреднических организаций, товарно-сырьевых бирж. Плановые задачи так и не выполнялись, более того, появилась нехватка продовольствия и товаров народного потребления. В результате к 90-м годам все больше людей сводилось к мысли о необходимости широкого развития рыночных отношений. I Съезд народных депутатов СССР постановил начать переход к новой модели экономического развития. В качестве ее составных частей рекомендовались: сокращение государственного вмешательства и управление народным хозяйством, обновление отношений собственности и становление рынка. О целесообразности развития рыночной экономики, конкуренции и предприни-

мательства говорилось и в решениях XXVIII съезда КПСС в 1990г.

Но отсутствие каких-либо заметных улучшений в месте с другими факторами привело к смене власти в 1991 году. Общество пришло к пониманию, что модернизация на социалистической основе вообще невозможна и что нужно ее проводить по подобию классических образцов экономического и политического развития западных стран, которые в свою очередь обеспечили их ведущую позицию в мировой экономике в конце XX века. Страна была готова к тому, чтобы начать модернизацию по либеральной модели, как это происходило в западных странах. И радикалы воспользовались этим. В августе 1991 года состоялся окончательный переход власти в России к радикалам: в руках российского президента, правительства и законодателей оказались все рычаги как политического, так и экономического управления. Во весь рост стал вопрос о радикальных экономических реформах.

В конце 1991 года правительство, возглавляемое ученым-экономистом Е.Т. Гайдаром, разработало программу радикальных реформ в области народного хозяйства. Предлагавшиеся программой меры «шоковой терапии» были нацелены на перевод экономики на рыночные методы хозяйствования.

Программа Гайдара включала три главные реформы:

1. Либерализация цен
2. Либерализация торговли
3. Приватизация

Эта модель, по которой в России должна была пройти модернизация, и идеологические планы не отличались от тех доктрин, которые были в основе радикального движения, когда последние боролись за власть. Использовались в первую очередь предположение и убеждение о том, что свободные рыночные отношения и частная собственность окажут быстрое положительное влияние и в момент превратят Россию в общество среднего класса.

Программа Гайдара после взятия власти радикалами была по сути единственным цельным пакетом конкретных реформ. Она и стала путем российской модернизации. К концу 1992 года наметился перелом в развитии рыночных отношений, а предпринимательский менталитет стал неотъемлемой частью рыночного сознания.

Либерализация

Либерализация предполагает переход к свободной торговле и свободным ценам, демонтаж планово-распределительной системы, иерархической структуры управления и переход к сетевой структуре договорных отношений, отмене

монополии внешней торговли, открытие экономики, введение свободного рыночного курса национальной валюты взамен его государственного регулирования, обеспечение конвертируемости национальной валюты по текущим операциям.

Разовое введение свободных цен с января 1992 года должно было определить рыночную стоимость товаров, ликвидировать товарный дефицит, «запустить» механизм конкуренции между всеми отраслями и предприятиями и заставить людей «зарабатывать деньги».

Переход на свободные цены и тарифы был начат с января 1992 года. За государством сохранялось регулирование цен лишь на некоторые товары и продукция производственно-технического назначения. Либерализация цен вызвала резкий скачок инфляции. За год потребительские цены выросли почти в 26 раз. Снижился уровень жизни населения: в 1994 году он составлял 50% от уровня начала 90-х годов. Обесценились и были прекращены выплаты по вкладам гражданам их денежных сбережений, хранившихся в Госбанке.

Приватизация

Приватизация предполагала перенос ответственности и риска с государства на частных собственников, замену большей части государственной собственности частной, создание тем самым новой системы хозяйственных мотиваций и полноценных рыночных агентов. Широкая и быстрая приватизация жилья и госпредприятий должна была превратить массы населения в собственников и создать трудовой, накопительский и другие экономические стимулы деятельности.

Приватизация госсобственности охватила прежде всего предприятия розничной торговли, общественного питания и службы быта. В результате в руки частных предпринимателей перешли 110 тыс. промышленных предприятий. Ваучерная приватизация 1992-1994 гг. И последующие приватизационные акты привели к потери государственным сектором ведущей роли в экономике.

К этому добавляются в составе первоочередных реформ налоговая реформа, создание системы коммерческих банков и двухуровневой банковской системы, а также рынка рабочей силы с отменой государственной системы регулирования оплаты труда.

Это являлось тем минимальным набором, который был необходим для реализации в сравнительно небольшой период времени в цели создания зародыша, генотипа рыночной системы. Это должно было стать тем первым импульсом для ее развития. На это отводилась програм-

ма в 500 дней, которая имела одноименное название.

Новое правительство во главе с Черномырдиным не поменяла политику, а продолжала гайдаровский путь в виде укрепления рубля, проведение макрополитики по финансовой стабилизации, борьбы с инфляцией. Вопреки оптимистичным ожиданиям, с 1993 года можно было наблюдать резкий и неуклонный скачок вниз в сельскохозяйственном и промышленных секторах производства, средний класс размывался, все больше образовывалась разница между бедными и богатыми, происходило разрушение структур общественного потребления.

Финансовая стабилизация

После первых реформ важной частью всего процесса должна была стать финансовая стабилизация, целью которой являлось приостановление инфляции после либерализации и стабилизация национальной валюты. Посредством перехода к жестким бюджетным ограничениям на всех уровнях, создании налоговой системы и налаживании налогового администрирования, организации надежного контроля за бюджетными расходами, ограничении денежной массы и переходе к рыночному формированию процентных ставок, организации надзора за коммерческими банками, государство должно направить экономику из того хаоса, в который она попала из-за радикальных реформ, в нужное направление развития, добиться минимального ущерба от переходного периода. При этом задачи по увеличению производства и снижению инфляции противоположны друг другу, поэтому от государства требуется грамотное проведение макроэкономической политики, для достижения максимально полезного эффекта.

После либерализации цен разразилась огромная инфляция. Предпринять какие-либо шаги по предварительному сокращению масштабов инфляционного навеса, как это предполагалось в программе "500 дней", не удалось. Поэтому крупный скачок инфляции был предопределен.

Тем более вслед за либерализацией должны были быть осуществлены весьма жесткие меры по финансовой стабилизации. Сделать это можно было только путем резкого сокращения государственных расходов и сжатия денежной массы плюс к этому посредством усиления контроля за ценами и тарифами естественных монополий.

Макроэкономическая стабилизация стала одним из самых болезненных и тяжелых процессов переходного периода. Многим казалось, что жесткие или даже жестокие меры скорее подрывали отечественную промышленность, считалось, что эти меры предпринимаются не из-за необходимости, а под влиянием МВФ и других

враждебно настроенных сторон. Казалось, что есть варианты по придумыванию другой политики, отличной от той тяжелой, которая проводилась. Считалось, что она должна быть более легкой или гуманной. Однако всякий раз поиск иного пути завершался предложениями об увеличении денежной эмиссии. Дискуссии неизменно заканчивались тупиком, а практика вынужденно колебалась между жесткостью, необходимой для достижения результата, и смягчающими компромиссами. И каждый раз возникала почва для новых дискуссий.

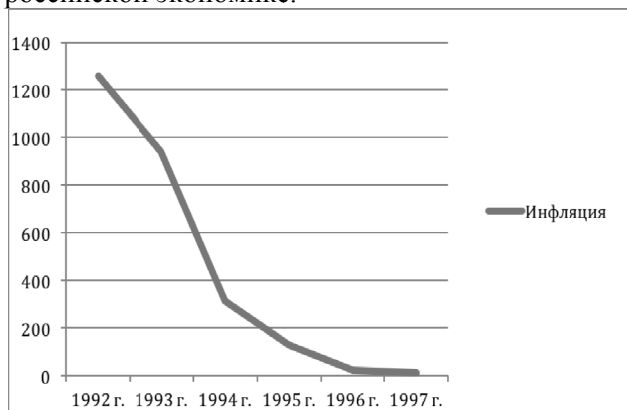
Финансовая стабилизация проводимая с помощью макроэкономической политики, была в результате достигнута только с третьей попытки. Первая неудачная попытка началась в 1992 году. И в течении 3 лет безуспешно боролась с инфляцией. Вторая с таким же успехом была предпринята летом и осенью 1993 года.

И только третью можно в какой-либо степени признать успешной. Она началась после «черного вторника» и завершилась в 1996 году. Во время этого периода начался заметное снижение уровня инфляции с астрономических четырехзначных цифр. Масса денег за 1995 год повысилась всего на 128%, а инфляция на 131%. В 1996 году эти показатели были уже, соответственно, 45% и 21,8%. Позитивные тенденции наблюдалось и в показатели производства, сильное падение замедлилось и остановилось достигнув своего минимального значения за последние года. Как результат инфляция вышла на двузначный показатель, а рост денежной массы впервые играл роль уже сдерживающую. Все это произошло ввиду снижения ожиданий относительно инфляции, при этом снизилась и скорость обращения денег, можно было говорить об обратном процессе монетизации денег.

	Итоги финансовой стабилизации (в % по отношению к предыдущему году)					
	1992 г.	1993 г.	1994 г.	1995 г.	1996 г.	1997 г.
Масса денег	668	509	300	128	45	
ИПЦ	1260	940	315	131	21,8	11
Прирост промышленности	-18	-14	-20,9	-3,3	-4	1,9

Во второй половине 90-х годов большинство крупных и средних предприятий России превратились в частные, коммерческие и акционерные общества. Возникли и активно действовали многочисленные коммерческие банки, фондовые биржи и торговые дома. Все это привело к окон-

чательной потери государством возможности управлять новыми производственными и финансовыми структурами с помощью прежних административных методов. Однако теперь в руках государства оказались значительные пакеты акций заводов и фабрик, игравших ведущую роль в российской экономике.

Программа экономических реформ включала серьезные преобразования в сельском хозяйстве. 90-е годы стали временем активного развития новых форм хозяйствования. В аграрном секторе экономики преобладающую роль играли открытые и закрытые акционерные общества, товарищества с ограниченной ответственностью, сельскохозяйственные кооперативы.

Результаты модернизации

Начиная с 1995 года уже можно начинать подводить итоги реформ прошедших в экономике России за последние 5 лет. К этому времени можно утверждать о достижении финансовой стабилизации. В 1996 году инфляция впервые уложилась в двузначную цифру. В 1997 году уже наблюдался экономический рост и инфляция всего в 11%. Но уже в следующем году начинается финансовый кризис, во время которого экономика и достигла своего минимума.

Если рассмотреть различные экономические показатели, то вывод относительно успешности мер будет очевидным. Все количественные показатели падали стремительными темпами в этот период, при этом это все сопровождалось огромными цифрами инфляции. С одной стороны, практически во всех подобных случаях в других странах экономика имела проблемы с падением производства и инфляцией, но в российском случае эти события были гораздо масштабнее.

Как можно понять по графику выше, начиная с началом процесса модернизации, экономика России попала в большую яму. В 1998 году экономика достигла своего минимума. А производство упало на более чем 40 % от уровня 1991 года.

Как мы уже заметили, экономические результаты на конец XX века говорят о полном провале модернизации. Этого мнения придерживается и большинство экономистов и историков, изучавших эту проблему. Однако некоторые не согласны с таким мнением и видят много позитивных моментов или хотя бы не так сильно негативно относятся к этому.

Подводя итоги произошедших реформ, мы опирались на состояние экономики, в которое она попала в конце XX века. Как показывают различные статистические данные, экономика находилась в глубоком кризисе, производство падало огромными темпами, цены росли с еще большей скоростью, понижался уровень жизни населения. И здесь главная проблема анализа состоит в том. Чтобы правильно определить, насколько сильно эти потрясения экономики были вызваны произошедшими реформами и институциональными изменениями. Можно утверждать, что кризис, достигший своей глубины к 1998 году, начался за долго до начала проведения реформ в начале 90-х годов. Как мы уже показали ранее, на конец 80-х годов экономика в то время еще СССР находилась в глубоком застое. Предпосылки кризиса накапливались десятилетиями и являлись следствием планово-распределительной системы. Из чего можно предположить, что, возможно, не модернизация ответственна за столь плохие экономические показатели, или хотя бы ответственна в определенной, но ни как не в полной степени. Поэтому перед экономистами стоит важная задача в определенной степени влияния реформ

За последние 10 лет XX века объем ВВП снизился на 40%, при этом объем производства промышленной продукции снизился на 50-55%. Теперь важно рассмотреть истинные причины такого падения.

Во-первых, важно заметить, что одну из значительных составных частей объема ВВП в России на 1990 год составляло производство военной продукции. При этом за последующие года

производства военной продукции было резко сокращено примерно в 6 раз. При этом снижение производства в военном комплексе России не было частью процесса модернизации и проводимых реформ. Это было вызвано распадом СССР и отсутствием глобальной необходимости в наращивании военного вооружения. Таким образом только за счет этого можно объяснить падение производства в российской экономике на 20-30%.

Во-вторых, открытие экономики никак не связано с проводимыми реформами, а опять же было вызвано распадом СССР. В результате открытия экономики, большое количество товаров, которые раньше не имело конкурентов на российском рынке и при этом было неэффективно в производстве, и потреблялось народом только благодаря отсутствию альтернатив на российском рынке, было вынужденно уступить место иностранным конкурентам. Иностранный импорт более качественных изделий по разным оценкам привел примерно к 8-10% снижения производства в текстильной, швейной и магнитофонной отраслях промышленности.

В третьих, снизилось производство сырья, материалов, топлива и других средств производства, которые шли на производство в сектора описанные выше. Этот фактор оценивается примерно в 3-4% от падения ВВП.

В результате по самым негативным оценкам уровень падения вызванный исключительно проведением реформ оценивается в примерно 15%. Что уже не так плохо, по сравнению с 40 процентами, которые мы видели изначально. При этом нужно рассматривать снижение производства военной продукции и неконкурентоспособного товара как положительные стороны. Поэтому если на это как-то повлияли проводимые реформы, а либерализация торговли должно было внести в клад в повышение конкурентоспособности товаров, то можно занести эти эффекты от реформ в положительную сторону, так как благодаря этому снизилась структурная деформация советской экономики.

Как мы оценили, снижение уровня производства вызванное исключительно проводимыми реформами составляет около 15%. При этом это самая максимальная оценка. В действительности снижение из-за реформ можно оценить в 10 или 12%.

Выше показаны только данные по производству и объему ВВП, и уже они приводят нас к достаточно неплохим выводам относительно качества влияния реформ на российскую экономику. Мы можем уже сравнивать российский опыт с опытом других стран в данном процессе. При этом можно заметить, что в других странах

уровень падения экономики был примерно на таком же уровне. А значит выводы о провале проводимых изменений как минимум можно считать преждевременными.

«Комментируя динамику объема инвестиций на первом этапе реформ, следует отметить, что в эти годы, во-первых, сокращение инвестиций позволяло сдерживать падение уровня жизни, оно послужило своего рода амортизатором; во-вторых, это были годы смены инвестиционных режимов: от расточительного советского (большие объемы, низкая отдача) к прижимистому рыночному (малые объемы, высокая отдача), весьма чуткому к уровню рисков. Этот процесс адаптации также неизбежен.

Что касается величин реальных располагаемых доходов, то они основаны на официальной отчетности и отражают как реальное снижение доходов, так и уход части их в тень. Это заметно при сопоставлении с динамикой розничного товарооборота, который за 1990–1996 гг. сократился всего на 14,3%.

Если бы удалось количественно учесть эти моменты, картина переходных процессов оказалась бы существенно иной. Реформы выглядели бы заметно менее отталкивающими.»

Теперь подведем итог по тем институциональным и структурным изменениям, которые произошли в российской экономике за интересующий нас период. Началось все с либерализации цен и торговли, и можно утверждать, что этот процесс прошел в достаточном объеме, для начала функционирования рыночной экономики.

Осуществленная в кратчайшие сроки массовая программа чековой приватизации завершилась в 1994 году, и со следующего года началась денежная приватизация. В этом процессе наблюдалось много проблем и скандалов, но естественный процесс перераспределения прав собственности уже был начат. Значительную роль в этом сыграло в дальнейшем появление гражданского кодекса.

Финансовая стабилизация тянулась на 5 лет до 1998 года, при этом в последние года рассматриваемого периода рост цен можно было уже считать вполне применимым для нормального функционирования экономики, «макрэкономические условия для роста экономики были созданы»

Кроме того можно выделить создание бюджетной и налоговой систем. Были приняты Бюджетный и Налоговые кодексы. Теперь эти системы могли участвовать в решении задач по росту экономики.

Еще одним из самых важных институциональных изменений можно выделить создание двухуровневой банковской системы. Благодаря

достаточно либеральным условиям это система быстро развивалась, но при этом были видны ее проблемы функционирования в кризисах 95 и 98 годов. Тем не менее она появилось, и это главный результат, так как в современном мире банковская система лежит в основе нормальной работы всей экономики. Из ничего был создан фондовый рынок, позволявший капиталу работать на рост экономики, что не менее важно, чем банковская система. В последние годы XX века уже можно было наблюдать рост инвестиций. При этом этот рост опережал рост ВВП и рост производства в промышленном секторе.

Таким образом можно прийти к заключению, что благодаря реформам были сделаны очень важные шаги для того, чтобы рыночная экономика начала функционировать. Это был лишь первый этап долгого процесса, который продолжается все еще. Но без этого этапа не было бы ничего. Российской экономике, на мой взгляд, были необходимы такие радикальные изменения в ее укладе, чтобы она смогла в будущем встать на один ряд с мировыми экономическими лидерами.

«В исключительно трудных экономических, социальных и политических условиях, в муках и тревогах в 1992–1998 гг. осуществлен минимальный пусковой комплекс структурных реформ, необходимых для создания и развития рыночной экономики. Первый этап реформ завершен. Какова бы ни была цена, как бы ни распределялись издержки перехода между ошибками в политике и объективными препятствиями, назвать такой итог поражением или крахом реформ никак нельзя. А успехом можно! Десять лет назад мало кто поверил бы, что такую работу в нашей стране можно выполнить в столь короткие сроки.»

Заключение

Подводя итоги процесса модернизации, можно выделить как негативные, так и позитивные моменты всего этого процесса. С одной стороны, начало проведения реформ и изменений совпало с большими потрясениями, происходившими в российском государстве в это время. К тому же это все происходило на фоне затянувшегося кризиса, который только усилился из-за радикальных изменений российской экономики. Таким образом одним из результатов первого этапа модернизации озвучивается разрушение экономики. С другой стороны, благодаря этому процессу произошли очень важные институциональные изменения. Экономика стала свободной, собственность частной, появились, хотя пока еще и недостаточно сильная, банковская и финансовая системы. Все эти элементы являются обязательными для того, чтобы рыночная

экономика нормально функционировала и развивалась. Без этих изменений нельзя было выполнить поставленные задачи.

Это означает, что в оправданности действий правительства в проведении реформ не нужно сомневаться. Вопрос состоит только в том, можно ли это было сделать каким-либо другим способом, с меньшими потерями в производстве и снижении благосостояния народа.

На мой взгляд, эти изменения были абсолютно необходимы. Оттягивать начало проведения реформ уже больше было нельзя. К началу 80-х годов российская экономика слишком сильно отставала от своих американских и европейских конкурентов, при этом не наблюдалось какого-либо движения в сторону роста. Проводимые политики в то время не давали никакого результата. Планово-административная система изжила себя, поэтому переход к рыночной экономике был необходим и оттягивать это нельзя было больше.

Я не буду давать свою оценку успешности этого процесса. Так как необходимо много анализировать данные и разбираться в причинах спада, наблюдавшегося в экономике во время проведения изменений. Возможно этот спад был вызван совсем другими факторами, как, например, развал СССР, тем более что кризис начался задолго до первой проведенной реформы. Более того, как уже было сказано выше, эти изменения привели к созданию почвы для развития экономики в условиях рынка. Уже сейчас во втором десятилетии XXI века, через 15 лет после завершения первого этапа модернизации, можно говорить о том, что благодаря этому процессу в настоящее время экономика России смогла выйти на достаточно высокий уровень. Возможно еще рано говорить, что экономика стала постиндустриальной, а общество информационным, тем не менее Россия уже сейчас находится на одном уровне с крупнейшими странами всего мира.

Список использованной литературы

1. Ясин Е.Г. Российская экономика. Истоки и панорама рыночных реформ: Курс лекций. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 437 с.
2. Ясин Е.Г. Российская экономика. Истоки и панорама рыночных реформ: Курс лекций. – М.: ГУ ВШЭ, 2002. – 437 с.
3. История России: учебник/ А.С. Орлов, В.А. Георгиев, Н.Г. Георгиева, Т.А. Сивохина. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2011. – 528 с.
4. Согрин В. В. – Современная российская модернизация: этапы, логика, цели. //Вопросы философии, 1994, № 11, стр. 3.
5. Федеральная служба государственной статистики [электронный ресурс]. URL: <http://www.gks.ru/>. (Дата обращения: 02.12.2014).

Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական կարգավորումը ՀՀ-ում

Աղաջանյան Մ.Ա.

Երևանի պետական համալսարանի միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ

(Հայաստան, Երևան)

martin1998yan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ փոքր և միջին ձեռնարկատիրություն, պետական կարգավորում, շուկայական հարաբերություններ, շրջանառություն

Государственное регулирование малых и средних предприятий в Республике Армения

Агаджанян М. А.

Факультет международных отношений Ереванского государственного университета

(Армения, Ереван)

martin1998yan@gmail.com

Резюме: Целью данной работы является представление важности малых и средних предприятий, которые являются краеугольными камнями рыночно-здоровых отношений, в основном сделав упор на государственное регулирование МСП в Республике Армения. Здесь были представлены основные критерии классификации МСП, основные направления развития МСП в Республике Армения. Была предпринята попытка ответить на вопрос «Что такое государственное регулирование МСП?», а также были сделаны предложения по дальнейшему развитию МСП в Республике Армения.

Ключевые слова: малые и средние предприятия, государственное регулирование, рыночные отношения, оборот

State regulation of the small and medium-sized enterprises in the Republic of Armenia

Aghajanyan M.A.

Faculty of International Relations of Yerevan State University (Armenia, Yerevan)

martin1998yan@gmail.com

Abstract: Within the aim of this work is the representation of the importance of small and medium-sized enterprises, which are the cornerstones of the market-healthy relations, mainly focusing on the state regulation of SMEs in the Republic of Armenia. Here were presented the main criteria for SMEs classification, main directions of developments of SMEs in the Republic of Armenia. An attempt has been made to answer the question “What is the state regulation of SMEs?”, as well as has been done proposals concerning the further development of SMEs in the Republic of Armenia.

Keywords: Small and medium-sized enterprises, state regulation, market relations, turnover

Փոքր և միջին ձեռնարկությունները (ՓՄՁ) լիարժեք զբաղվածության ապահովման, տնտեսական աճի, աղքատության հաղթահարման, նորարարությունների հիմք են. դրանք նպաստում են ձեռնարկատիրական կարողությունների զարգացմանը, խթանում են նախաձեռնողականությունը և ոլորտը: Այս տիպի կազմակերպությունների արդյունավետ գործունեության նախապայմաններից է համարվում երկրում ազատ, մրցակցային շուկայական տնտեսության տիպի առկայությունը, որտեղ պետության զարգացման հեռանկարները խարսխված են հովանավորչության կարիք չունեցող ուժեղ արտադրողի վրա: Այս դասին պատկանող կազմակերպությունները նախահիմք են երկրում այնպիսի շուկայի

ձևավորմանը, որը բնութագրվում է իր ճկունությամբ, հաճախորդակենտրոնությամբ, հնարավորությունների իրացման արագությամբ: ՓՄՁ-ն ցանկացած երկրի հաջողության գրավականն է: Տվյալ աշխատանքի դիտակետում են հայաստանյան ՓՄՁ-ների պետական կարգավորումը, մասնավորապես հարցադրումներ է բարձրացվելու առ այն՝ ի՞նչ սկզբունքներով է իրականացվում ՓՄՁ պետական կարգավորումը Հայաստանի Հանրապետությունում և որո՞նք են ՓՄՁ-ի զարգացման հեռանկարները:

Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացվող արդիականացման գործընթացները, տնտեսվարման ազատ շուկայական համակարգի անցնում անցման ապահովումը,

քաղաքացիների շրջանակում ձեռնարկատիրական կարողությունների զարգացումը և դրանք կիրառելու համար հավասար հնարավորությունների ստեղծումը պետության առջև առաջ են քաշում իր տեսակի մեջ նախատիպը չունեցող մարտահրավերներ տնտեսության ոլորտում. հանգեցնում են պետության նոր դերի սահմանմանը ստեղծված սոցիալ-տնտեսական իրադրությունում, պահանջում պետական կարգավորման միջոցառումների կատարելագործում ձեռնարկատիրական գործունեությունում:

Ավելի ամբողջական պատկերացում կազմելու համար «պետական կարգավորում» կամ առհասարակ «կարգավորում» հասկացության վերաբերյալ անհրաժեշտ է նախնառաջ տալ դրա բացատրությունը: Oxford Advanced Learner’s Dictionary-ն տալիս է այս հասկացության հետևյալ բացատրությունը՝ «կառավարության կամ այլ իշխանական մարմնի կողմից կայացված պաշտոնական որոշում»:¹ Մասնագիտական տեսանկյունից այս հասկացությունը սահմանվում է որպես «այն հիմնական միջոցների ամբողջություն, որոնց օգնությամբ Կառավարությունն իրականացնում է իր ծրագրային նպատակները. դրանք դրսևորվում են յուրահատուկ ստանդարտների և հրահանգների ձևով, որոնք ուղենշում են խաղի ընդհանուր կանոնները, որոնց շրջանակներում անհատները և կազմակերպությունները իրականացնում են իրենց գործունեությունը»:² Վերը նշվածը հաշվի առնելով կարելի է սահմանել, որ **ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորումը պետական կառավարման մարմինների կողմից իրականացվող օրենսդրական, գործադիր-կարգադրիչ և վերահսկողական միջոցառումների համակարգ է՝ ուղղված տնտեսական համակարգի բնականոն զարգացմանը՝ ի պատասխան ժամանակակից մարտահրավերների:**

Ձեռնարկատիրական գործունեության բնագավառում պետական կարգավորման

հիմնական խնդիրներից է բարենպաստ ձեռնարկատիրական միջավայրի ձևավորումը: Ձեռնարկատիրական միջավայրը տնտեսական զարգացման կոնկրետ տիպին ներհատուկ սոցիալ-քաղաքական, իրավական, տնտեսական, ինստիտուցիոնալ և սոցիալ-հոգեբանական գործոնների կուռ համակարգ է, որոնք կարող են նպաստել, խանգարել կամ էլ չեզոք դիրք գրավել ձեռնարկատիրական գործընթացի զարգացման նկատմամբ:³

Այս համատեքստում ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորման խնդիրներից է դառնում այնպիսի միջավայրի ձևավորումը, որի շրջանակներում ձեռնարկատերերի և պետության շահերը առավելագույնս կհամադրվեն միմյանց հետ: Ուստի, այս ուղղության զարգացման առաջին փուլը ձեռնարկատիրական գործունեությունը կարգավորող ընթացիկ օրենսդրության կատարելագործումն է:

Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովը 05.12.2000թ. ընդունել է «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքը (այսուհետև՝ Օրենք), որը փոփոխությունների ենթարկվեց 05.10.2010թ. և 22.12.2010թ.: Որակապես ամենակարևոր նորամուծություններից էր սկզբունքորեն նոր չափորոշիչները՝ ձեռնարկատիրական գործունեությամբ զբաղվող փոքր սուբյեկտներին տարորոշելու համար, առաջին անգամ հստակեցվել են գերփոքր, փոքր և միջին բիզնես հասկացությունները:⁴

Ձեռնարկատիրության տեսակը	Աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը	Շրջանառություն	Ակտիվների հաշվեկշռային արժեք
գերփոքր	մինչև 10 մարդ	մինչև 100 մլն դրամ	մինչև 100 մլն դրամ
փոքր	մինչև 50 մարդ	մինչև 500 մլն դրամ	մինչև 500 մլն դրամ
միջին	մինչև 250 մարդ	մինչև 1500 մլն դրամ	մինչև 1000 մլն դրամ

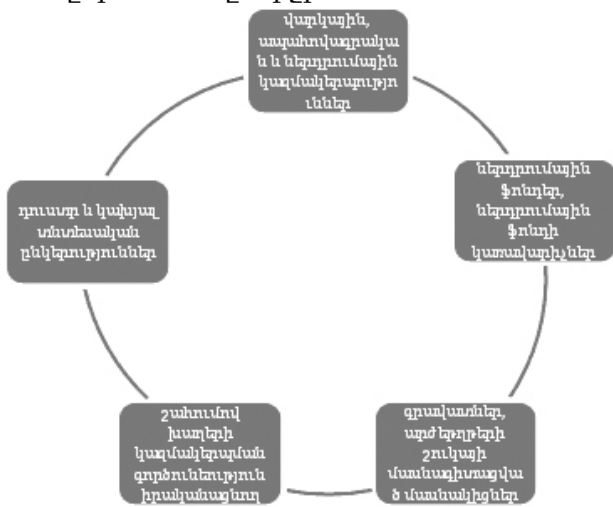
¹ Աղբյուր՝ https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/regulation_1?q=regulation.

² Susan E. Dudley and Jerry Brito, opening paragraphs of chapter 1, “What is Regulation?” in Regulation: A Primer (second edition), Fairfax, VA: Mercatus Center At George Mason University, August 14, 2012.

³Краснова, О.М. Развитие инновационных процессов в РТ, Экономический вестник РТ, 2007, № 4, С. 19–24.

⁴Աղբյուր՝ Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական կայք՝ <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=64599>:

2010 թվականի հոկտեմբերի 5-ի Օրենքում կատարված փոփոխություններով հստակեցվեցին ՓՄՁ սուբյեկտների դասակարգման հիմք հանդիսացող աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը արտահայտող չափորոշիչները, ինչպես նաև միջազգային ստանդարտներին համապատասխանելու պահանջից ելնելով՝ ավելացվեց դասակարգման մեկ այլ չափանիշ ևս, այն է՝ նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը (շրջանառությունը) կամ նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը: Այսպիսով, օրենքի փոփոխությամբ դասակարգումը հետայսու իրականացնելիս հարկ է առաջնորդվել վերոնշյալ չափանիշների զուգորդմամբ: Հիմնվելով ՀՀ Ֆինանսների նախարարության տվյալների բազայի վրա՝ ՀՀ-ում 2014թ. գործունեություն է ծավալել 74365 ՓՄՁ սուբյեկտ, որոնց մոտավորապես 91,6%-ը կամ 68117-ը կազմել են գերփոքր սուբյեկտները, 6,9%-ը կամ 5109-ը՝ փոքր, իսկ 1,5%-ը կամ 1139-ը՝ միջին:⁵

Գծագիր 1. Տնտեսավարման սուբյեկտները, որոնց նկատմամբ տվյալ Օրենքը չի կիրառվում:

Օրենքի հաջորդ փոփոխությունը կատարվեց 2010 թվականի դեկտեմբերի 22-ին, որով լրացվեց այն սուբյեկտների և կազմակերպությունների ցանկը, որոնց նկատմամբ տվյալ օրենսդրական ակտի գործունեությունը չի տարածվում: Մասնավորապես, ավելացվեցին

«ներդրումային ֆոնդեր» և «ներդրումային ֆոնդի կառավարիչներ» հասկացությունները:⁶ Արդյունքում, հարց է առաջանում՝ ինչպիսի՞ քայլեր է ձեռնարկում պետությունը փոքր բիզնեսի զարգացման համար: Օրենքի հոդված 4-ով ամրագրվում է ՓՄՁ-ի պետական աջակցության իրականացման տարեկան ծրագիրը, որը հաստատվում է ՀՀ-ի Կառավարության կողմից: Ծրագիրը իրականացվում է ՓՄՁ-ի պետական աջակցության հիմնական ուղղությունների շրջանակում՝ ելնելով տվյալ ժամանակահատվածում զարգացման գերակայությունից: ՀՀ-ում ՓՄՁ-ի պետական աջակցության հիմնական ուղղություններն են՝

- իրավական բարենպաստ դաշտի ձևավորումը,
- ֆինանսական և ներդրումային աջակցությունը, երաշխիքների տրամադրումը,
- աջակցող ենթակառուցվածքների ստեղծմանը ու զարգացմանը նպաստելը,
- տեղեկատվական և խորհրդատվական օգնությունը,
- արտաքին տնտեսական գործունեության խթանումը,
- նորարարական գործունեության և ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման աջակցությունը,
- բարենպաստ հարկային քաղաքականության իրականացումը,
- կադրերի պատրաստումը և վերապատրաստումը:⁷

ՀՀ տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարության իրավաստության շրջանակում է ՀՀ-ում ՓՄՁ ոլորտի ռազմավարության և պետական աջակցության տարեկան ծրագրերի մշակումը, իսկ դրանց իրականացման գործառույթները, իրենց հերթին, վերապահված են «Հայաստանի փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման ազգային կենտրոն» հիմնադրամին (Հայաստանի ՓՄՁ ՋԱԿ) հիմնադրված ՀՀ Կառավարության կողմից 2002թ.:

ՀՀ Կառավարությունը 2015թ. հաստատել էր «Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զար-

⁵ Աղբյուր՝ ՀՀ Ֆինանսների նախարարության պաշտոնական կայք՝ <http://www.minfin.am>

⁶Աղբյուր՝ Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական կայք՝ <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=64599>:

⁷ Աղբյուր՝ Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական կայք՝ <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=64599>:

գացման 2016-2018թթ. ռազմավարությունը», որի հիմնական նպատակն էր ՀՀ տնտեսական, սոցիալական և քաղաքական զարգացման գործում փոքր և միջին ձեռնարկատիրության ոլորտի ներուժի լիարժեք օգտագործումը և նրա դերի բարձրացումը: Տվյալ ռազմավարության մշակման ընթացքում օգտագործվել էր «Փոքր բիզնես ակտի» (ՓԲԱ) գնահատման 10 ուղղությունները: Օրինակ, «Աջակցություն փոքր և միջին ձեռնարկության սուբյեկտներին» 2017 թվականի ծրագրի իրականացման շրջանակներում սկսնակ և գործող ՓՄՁ շուրջ 4700 սուբյեկտի տրամադրվել է 11487 աջակցություն հետևյալ տարածքային համամասնությամբ՝ աջակցություն ստացած ՓՄՁ սուբյեկտների 3,3%-ը գործում են Երևան քաղաքում, իսկ 96,7%-ը ՀՀ մարզերում՝ առավելապես հեռավոր և սահմանամերձ գյուղական և քաղաքային համայնքներում:

Տնտեսական գործունեության պետական կարգավորումը իր ուղղակի և անուղղակի ազդեցություն է թողնում քաղաքացիների բարեկեցության մակարդակի վրա: Չնայած պետական կարգավորումը շատ դեպքերում տալիս է հասարակական կարևոր օգուտներ, այն, այնուամենայնիվ, շատ հաճախ կիրառվում է առանց խորքային վերլուծության՝ առանց ստացվող օգուտների և պատճառով վնասների հաշվարկման:⁸

Պետական կարգավորման քաղաքականության ուսումնասիրությունը վեր հանեց հայաստանյան ձեռնարկատիրությանը բնորոշ մի շարք համընդհանուր հիմնախնդիրներ, որոնց շրջանակներում հարկ է ընդգծել հետևյալները՝

- ՓՄՁ-ին առնչվող օրենսդրական դաշտի անկատարելիությունը, մասնավորապես՝ բյուրոկրատական խոչընդոտները, ՓՄՁ-ների համար գործող իրավական դաշտի թերությունները,
- միտվածությունը առևտրագնումային գործունեության ուղղությամբ՝ բավարարչափով չկենտրոնանալով արտադրական գործունեության վրա,

- փոքր բիզնեսի զարգացման անբավարար մակարդակը և վարկային համակարգի ոչ արդյունավետ մեխանիզմները,
- շուկայի ձախողումները հաղթահարող քաղաքականության բացակայությունը:

Ներկայումս պատրաստ են մի շարք օրինագծեր, որոնք դեռևս պետք է որոշակի փուլերով անցնեն մինչ իրենց վերջնական ամրագրումն ստանալը: Առավել հետաքրքրություն և կարևորություն են առաջացնում այն օրինագծերը, որոնք վերաբերում են հարկման հարցերին՝ պահանջելով համապատասխան համաձայնեցում, որը բավականին դժվարհասանելի և խնդրահարույց է: Այդպիսի համաձայնեցումը ընթանում է բավականին երկար և մեծ դժվարություններով՝ օրինակ, հարկման ընդհանուր համակարգի անցմանը առնչվող շեմային մեծությունների սահմանման հետ կապված հարցերը:

Փոքր բիզնեսի զարգացումը լրջագույն սոցիալ-տնտեսական մարտահրավեր է, որին պետք է դարձվի մեծ ուշադրություն պետության կողմից: «ՓՄՁ պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը կարևոր քայլ էր այդ ուղղությամբ:

ՀՀ-ում ձեռնարկատիրական գործունեության աջակցությունը և պետական կարգավորումը գտնվում են սաղմնային փուլում և պահանջում են որակապես նոր մոտեցումներ: Հրատապ խնդիր է համարվում ձեռնարկատիրական գործունեության շարունակական զարգացման ապահովումը, ինչը, իր հերթին, տրամաբանորեն հանգեցնում է տվյալ ոլորտում պետական քաղաքականության վերանայման: Ձեռնարկատիրական գործունեության գծով պետական կարգավորման առաքելությունը պետք է հանգի վարչական կարգավորման աստիճանի զգալի նվազեցմանը, ֆինանսական և ժամանակային ծախսերի կրճատմանը, որոնք կրել են ձեռնարկությունները թույլտվության, արտոնագրի, կառավարող մարմինների կողմից այլ վճարովի ծառայությունների ձեռքբերման համար:

ՀՀ-ում հասարակության բարեկեցության ապահովումը, աղքատության հաղթահարումը, աշխատատեղերի ստեղծումը, պետության գրավիչ կերպարի ձևավորումը այս ոլորտի միջոցով հնարավոր է միայն այն դեպքում, երբ առկա պետական կարգավորման համակարգը

⁸ Committee for Economic Development, Modernizing Government Regulation: The Need for Action, 1998, p. vii (<https://www.ced.org/reports/single/modernizing-government-regulation-the-need-for-action>).

համապատասխան իրավական վիրահատության կենթարկվի: Մասնավորապես, այս ոլորտին առնչվող պետական քաղաքականությունը մշակելիս անհրաժեշտ է ուշադրությունը կենտրոնացնել հետևյալ բաղադրամասերի վրա՝

- ձեռնարկատիրական գործունեության ոլորտը կարգավորող նոր նորմերի ներդրման,
- պետական կարգավորման կոնկրետ կառուցակարգերի ներդրման՝ հիմնված հնարավոր ծախսերի վերլուծության վրա,
- օրինաստեղծ գործունեության հրապարակայնության նկատմամբ հասարակական պահանջունքների:⁹

ՓՄՁ բոլոր խնդիրների համար գոյություն չունի մեկ համընդհանուր լուծում. որոշ դեպքում հաջողության հասնելու գրավականը ՓՄՁ զարգացման ապակենտրոնացված քաղաքականությունների իրականացումն է, իսկ որոշ դեպքերում էլ կենտրոնացված մոտեցումների կիրառումը: Հայաստանի Հանրապետության այս ոլորտում արդյունավետ գործունեության իրականացման նախապայմաններից պետք է լինի տարբերակված մոտեցում ցուցաբերելը տարբեր ուղղվածություն ունեցող ՓՄՁ-ներին, օրինակ, զանազանել ձեռնարկատիրական միտվածությամբ ՓՄՁ-ներին և գոյատևման միտում ունեցող ՓՄՁ-ներին, բարձր տեխնոլոգիաների և նորարարությամբ կողմնորոշված ՓՄՁ-ներին և «թաքնված չեմպիոններին», արդյունաբերական ուղղվածությամբ ՓՄՁ-ներին և առևտրային կողմնորոշում ունեցող բիզնեսներին: Եզրակացությունը մեկն է. իրենց գործունեության բնույթի առանձնահատկություններով պայմանավորված յուրաքանչյուր ՓՄՁ սուբյեկտ պահանջում է այս ոլորտում իրականացվող պետական քաղաքականությունների միջոցով տարբեր գործիքակազմերի կիրառում, որպեսզի հաղթահարեն իրենց ներհատուկ խոչընդոտները:

ՀՀ-ում փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացումը ապահովելու համար նաև առաջարկում ենք մեր օրենսդրությունում կիրառել

բառովող վերև նշված ՓՄՁ-ի դասակարգմանը հաղորդել առավել գործնական նշանակություն. չնայած Օրենքում գոյություն ունի տվյալ դասակարգումը՝ ՀՀ Հարկային օրենսգրքով այն անտեսվում է՝ ձեռք բերելով դեկլարատիվ բնույթ: Մասնավորապես, Հարկային օրենսգիրքը նույնիսկ հեռավոր տարանջատում չի մտցնում հարկման ենթակա իրավաբանական անձանց և անհատ ձեռներեցների դասակարգային պատկանելիության հարցում (այսինքն, տվյալ կազմակերպությունը կամ անհատ ձեռներեցը պատկանում է գերփոքր, փոքր թե միջին խմբին)՝ կիրառելով հարկային համընդհանուր ռեժիմ՝ սահմանելով թե՛ գերփոքր, թե՛ փոքր, թե՛ միջին բիզնեսի հարկման համար միևնույն պահանջները:

Մյուս առաջարկությունը վերաբերում է ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորմանը առնչվող որոշումների ընդունման ժամանակ մասնագիտական ասոցիացիաների, անկախ փորձագիտական և հետազոտական խմբերի ներգրավմանը, որոնց շահերը կարող են ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն պայմանավորված լինել ընդունվելիք որոշմամբ: Ներգրավման գործընթացները կարող են իրականանալ հանրային քննարկումների, բանավեճերի, տվյալ խմբերի ներկայացուցիչների կողմից առաջարկությունների, դիմումների, բողոքների ներկայացման միջոցով: Այս համատեքստում բավականին կարևոր է այն հանգամանքը, որ հանրային քննարկումների, բանավեճերի ժամանակ չներկայացվի այնպիսի օրենսդրական նախագիծ, որը Ազգային ժողով ներկայացնելու ժամանակ կենթարկվի էական բովանդակային փոփոխությունների: Արդյունքում, կատեղծվի մի իրավիճակ, երբ հանրային քննարկման առարկա հանդիսացող և հանրության որոշակի հատվածի շահերը շոշափող նախագծի էական դրույթները հանրության կներկայացվեն այլ բովանդակությամբ մինչև նախագծի պաշտոնական ընդունելը, իսկ Ազգային ժողովում կներկայացվի և կընդունվի լրիվ այլ պարունակությամբ:

Այսպիսով, ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորումը պետք է միտված լինի պետության վերահսկող գործառույթների նվազեցմանը՝ միաժամանակ ամրապնդելով պետության դերը ձեռնարկատիրական բարենպաստ միջավայրի ձևավորման

⁹ Прудников, В.М. Государственное регулирование предпринимательской деятельности: учебное пособие / Прудников В.М. – М.: ПРИОР, 2006. – 250 с., стр. 123.

հարցում: Ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորման նպատակը լայն առումով կարելի է սահմանել որպես այս ոլորտի կառավարման ֆորմալ կանոնների պարզեցում և ձեռնարկատիրական գործունեության արտաքին միջավայրի բարելավում, իսկ նեղ առումով այն հանգում է հետևյալին՝ **խոշոր բիզնեսը պետք է կարգավորվի, իսկ փոքր և միջին բիզնեսը՝ աջակցվի:**

Ամփոփելով կարելի է նշել՝ ՓՄՁ-ն շուկայական հարաբերությունների համակարգում գրավում է իր առանձնահատուկ տեղը, որի համար բնութագրական է շարժունությունը, ճկունությունը, հարմարվողականությունը և բարձր արդյունավետությունը: Փոքր ձեռնարկությունների հիմնումը տնտեսության ցանկացած հատվածում հնարավոր է և հիմնավորված, եթե առկա է տվյալ ոլորտում հասարակության պահանջունքների բավարարման թերի մակարդակ: Այնուամենայնիվ, ՓՄՁ-ի պետական կարգավորման վերաբերյալ կարծիքները տարբերվում են՝ մասնավորապես, քննարկման առարկա է դառնում այն հարցը, թե ինչպիսի կարգավորումներն են նպաստում կամ խոչընդոտում ՓՄՁ-ի զարգացմանը և ինչ ժամանակային կտրվածքով է դրանք ձեռնտու կիրառել: Անշուշտ, պետական կարգավորումների հետևանքով որոշ ՓՄՁ-ներ բարգավաճում են, իսկ որոշներն էլ ընդհակառակը կորում են դժվարություններ, սակայն հաստատա-

տապես մի բան ևս պարզ է՝ **պետական կարգավորումներին հետևելը միտված է ապահովելու առողջ, անվտանգ, հավասար և մրցունակ բիզնես միջավայր, որի ուղին էլ բռնել է Հայաստանի Հանրապետությունը:**

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Susan E. Dudley and Jerry Brito, opening paragraphs of chapter 1, “What is Regulation?” in Regulation: A Primer (second edition), Fairfax, VA: Mercatus Center At George Mason University, August 14, 2012
2. Краснова, О.М. Развитие инновационных процессов в РТ, Экономический вестник РТ, 2007, № 4, С. 19–24
3. Committee for Economic Development, Modernizing Government Regulation: The Need for Action, 1998, p. vii (<https://www.ced.org/reports/single/modernizing-government-regulation-the-need-for-action>)
4. Прудников, В.М. Государственное регулирование предпринимательской деятельности: учебное пособие / Прудников В.М. – М.: ПРИОР, 2006. – 250 с., стр. 123.
5. Հայաստանի իրավական տեղեկատվական համակարգի պաշտոնական կայք՝ <https://www.arlis.am/>
6. ՀՀ Ֆինանսների նախարարության պաշտոնական կայք՝ <http://www.minfin.am>
7. https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/regulation_1?q=regulation
8. Հայաստանի ՓՄՁ-ի զարգացման ազգային կենտրոնի պաշտոնական կայք՝ <https://www.smednc.am/>

Մեքենայական ուսուցման մեթոդների կիրառումը քարտային զեղծարարությունների բացահայտման խնդրում

Մարգարյան Ա. Հ.

Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան (Հայաստան, Երևան)
and.sargsyan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ մեքենայական ուսուցում, զեղծարարությունների բացահայտում, չբավանսավորված դասակարգում, լոգիստիկ ռեգրեսիա, նեյրոնային ցանց, գրադիենտ բուստինգ

Применение методов машинного обучения для обнаружения карточного мошенничества

Саргсян А. О.

Армянский государственный экономический университет (Армения, Ереван)
and.sargsyan@yahoo.com

Резюме: Объемы мошенничества с кредитными картами увеличиваются по мере роста числа пользователей банковских карт. Необходимо принять контрмеры для предотвращения подобных преступлений. Компании-эмитенты карт постоянно совершенствуют механизмы безопасности для защиты владельцев карт от различных видов мошенничества. Одним из таких механизмов является обнаружение мошеннических транзакций с помощью методов машинного обучения. В статье представлены результаты и сравнительный анализ различных моделей машинного обучения, созданных для обнаружения онлайн-мошенничества.

Ключевые слова: машинное обучение, выявление мошенничества, несбалансированная классификация, нейронная сеть, логистическая регрессия, градиент бустинг

Application of machine learning methods for credit card fraud detection

Sargsyan A. H.

Armenian State University of Economics (Armenia, Yerevan)
and.sargsyan@yahoo.com

Abstract: Credit card fraud volumes increase as the number of bank card users grows. It is necessary to take countermeasures to prevent such crimes. Card issuing companies continuously improve security mechanisms to protect cardholders from various types of fraud. One of these mechanisms is the discovery of fraudulent transactions through machine learning techniques. The article presents the results and comparative analysis of various machine learning models built for online fraud detection.

Keywords: Machine Learning, Fraud Detection, Unbalanced Classification, Neural Network, Logistic Regression, Gradient Boosting

Բանկային քարտեր օգտագործողների թվաքանակի աճին զուգընթաց աճում են նաև քարտային զեղծարարության ծավալները: Դա առաջ է բերում նման հանցագործությունների կանխման միջոցառումներ ձեռնարկելու անհրաժեշտություն: Քարտեր թողարկող ընկերությունները շարունակաբար կատարելագործում են քարտապաններին տարբեր տեսակի զեղծարարություններից պաշտպանելու անվտանգության մեխանիզմները: Այդ մեխանիզմներից մեկը մեքենայական ուսուցման մեթոդների օգտագործման միջոցով կեղծ գործարքների բացահայտումն է: Հոդվածում ներկայացվում են օնլայն քարտային զեղծարարությունների բացահայտման խնդրի համար կառուցված մեքենայական ուսուցման

տարբեր մոդելների գրանցած արդյունքները և համեմատական վերլուծությունը:

Զեղծարարությունների գծով հավաստագրված փորձագետների ասոցիացիան (ACFE) զեղծարարությունը սահմանում է որպես կանխամտածված խաբեություն, որը իրականացվում է անձնական շահի կամ ուրիշ անձին վնասելու համար¹:

Քարտային զեղծարարությունները լինում են 2 տիպի՝ օֆլայն և օնլայն: Օֆլայն զեղծարարությունը իրականացվում է գողացված ֆիզիկական քարտով խանութներում գնումներ կատարելու միջոցով: Շատ դեպքերում քարտը թողարկող բանկը կարող է արգելա-

¹ Տե՛ս ACFE European Fraud Conference, 2012

փակել քարտը մինչ դրանով գեղծարարություն իրականացվելը: Օնլայն գեղծարարությունները իրականացվում են ինտերնետային կամ հեռախոսային գնումների միջոցով, որի դեպքում միայն քարտի տվյալները բավարար են գործարք իրականացնելու համար²:

Օնլայն գեղծարարությունների կանխատեսման մոդելները կարելի է բաժանել 2 խմբի՝ մոդելներ, որոնք հիմնված են առանց հսկողության մեքենայական ուսուցման վրա (անումալիայի բացահայտում), և մոդելներ, որոնք իրականացնում են կեղծ և ոչ կեղծ գործարքների դասակարգում (դասակարգման մոդելներ): Առաջինի առավելությունը կայանում է նրանում, որ ուսուցման համար հարկավոր չեն պիտակավորված տվյալներ, և մոդելը ունակ է բացահայտելու նաև այնպիսի կեղծիքներ, որոնք մինչև տվյալ գործարքի պահը դեռ չէին պատահել:

Դասակարգման համար գոյություն ունեն մեքենայական ուսուցման տարբեր ալգորիթմներ, որոնցից են՝ լոգիստիկ ռեգրեսիան, նեյրոնային ցանցերը, պատահական անտառները, որոշումների ծառերով գրադիենտ բուստինգը և այլն: Ձեղծարարությունների բացահայտման խնդրի առանձնահատկություններից է հանդիսանում տվյալների ոչ բալանսավորված լինելը, քանի որ գրանցված գործարքների մեծ մասը ոչ կեղծ են, և չնչին մասն է, որ կեղծ է: Եթե հաշվի չառնենք այդ կարևոր փաստը, ապա ալգորիթմների մեծ մասը պարզապես բոլոր գործարքները համարելով ոչ կեղծ, շատ մեծ ճշգրտություն կապահովեն, սակայն օգտակար չեն լինի: Պարզելու համար, թե որ ալգորիթմն է ավելի ճշգրիտ արդյունքներ տալիս նշված խնդրի համար, կառուցվել են տարբեր մոդելներ և իրականացվել համեմատական վերլուծություն:

Մոդելների կառուցման և գնահատման համար անհրաժեշտ էր ունենալ գործարքների պատմության տվյալների բազա և յուրաքանչյուր գործարքի պիտակը՝ կեղծ կամ ոչ կեղծ: Ուսումնասիրության համար օգտագործվել է եվրոպական Worldline վճարահաշվարկային կազմակերպության կողմից հավաքագրված և Kaggle հարթակում հրապարակված գործարքների բազան: Այն բաղկացած է 2013 թվականի

սեպտեմբեր ամսին եվրոպացի քարտապանների կողմից 2 օրվա ընթացքում իրականացված գործարքների պատմությունից: Բազայում ընդհանուր գրանցված է 284,807 գործարք, որից 492-ը կեղծ են: Տվյալները չափազանց ոչ բալանսավորված են. կեղծ գործարքները կազմում են ընդհանուր գործարքների ընդամենը 0.1727%-ը:

Քանի որ գործարքների պատմությունը կոնֆիդենցիալ տեղեկատվություն է, հրապարակված բազայում դրանք ներկայացված չեն այնպես, ինչպես գեներացվել են: Մեզ տրված է միայն PCA (Principal Component Analysis) ձևափոխության արդյունքում ստացված 28 կոմպոնենտ: Չեն ներկայացվում նաև այն հատկանիշները, որոնցից ստացվել են կոմպոնենտները: Միակ հատկանիշները, որոնք ձևափոխված չեն, առաջին գործարքի իրականացումից հետո անցած վայրկյանների քանակն է և գործարքի արժեքը: Ստացվում է, որ ընդհանուր տրված է 30 հատկանիշ և գործարքի պիտակը. եթե գործարքը կեղծ է՝ 1, հակառակ դեպքում՝ 0:

Հաջորդ քայլը մոդելների գնահատման համար ճիշտ չափորոշիչների ընտրությունն էր: Ճշգրտությունը, այսինքն՝ ճիշտ դասակարգված գործարքների քանակի հարաբերությունը թեստավորման ենթակա բոլոր գործարքների քանակին, լավ չափորոշիչ չէ այս խնդրի համար, քանի որ մոդելը կարող էր ապահովել բավականին բարձր ճշգրտություն բոլոր գործարքները պարզապես ոչ կեղծ համարելով, ինչը բխում է տվյալների չափազանց ոչ բալանսավորված լինելուց (մեր դեպքում ճշգրտությունը կկազմեր 99.83%): Գնահատման համար կօգագործենք հետևյալ գնահատականները.

- Ճշգրիտ դրական կանխատեսումների քանակի և բոլոր դրական կանխատեսումների քանակի հարաբերությունը (precision)

$$precision = \frac{true\ positive}{true\ positive + false\ positive}$$

- Ճշգրիտ դրական կանխատեսումների քանակի և բոլոր դրական (կեղծ) գործարքների հարաբերությունը (recall)

$$recall = \frac{true\ positive}{true\ positive + false\ negative}$$

- F1 գնահատական (F1 score), որը հաշվարկվում է որպես recall-ի և precision-ի միջին հարմոնիկ (լավագույն արժեքը՝ 1,

²St' u Yufeng Kou, Chang-Tien Lu, S. Sirwongwattana, Yo-Ping Huang (2004). Survey of fraud detection techniques

վատագույն արժեքը՝ 0)

$$F1 = \left(\frac{recall^{-1} + precision^{-1}}{2} \right)^{-1}$$

Մոդելի թեստավորումը չպետք է կատարել այն տվյալների վրա, որոնց վրա մոդելը սովորել է: Թեստավորման նպատակով օրիգինալ տվյալների բազայից առանձնացվել է բոլոր տվյալների 20%-ը պատահականության սկզբունքով, իսկ մնացած 80%-ը օգտագործվել է ուսուցման համար:

Համեմատության համար կառուցվել են լոգիստիկ ռեգրեսիայի, նեյրոնային ցանցի և գրադիենտ բուստինգի վրա հիմնված մոդելներ:

Լոգիստիկ ռեգրեսիա

Քարտային զեղծարարությունների կանխատեսման համար կօգտագործենք լոգիստիկ ռեգրեսիայի մոդելը, որը որպես մուտք ընդունում է x փոփոխականների վեկտոր և որպես ելք տալիս է $[0, 1]$ միջակայքից իրական թիվ, որը մեր դեպքում ներկայացնում է հավանականությունը այն բանի, որ գործարքը կեղծ է: Եթե ելքային արժեքը մեծ է 0.5-ից, կասենք որ գործարքը կեղծ:

Մոդելը ներկայացվում է հետևյալ բանաձևով³

$$p(C=1 | x) = \sigma(\omega^T \cdot x)$$

որտեղ

$p(C=1 | x)$ - գործարքի կեղծ լինելու հավանականությունն է,

ω - մոդելի պարամետրերի վեկտորն է, որը պետք է գտնել ուսուցման միջոցով

σ - լոգիստիկ սիգմոիդ ֆունկցիան է (logistic sigmoid function)

$$\sigma(x) = \frac{1}{1 + \exp(-x)}$$

Նեյրոնային ցանց

Նեյրոնային ցանցը կարելի է ներկայացնել որպես մուտքային տվյալների զծային և ոչ զծային ձևափոխությունների հաջորդականություն: Այն բաղկացած է մուտքի շերտից, ելքի շերտից և թաքնված շերտերից: Իսկ շերտերը բաղկացած են նեյրոններից, որոնք ֆունկցիաներ են և կատարում են իրենց մուտքային տվյալների նախ զծային, այնուհետև ոչ զծային ձևափոխություն, և որի ելքը կարող է մուտք

հանդիսանալ մեկ ուրիշ նեյրոնի համար⁴: Ուսումնասիրության ենթակա ցանցը կազմված է 2 թաքնված շերտերից, որոնցից առաջինը ունի 32 նեյրոն, իսկ երկրորդը՝ 16: Ելքային շերտը բաղկացած է 1 նեյրոնից, որը ներկայացնում է հավանականությունը այն բանի, որ գործարքը կեղծ է: Թաքնված շերտերում որպես ակտիվացման (ոչ զծային) ֆունկցիա կիրառվել է ReLU-ն, իսկ ելքային շերտում՝ լոգիստիկ սիգմոիդը:

Որոշման ծառերով գրադիենտ բուստինգ

Գրադիենտ բուստինգը ռեգրեսիայի և դասակարգման համար նախատեսված մեքենայական ուսուցման ալգորիթմ է, որը հիմնված է թույլ կանխատեսման մոդելների համախմբման վրա⁵: Որպես թույլ մոդելներ սովորաբար օգտագործվում են որոշման ծառերը: Համեմատության համար կառուցված մոդելը բաղկացած է 1000 ծառերից, որոնցից յուրաքանչյուրի առավելագույն խորությունը 2 է: Մա հնարավորություն է տալիս խուսափել overfitting-ից:

Քանի որ ոչ կեղծ գործարքների տեսակարար կշիռը ավելի մեծ էր, ուսուցման ժամանակ կեղծ գործարքներին տրվել է ավելի մեծ կշիռ (կեղծ գործարքների համար՝ 400, ոչ կեղծ գործարքների համար՝ 1):

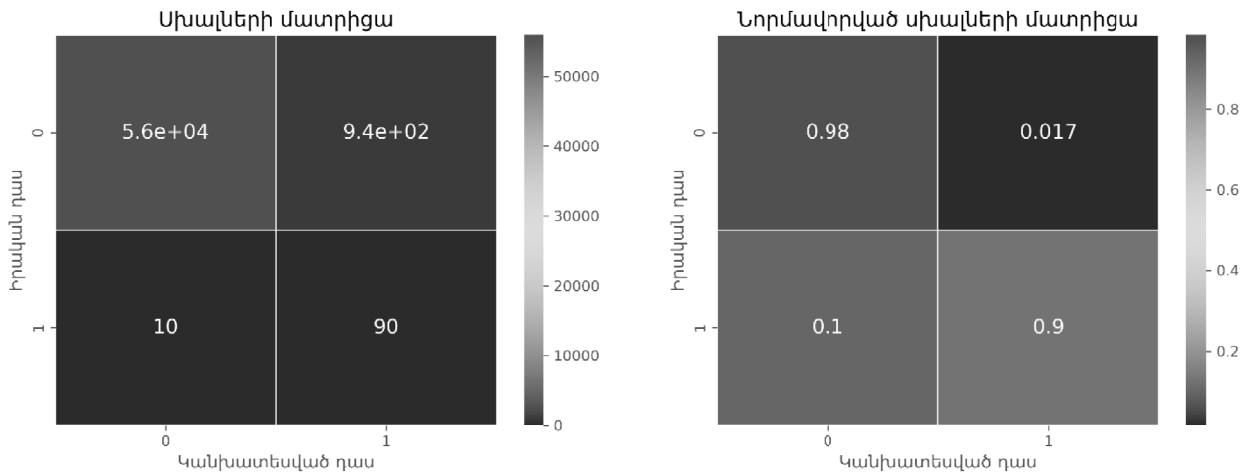
Գծապատկեր 1-ում պատկերված է կառուցված լոգիստիկ ռեգրեսիայի մոդելի սխալների մատրիցան և նորմավորված սխալների մատրիցան: Սխալների մատրիցան ցույց է տալիս, թե քանի ոչ կեղծ գործարքներ են սխալմամբ դասակարգվել որպես կեղծ (false positive, գծապատկերի վերին աջ անկյունում) և թե քանի գործարքներ են եղել կեղծ, սակայն մոդելի կողմից դասակարգվել որպես նորմալ (false negative, գծապատկերի ստորին ձախ անկյունում): Մատրիցան ցույց է տալիս նաև ճիշտ կանխատեսված կեղծ և ոչ կեղծ գործարքների քանակը (true positive և true negative): Նորմավորված սխալների մատրիցան ցույց է տալիս նույնը, ինչ սխալների մատրիցան, սակայն թեստային տվյալներում

⁴ St' u Hastie, Trevor, Robert, Tibshirani and J. H. Friedman (2009). The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction. New York: Springer

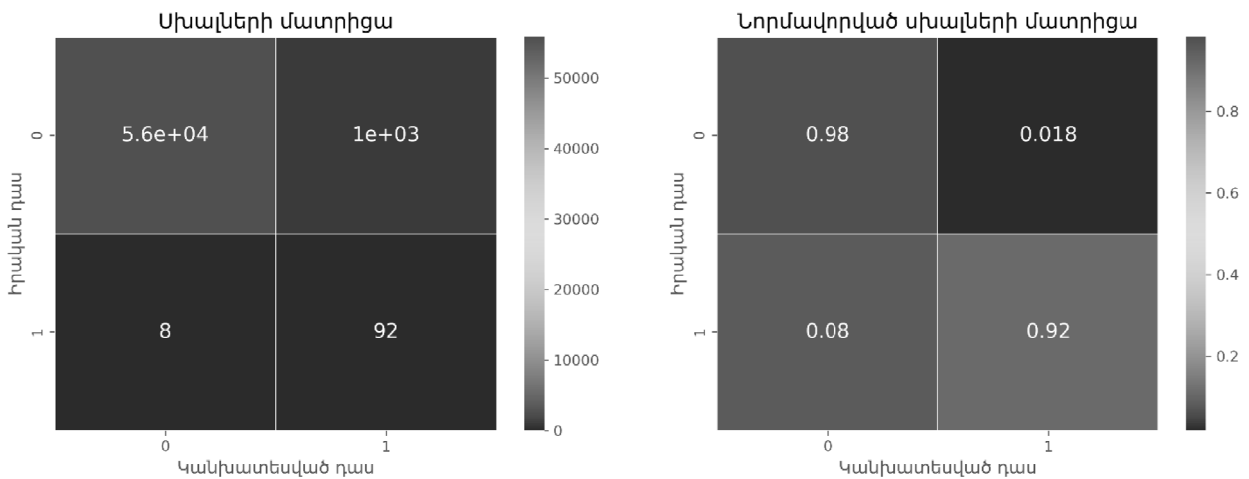
⁵ St' u J. Friedman (2001). Greedy function approximation: a gradient boosting machine. Annals of Statistics, 29(5):1189–1232

³ St' u Christopher M. Bishop (2006). Pattern Recognition and Machine Learning (Information Science and Statistics)

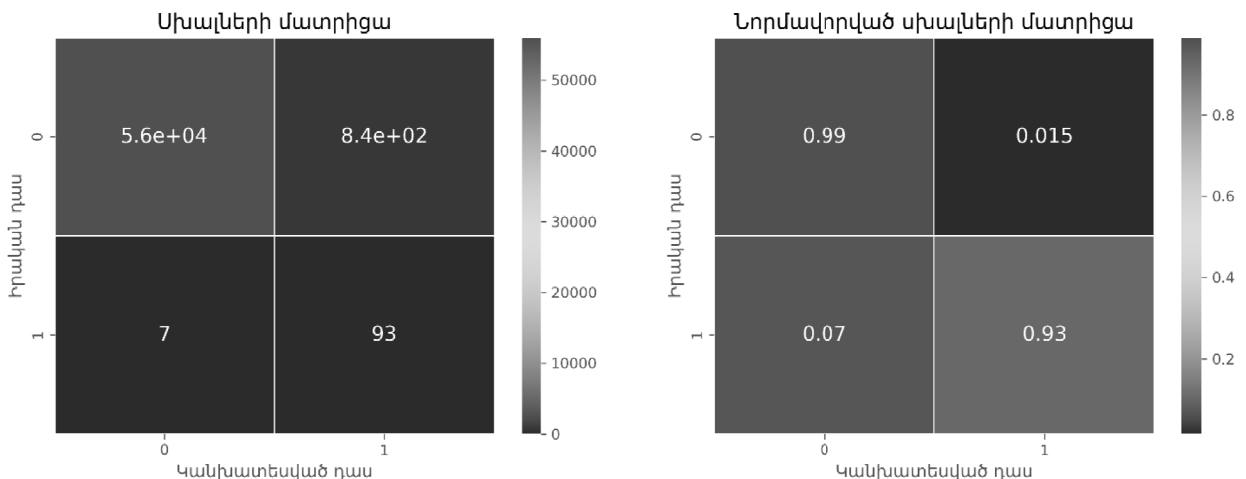
Գծապատկեր 1: *Լոգիստիկ ռեգրեսիայի մոդելի սխալների մատրիցան*

Գծապատկեր 2: *Որոշման ծառերով գրադիենտ բուստինգի մոդելի սխալների մատրիցան*

Գծապատկեր 3: *Նեյրոնային ցանցի մոդելի սխալների մատրիցան*

եղած կեղծ և ոչ կեղծ գործարքների նկատմամբ տոկոսային հարաբերակցությամբ:

Կառուցված նեյրոնային ցանցի սխալների մատրիցան ունի գրեթե նույն recall մակարդակը, ինչ գրադիենտ բուստինգի մոդելը, սա-

կայն ունի շատ ավելի քիչ կեղծ ահազանգեր (գծապատկեր 3):

Այդուսակ 1-ում ներկայացված են կառուցված մոդելների գնահատականները: Նեյրոնային ցանցի մոդելը ունի ամենաբարձր գնահա-

տականները թե՛ կեղծ գործարքների բացահայտմամբ, թե՛ կանխատեսումների ճշգրտությամբ:

Աղյուսակ 1: Լոգիստիկ ռեգրեսիայի, որոշման ծառերով գրադիենտ բուստինգի և նեյրոնային ցանցի արդյունքների համեմատությունը

Չափորոշիչ	Լոգիստիկ ռեգրեսիա	Որոշման ծառերով գրադիենտ բուստինգ	Նեյրոնային ցանց
precision	0.09	0.08	0.10
recall	0.90	0.92	0.93
F1-score	0.16	0.15	0.18

Բոլոր մոդելների դեպքում էլ կեղծ ահազանգերը ավելի շատ են, քան իրականները: Դա կարելի է փոքրացնել՝ բարձրացնելով հավանականության այն շեմը, որն անցնելուց հետո գործարքը համարվում է կեղծ: Մակայն այդ դեպքում կիջնի recall-ի ցուցանիշը, այսինքն՝ ավելի քիչ կեղծ գործարքներ կբացահայտվեն:

Այսպիսով՝ վճարահաշվարկային համակարգերում անվտանգություն ապահովելու համար կենտրոնական բանկերը և վճարահաշվարկային կազմակերպությունները կարող են մշակել ու ներդնել կեղծ և կասկածելի գործարքների բացահայտման համակարգ հիմնված իրականացվող գործարքների վերլուծության վրա: Նման համակարգ մշակելու դժվարություններից են հանդիսանում տվյալների ոչ բալանսավորված լինելը և պիտակավորված տվյալների ձեռք բերման հետ կապ-

ված դժվարությունները: Համակարգի մշակման ժամանակ պետք է ուշադրություն դարձվի կեղծ գործարքների նկատմամբ մոդելի զգայունության աստիճանի որոշմանը: Ջեդարարությունների բացահայտման համար ավելի նպատակահարմար է ունենալ բարձր զգայունություն և սխալ ահազանգերի առկայություն, քան կեղծ գործարքների չբացահայտում: Տրված խնդրի համար ավելի նպատակահարմար էր օգտագործել նեյրոնային ցանցի մոդելը, որը բոլոր ցուցանիշներով գերազանցեց լոգիստիկ ռեգրեսիայի և գրադիենտ բուստինգի մոդելներին: Հետագա ուսումնասիրություններում կարելի է համեմատել առանց հսկողության մեքենայական ուսուցման մեթոդներով կառուցված մոդելները դասակարգման վրա հիմնված մոդելների հետ:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ACFE European Fraud Conference (2012)
2. Yufeng Kou, Chang-Tien Lu, S. Sirwongwattana, Yo-Ping Huang (2004). Survey of fraud detection techniques
3. Christopher M. Bishop (2006). Pattern Recognition and Machine Learning (Information Science and Statistics)
4. Hastie, Trevor, Robert, Tibshirani and J. H. Friedman (2009). The Elements of Statistical Learning: Data Mining, Inference, and Prediction. New York: Springer
5. J. Friedman (2001) . Greedy function approximation: a gradient boosting machine. Annals of Statistics, 29(5):1189–1232

* Հոդվածում ներկայացված մոդելների իրականացումը կարող էք գտնել այստեղ՝ <https://github.com/AndranikSargsyan/Fraud-detection>

Անշարժ գույքի գների ինդեքսի վերլուծությունը, ըստ «Նամբեո» հիմնադրամի գնահատականների

Պետրոսյան Գ.

Հայաստանի Պետական Տնտեսագիտական Համալսարան (Հայաստան, Երևան)
gevorg.petrosyan307@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ Անշարժ գույքի շուկա, անշարժ գույքի շուկայի օբյեկտներ, անշարժ գույքի շուկայի սուբյեկտներ, անշարժ գույքի գնի ինդեքս, անշարժ գույքի շուկայի վերլուծություն

Индекс цен недвижимости по оценкам исследовательского центра “Numbeo”

Петросян Г.

Армянский Государственный Экономический Университет (Армения, Ереван)
gevorg.petrosyan307@gmail.com

Резюме: В статье представлен индекс цен недвижимости и его основные компоненты, по данным 2019 года исследовательского центра “Numbeo”. Индекс сравнивается с показателями прошлых лет. Ещё представлено положение Армении среди европейских стран, стран средней и западной Азии, СНГ. Индекс цен недвижимости определяется на основе 7 количественных факторов с одинаковыми весами. Оценка доступности жилья, которая является одним из 7-и факторов для определения индекса цен недвижимости, для Армении составляет 0.53. Это значит, что в среднем в 2019 году отношение медианной стоимости жилья к медианному размеру дохода домохозяйства за год в Армении составляет 0.53. По оценкам исследовательского центра “Numbeo”, Армения занимает 78-ое место среди 93 стран.

Ключевые слова: Рынок недвижимости, объекты рынка недвижимости, субъекты рынка недвижимости, индекс цен недвижимости, анализ рынка недвижимости

The index of Property price according to the evaluations of “Numbeo”

Petrosyan G.

Armenian State University of Armenia (Armenia, Yerevan)
gevorg.petrosyan307@gmail.com

Abstract: The article is about the index of Property price and its main characteristics according to “Numbeo”. The index of 2019 is being compared with the rates of the previous years. Not only here is shown the index of Armenia, but also of European countries, Asian countries, etc. The index of Property price is measured based on 7 qualitative factors with equal weights given to each. The rating of the index of Affordability index, which is one of the 7 factors which determine the overall score of the index of Property price equals to 0.53. This means that in average in 2019 the median of property price in Armenia divided to the median of income equals to 0.53. According to “Numbeo” Armenia is in 78th place among 93 observable countries.

Keywords: Property market, objects of the property market, subjects of the property market, index of Property price, analysis of the property market

«Նամբեո» հիմնադրամը աշխարհի ամենամեծ տվյալների բազան է պարունակում կապված աշխարհի տարբեր երկրների և քաղաքների հետ: Այն տրամադրում է տեղեկատվություն կապված ապրելու պայմանների՝ առօրյա ծախսերի, բնակարանային գների, առողջապահական ծախսերի, խցանումների, հանցագործությունների և աղտոտման վերաբերյալ: Հետևյալ հոդվածի համար դիտարկել ենք անշարժ գույքի գների ինդեքսը, որի ներկայացման համար «Նամբեո» հիմնադրամը առանձնացրել է 7 գործոն, որոնք են՝ բնակարանի արժեքի հարաբերությունը եկամտին

(price to income ratio), վարձակալությունից ստացվող շահույթը քաղաքներում (gross rental yield city), վարձակալությունից ստացվող շահույթը քաղաքից դուրս (gross rental yield outside of city), բնակարանի արժեքի հարաբերությունը վարձին քաղաքներում (price to rent ratio city), բնակարանի արժեքի հարաբերությունը վարձին քաղաքներից դուրս (price to rent ratio outside of city), հիփոթեքի մասնաբաժինը եկամտի մեջ (mortgage as a percentage of income), հասանելիության ինդեքսը (affordability index): Բոլոր գործոնների մասին կխոսվի առանձին-առանձին:

Մինչ անշարժ գույքի շուկայի վերաբերյալ վերլուծություն կատարելը կարճ պետք է ներկայացնել որոշ տեսական տեղեկատվություն և ձեռք բերել որոշակի գիտելիքներ կապված տնտեսության հետևյալ հատվածի վերաբերյալ:

Ըստ ՀՀ Ազգային Ժողովի կողմից 2011թ.-ի հունվարի 23-ին ընդունված «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին» ՀՀ օրենքի՝ անշարժ գույք են համարվում՝ հողամասերը, անշարժ գույք հանդիսացող ընդերքի մասը, մեկուսի ջրային օբյեկտները, անտառները, բազմամյա տնկիները, ստորգետնյա և վերգետնյա, այդ թվում նաև կառուցվող շենքերը, շինությունները և հողին ամրակցված այլ գույքը:¹

Հողվածում կատարված վերլուծությունների համար հաշվի է առնվել միայն բնակելի անշարժ գույքը: Վերլուծությունների համար որպես անշարժ գույքի օբյեկտ հանդիսանում են բնակելի շենքերն ու շինությունները, իսկ սուբյեկտներ են համարվում՝ վաճառողները (վարձատուները), գնորդները (վարձակալները), անշարժ գույքի շուկայի պրոֆեսիոնալ մասնակիցները:²

«Նամբեո» հիմնադրամը անշարժ գույքի գների ինդեքս գնահատել է 93 երկրների համար, որոնց կազմում է նաև Հայաստանը: Ցուցակում չեն հայտնվել որոշ միջին ասիական երկրներ, որոշ արաբական երկրներ, աֆրիկյան երկրներ և Օվկիանիայի երկրներ: Այդ երկրների համար բարդ է եղել հավաքագրել տեղեկատվություն կապված 7 գործոնների հետ, ըստ որոնց ցույց է տրվում անշարժ գույքի գների ինդեքսը:

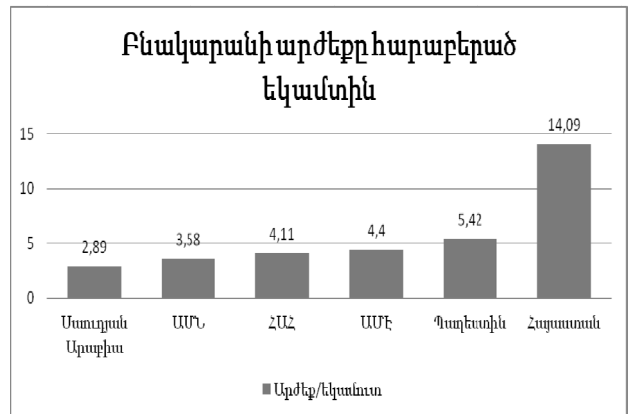
Վերլուծությունների արդյունքները կներկայացվեն ըստ գործոնների առանձին-առանձին և Հայաստանը կհամեմատվի մի շարք տարածաշրջանների երկրների հետ: Սկզբում կդիտարկվեն 2019թ.-ի տվյալները ըստ 7 գործոնների և կտրվեն Թոփ-5 աղյուսակներ ըստ երկրների և ցույց կտրվի Հայաստանի դիրքը: Ապա միայն Հայաստանի համար կներկայացվի ժամանակային դինամիկա բոլոր 7 գործոններով: Վերջում կտրվի բացատրություններ,

թե ինչով է պայմանավորված Հայաստանի զբաղեցրած դիրքը:

Ներկայացնենք անշարժ գույքի գների ինդեքսի համար դիտարկվող առանձին գործոնների վարքագիծը և վերլուծությունները:

• **Բնակարանի արժեքի հարաբերությունը եկամտին** գործոնն առաջինն է: Ցուցակում առաջատար են ըստ այս գործոնի այն երկրները, որտեղ միջին շնչին հասնող եկամուտը բարձր է: Այդ երկրները կամ եվրոպական երկրներն են, կամ նավթագազային ռեսուրսներով ապահովված երկրները: Այդ երկրներն են՝ Սաուդյան Արաբիան (1), ԱՄԷ-ն (4), Քաթարը (6), Իսլանդիան (7), Դանիան (8), Բելգիան (10), Նիդերլանդները (11) և այլն: Իսկ Հայաստանը զբաղեցնում է 70-րդ տեղը 93 երկրների մեջ: Գծապատկեր 1-ում երևում են առաջին 5 երկրների և Հայաստանի գործակիցներն, ըստ առաջին գործոնի:

Գծապատկեր 1 «Արժեք/եկամուտ հարաբերությամբ առաջին 5 երկրների և Հայաստանի գործակիցները»
https://www.numbeo.com/property-investment/rankings_by_country.jsp

Պարզ է, որքան ցածր է հետևյալ գործակիցը, այնքան ավելի հասանելի է բնակելի անշարժ գույքը ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձանց համար: Հայաստանի համար 2019թ.-ին գործակիցը կազմել է 14.09, այսինքն միջինում բնակարանի արժեքը 14.09 անգամ գերազանցել է միջին տարեկան եկամուտը: Անցյալ տարի գործակիցը կազմել է 13.58 և Հայաստանը գտնվել է 66-րդ տեղը 89 երկրների մեջ: Անցյալ տարվա համեմատ ցուցանիշն աճել է 3.76%-ով: Դա պայմանավորված է ՀՀ-ում անշարժ գույքի շուկայի կտրուկ աշ-

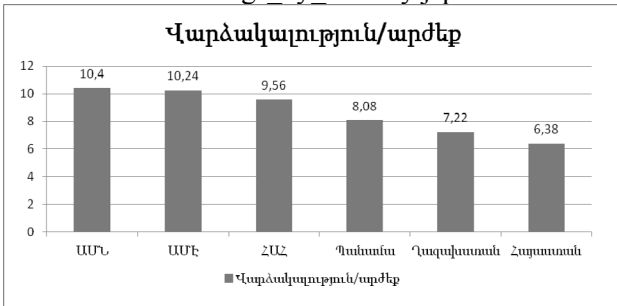
¹ www.arlis.am: ՀՀ օրենքը «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին»: Հոդված 2. Օրենքում օգտագործվող հիմնական հասկացությունները:
² «Անշարժ գույքի էկոնոմիկա և կառավարում»: Ստեփանյան Ս.Շ. 2007թ.

խուժացման հետ:

- **Վարձակալությունից ստացվող շահույթը քաղաքներում** գործոնը երկրորդն է: Այս գործոնը ցույց է տալիս բնակարանի արժեքի մեջ տարեկան վարձի տոկոսը: Որքան գործակիցը բարձր է, այնքան ավելի անհարմարավետ է անշարժ գույքի շուկան երկրի ռեզիդենտների համար: Գծապատկեր 2-ում ցույց են տրված առաջին 5 երկրները և Հայաստանը:

Գծապատկեր 2 «Առաջին 5 երկրների և Հայաստանի համար վարձակալությունից ստացվող շահույթի գործակիցները քաղաքների համար»

https://www.numbeo.com/property-investment/rankings_by_country.jsp?title=2018

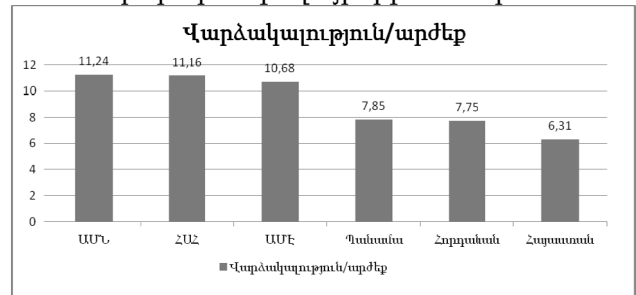
Հայաստանը 2019թ-ին 93 երկրների մեջ զբաղեցնում է 14-րդ տեղը: Անցյալ տարի Հայաստանն ունեցել է նույն գործակիցը: Անցյալ տարի Հայաստանը եղել է 11-րդը 6.66 գործակցով: Նվազումը կազմում է 4.39%: Քաղաքներում շատ մեծ չէ տատանվում հետևյալ գործակիցը, որքան գյուղերում է: Քաղաքային բնակչությունը շատ չի փոխվում ՀՀ-ում և արտագաղթողների թիվը լրացվում է գյուղից քաղաք վերաբնակվողների հաշվին:

- **Վարձակալությունից ստացվող շահույթը քաղաքից դուրս:** Մա նախորդ գործոնի քույր գործոնն է և այս 2 երկու գործոնների միջև կան որոշակի տարբերություններ: Ինչպես նախկին գործոնների համար, այս գործոնի համար ևս ցույց կտանք առաջին 5 երկրների և Հայաստանի գործակիցները:

Առաջին 5 երկրների ցանկում Ղազախստանի փոխարեն այժմ Հորդանանն է, իսկ Ղազախստանը 21-րդն է: Որն էլ ցույց է տալիս Ղազախստանի քաղաքակենտրոն լինելը: Իսկ Հայաստանը 14-րդ տեղից իջավ 26-րդ տեղ: Հայաստանում ևս կարելի է ասել, որ քաղաքի և գյուղերի միջև անշարժ գույքի վարձակալական գների տարբերությունը նկատելի է:

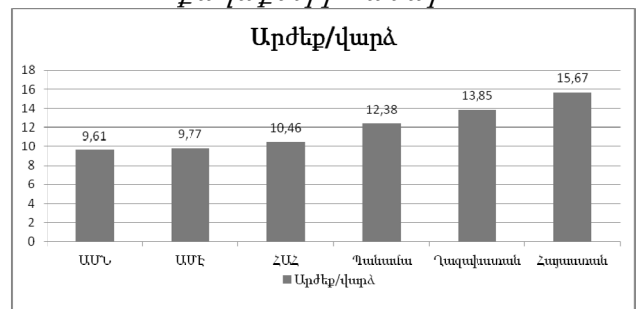
Անցյալ տարի Հայաստանը 89 երկրների մեջ 24-րդն էր և ուներ 5.64 գործակից: Աճը կազմում է 11.9%: Եթե համեմատենք քաղաքային բնակարանների հետ, ապա գյուղերում վարձերի գները տատանվում են, քանի որ անցյալ տարվանից մեծացել է ներգաղթի քանակությունը և ավելի շատ մարդիկ են վերադառնում գյուղեր:

Գծապատկեր 3 «Առաջին 5 երկրների և Հայաստանի համար վարձակալությունից ստացվող շահույթի գործակիցները քաղաքից դուրս բնակավայրերի համար»

- **Բնակարանների արժեքի հարաբերությունը վարձին քաղաքներում:** Այս գործակիցը նախորդ քույր գործակիցների հակադարձ գործակիցն է: Այս դեպքում ևս քննարկվում է քաղաքների և գյուղերի համար առանձին:

Գծապատկեր 4 «Առաջին 5 երկրների և Հայաստանի համար բնակարանի արժեք-վարձ հարաբերության գործակիցները քաղաքների համար»

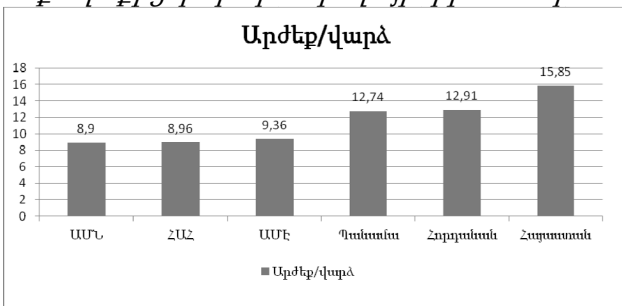
Այս գործոնը շատ նման է նախորդ գործոնին և երկրների ցանկն էլ դա վկայում է: Հայաստանը 14-րդն է և 2019թ-ին միջին բնակարանային արժեքը գերազանցել է տարեկան վարձավճարը 15.67 անգամ: Որքան այս ցուցանիշը ցածր է, այնքան ավելի հարմարավետ է ռեզիդենտների համար: Օրինակ հարևաններից Վրաստանը ունի 15.08 գործակիցը, ՌԴ-ն՝ 17.07, Իրանը՝ 17.2, Ադրբեջանը՝ 19.89, իսկ Թուրքիան՝ 20.4: Այսինքն ամենամեծ տարբե-

րութունը բնակարանի արժեքի և վարձավճարի միջև տարածաշրջանում թուրքիայում է:

Հայաստանում 2018թ-ին այս ցուցանիշը կազմել է 15.02 և այս ցուցանիշով Հայաստանը 89 երկրների մեջ եղել է 11-րդը: Աճը չնչին է, կազմում է 0.4%:

• **Բնակարանների արժեքի հարաբերությունը վարձին քաղաքներից դուրս:** Երկրորդ գույգ գործոնի համար ևս ցույց կտրվի առաջին 5 երկրների գործակիցները գծապատկերով, իսկ տարածաշրջանի երկրների մասին կխոսվի հետո:

Գծապատկեր 5 «Առաջին 5 երկրների և Հայաստանի համար բնակարանի արժեք-վարձ հարաբերության գործակիցները քաղաքից դուրս բնակավայրերի համար»

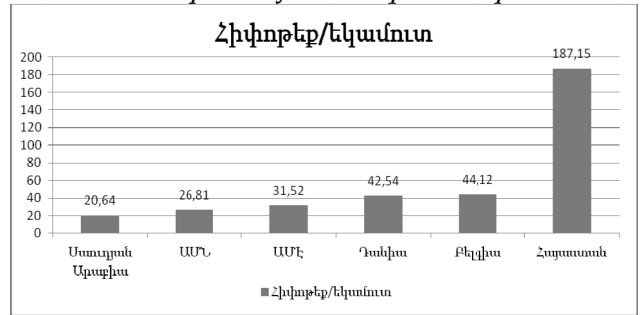

Այստեղ ևս ինչպես վարձ/արժեք գյուղերի համար գործոնի դեպքում առաջին 5 երկրների ցանկը նույնն է: Հայաստանը 26-րդն է 15.85 գործակցով և անցյալ տարվա համեմատ բարձրացել է 6 տեղով նվազեցնելով գործակիցը 17.74-ից 15.85 (11.9%): Տարածաշրջանում առաջատարը կրկին Վրաստանն է, որն ունի 13.79 գործակից և 12-րդն է 93 երկրների մեջ: Իրանն ունի 14.16 գործակից, ՌԴ-ն՝ 16.63 գործակից, Թուրքիան՝ 17.42, Ադրբեջանը՝ 17.58 գործակից:

• **Հիփոթեք/եկամուտ հարաբերակցություն:** Այս գործոնը ևս շատ կարևոր է, քանի որ հիփոթեքային վարկավորումը մեծ դեր ունի անշարժ գույքի ձեռքբերման մեջ և երիտասարդներն են, որ շարունակաբար այս վարկատեսակի շնորհիվ կատարում են վճարումներ: Հաշվի է առնվել նաև այն հանգամանքը, որ հիփոթեքային վարկերի վճարները միջինում ավելի բարձր են, քան վարձավճարները: Այս գործոնի դեպքում ևս, որքան փոքր լինի գործակիցը, այնքան ավելի ավելի հարմարավետ է տվյալ երկրի ռեզիդենտների համար հիփոթեքային վարկավորմամբ անշարժ գույք ձեռք բերել: Հաշվի են առնվել միջին տարեկան

հիփոթեքային վճարները և միջին տարեկան եկամուտները:

Գծապատկեր 6 «Հիփոթեք/եկամուտ հարաբերակցությունը առաջին 5 երկրների համար և Հայաստանի համար»

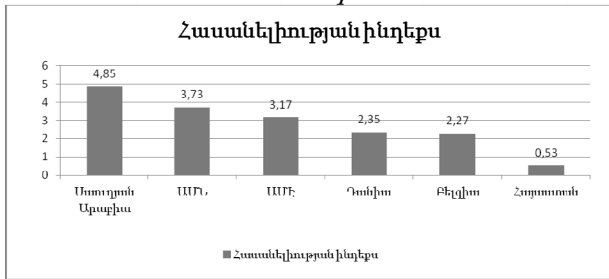

Այսպիսի տեսք առաջին անգամ է հանդիպում և իսկապես հիփոթեքը առանձին քննարկելը տվեց: Հայաստանը 93 երկրի մեջ 78-րդն է և միջինում ՀՀ ռեզիդենտների համար միջինում հիփոթեքային տարեկան վճարը 1.87 անգամ ավել է, քան տարեկան եկամուտը: Տարբերությունն ահռելի է, եթե փորձել համեմատել Մաուրիցիան Արաբիայի հետ, որտեղ տարեկան եկամուտների ընդամենը 21%-ն է ուղղվում հիփոթեքային վարկի վճարմանը: Եվ այսպիսին է պատկերը համարյա բոլոր հետսովետական երկրներում՝ Վրաստանում գործակիցը կազմում է 164.7%, ՌԴ-ում՝ 149.15%, Ադրբեջանում՝ 178.87%, Մոլդովայում՝ 183.14%, Ղազախստանում՝ 203.22%, Բելառուսում՝ 212.6%, Ուկրաինայում՝ 291.44%: Ամենամեծ տոկոսը կազմում է Արգենտինայում՝ 566.2%: Այսինքն այս երկրում տարեկան իրենց եկամուտներից մոտ 5.6 անգամ մեծ չափով ռեզիդենտները վճարում են հիփոթեքային վճար:

Հայաստանում 2018թ-ին այս ցուցանիշը կազմել է 194.54% և Հայաստանը 89 երկրների մեջ եղել է 74-րդը: Տոկոսը նվազել է 7.39%-ով: Իսկ 2017թ-ին Հայաստանը հատել էր 200%-ի արգելքը և տոկոսը կազմում էր 213.10%՝ 99 երկրների մեջ զբաղեցնելով 84-րդ տեղը:

• **Հասանելիության ինդեքս:** Սա վերջին գործոնն է և միակ ինդեքսը, որը մտնում է անշարժ գույքի գնի ինդեքսի մեջ: Այս ինդեքսի մասին խոսվել է դեռևս սեղմագրի մեջ: Այս ինդեքսի գործակիցը որքան մեծ է, այնքան տվյալ երկրի ռեզիդենտների համար ավելի հասանելի է բնակելի անշարժ գույքը:

Գծապատկեր 7 «Հասանելիության ինդեքսը առաջին 5 երկրների համար և Հայաստանի համար»

Տարածաշրջանում պատկերը հետևյալն է՝ ՌԴ-ն՝ 0.67, Վրաստանը՝ 0.61, Ադրբեջանը՝ 0.56, Թուրքիան՝ 0.54, Իրանը՝ 0.3: Հետևյալ տական երկրներից բարձր դիրքերում են մերձբալթյան երկրները:

Այս ինդեքսը կարծես եզրափակիչ գործոն լինի և վերջնական արդյունք է տալիս երկրում բնակելի անշարժ գույքի հասանելիության համար: Հայաստանը բարձր դիրքեր է գրավում եկամտի նկատմամբ բարձր վարձի և հիփոթեքային վճարների մասնաբաժին ունեցող երկրների մեջ և դա խոսում է այն մասին,

որ այս տնտեսության հատվածը լուրջ ուշադրության կարիք ունի և պետք է վերահսկվի պետական մասշտաբով: Ապօրինի շինարարությունները, անկանոն գործող անշարժ գույքի գործակալությունները բարդացնում են անշարժ գույքի վաճառքի գործընթացները երկրում և ավելի անհասանելի դարձնում անշարժ գույքը ՀՀ և ոչ ՀՀ ռեզիդենտների համար:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Անշարժ գույքի էկոնոմիկա և կառավարում»: Ստեփանյան Ս.Շ. 2007թ.
2. https://www.numbeo.com/property-investment/rankings_by_country.jsp?title=2019 (24.04.19 դրությամբ):
3. www.arlis.am: ՀՀ օրենքը «Գույքի նկատմամբ իրավունքների պետական գրանցման մասին»: Հոդված 2. Օրենքում օգտագործվող հիմնական հասկացությունները:

Հայաստանի Հանրապետությունում վրանային ճամփարների զարգացման դերը ներքին եվ ներգնա զբոսաշրջության մեջ

Մկրտչյան Ս. Ս.

Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետական լեզվա հասարակագիտական համալսարան,
էլեկտրոնային ուսուցման և ռեսուրսների բաժին (Հայաստան, Երևան)
serzh096@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ վրանային ճամփարներ, զբոսաշրջային նորարարություն, ներքին զբոսաշրջություն, քեմփինգը Հայաստանում

Роль развития палаточных лагерей во внутреннем и въездном туризме в Республике Армения

Мкртчян С.А.

Ереванский государственный университет языков и социальных наук
имени в. Я. Брюсова, отдел электронного обучения и ресурсов (Армения, Ереван)
serzh096@gmail.com

Резюме: В настоящее время на территории Республики Армения есть несколько палаточных лагерей, которые оказывают существенное влияние на развитие области или регионального экотуризма, пешеходного туризма и горного туризма. Речь идет о палаточном лагере, который строится во время непрерывного туристического сезона, который можно рассматривать как инновацию, поскольку такие инфраструктуры были созданы со второй половины 2018 года. В работе представлены изучение стиля работы существующих палаточных городков, их целевой группы, ценовой политики и местоположения, перспективы, важность и роль такой инфраструктуры в экотуризме, походном туризме и горном туризме.

Ключевые слова: Палаточные лагеря, туристические инновации, внутренний туризм, кемпинг в Армении

The Role of Development of Tent Camps in Inner and Incoming Tourism in the Republic of Armenia

Mkrtchyan S.A.

Yerevan Brusov State University of Languages and Social Sciences, e-learning and resources department
(Armenia, Yerevan)
serzh096@gmail.com

Abstract: Nowadays in the territory of Republic of Armenia we have some tent camps, which have a significant impact on the development of ecotourism, hiking tourism and mountain tourism of the region or district. It is about tent camp which functions during whole touristic season and can be considered as an innovation as such infrastructures have been created since the second half of 2018. Studying the working style of existing tent camps, their target group, pricing policy and location I am presenting the perspectives, the importance and role of such infrastructures in ecotourism, hiking tourism and mountain tourism in this work.

Keywords: Tent camps, tourism innovation, inner tourism, camping in Armenia

Ինչպես արտագնա և ներգնա զբոսաշրջությունը, այդպես էլ ներքին զբոսաշրջությունը՝ վերջին տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունում գրանցել է կայուն աճի ցուցանիշներ: Ներքին զբոսաշրջության պարագայում, վիճակագրական տվյալների հավաքագրման մեխանիզմը լիարժեք և ամբողջական արդյունավետություն չի ապահովում, սակայն, անգամ ունեցած ցուցանիշները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունում ներքին զբոսաշրջիկների քանակը գնալով մեծանում է, և նորա-

րությունները միայն կնպաստեն այդ գործընթացին [1]: Հողվածում, որպես նորարարություն, ներկայացված է ամբողջ զբոսաշրջային սեզոնի ընթացքում գործող վրանային ճամփարների ենթակառուցվածքների ստեղծումը: Իհարկե այսպիսի ճամփարներ արդեն իսկ կան Հայաստանում, որոնց մեծ մասը զբոսաշրջիկների առաջ իրենց դռները բացել են անցած՝ 2018 թվականից, սակայն դրանց քանակը շատ քիչ է: Ներքին զբոսաշրջության այցելությունների մասին վիճակագրական տվյալները, որոնք ստացել ենք զբոսաշրջությո-

յան վարչությունից 2018թ. դեկտեմբեր ամսին, հետևյալն են՝

2016 թ. *հունվար-դեկտեմբեր* ամիսների ընթացքում այցելել է շուրջ 979.968 զբոսաշրջիկ. հանգստի կամ ժամանցի նպատակով զբոսաշրջիկների քանակը 696.582-ն է.

2017թ. *հունվար-դեկտեմբեր* ամիսների ընթացքում այցելել է շուրջ 1.086.707 զբոսաշրջիկ. հանգստի կամ ժամանցի նպատակով զբոսաշրջիկների քանակը 742.188-ն է.

2018թ. *հունվար-սեպտեմբեր* ամիսների ընթացքում այցելել է շուրջ 964.656 զբոսաշրջիկ. հանգստի կամ ժամանցի նպատակով զբոսաշրջիկների քանակը 707.171-ն է.

Այս ցուցանիշներից պարզ է դառնում, որ 2016 թվականի համեմատ 2017 թվականին հանգստի և ժամանցի նպատակով ներքին զբոսաշրջության ցուցանիշներն աճել են 6.5%-ով, իսկ 2018 թվականի հունվար-սեպտեմբերին՝ 2017-ի հունվար-սեպտեմբերի համեմատ՝ 7.2%-ով [2]:

Շեշտադրումը կատարված է հանգստի և ժամանցի նպատակով զբոսաշրջիկների վրա, քանի որ հենց նրանց մեջ են այն անձիք, որոնցից ձևավորվում է մեր առաջարկած ենթակառուցածքի թիրախային խումբը: Ներքին զբոսաշրջության քայլարշավասերների և ակտիվ հանգիստ նախընտրողների վերաբերյալ վիճակագրական տվյալները բացակայում են, սակայն ունեցած տվյալների աճի տեմպերը, արահետաշինարարական աշխատանքների ակտիվությունը և այլ գործոնները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ ակտիվ հանգիստ ցանկացող տեղացիների քանակը տարեցտարի աճում է:

Ավելի մանրամասն նկարագրությունը թույլ կտա պատկարեցնել մեր կողմից առաջարկվող ենթակառուցվածքի իրական ներուժը և դերը թե՛ ներքին, թե՛ ներգնա զբոսաշրջության բնագավառում: Մեր կողմից առաջարկվող վրանային ճամբարի գլխավոր պայմաններն են՝

1. Բնության զրկում ցանկապատված տարածք.
2. Վրանների, քնապարկերի, կարիմատների և զիջերակացի համար անհրաժեշտ պարագաների տրամադրում.
3. Լոգարանի և զուգարանի առկայություն.

4. Էլեկտրաէներգիայի առկայություն .

5. Մնդի ձեռք բերման հնարավորության ընձեռնում.

6. Սանիտարական նորմերի պահպանում:

Այս բոլոր չափորոշիչներին համապատասխանող ընդամենը մեկ վրանային ճամբար կա Հայաստանում՝ «Կանչաքար» տուրիստական համալիրը, որը գտնվում է Հախապատ գյուղի նույնանուն հատվածում: Այն իր աշխատանքը սկսել է 2018 թվականի հուլիս ամսին և, լինելով դեռևս ոչ լիարժեք կազմավորված, արդեն իսկ գրավել է թե՛ ներքին, թե՛ ներգնա զբոսաշրջիկների ուշադրությունը և սկսել է գործել անսպասելի այցելություններից դրդված: «Կանչաքար»-ը 2018 թվականի հուլիս-սեպտեմբեր ամիսների ընթացքում հյուրընկալել է 120-ից ավել զբոսաշրջիկների: Այս ցուցանիշները թույլ են տալիս եզրակացնել, որ այս ենթակառուցվածքի պահանջը կաներկայիս Հայաստանի արկածային զբոսաշրջության կամ ակտիվ հանգստի կազմակերպման բնագավառում [3]:

Ենթակառուցվածքները ստեղծելուց առաջ հարկավոր է հասկանալ վրանային ճամբարի այցելու համարվող անձանց՝ թիրախային խմբի նախասիրությունները և վարքագիծը, դեմոգրաֆիական ընդհանուր կազմը: Մեր կողմից արված ուսումնասիրությունների արդյունքում պարզվեց, որ «Կանչաքար» տուրիստական համալիրի և, «ՆԱ-ՆԵ» վրանային ճամբարի (գտնվում է Լոռվա մարզի Գարգառ գյուղի մոտ) ծառայություններից օգտված զբոսաշրջիկները հետաքրքրված են քայլարշավներով և լեռնագնացությամբ, այսինքն ակտիվ հանգստի սիրահարներ են, տարիքային խումբը՝ 20-45 տարեկան, մածամասնության ազգային պատկանելությունը՝ հայեր: Հետաքրքիր մի փաստ ևս՝ «ՆԱ-ՆԵ» վրանային ճամբարը պարբերաբար սպասարկում էր 11-14 տարեկան երեխաների՝ դպրոցական էքսկուրսիաների շրջանակներում: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ վրանային ճամբարները նպատակահարմար է հիմնել այնպիսի վայրերում, որոնք գտնվում են քայլարշավային երթուղիների հարևանությամբ, կամ գտնվում են հենց այդ երթուղիների, արահետների վրա:

Հայաստանի Հանրապետության գրեթե ողջ տարածքում կան քայլարշավային երթու-

ղիներ, սակայն առավելի երկարները գտնվում են հիմնականում Լոռվա, Տավուշի, Վայոց Ձորի, Սյունիքի և Կոտայքի մարզերում [4] [5]. սրանցով անցնելու համար, հիմնականում մեկ կամ մի քանի գիշերակաց է անհրաժեշտ, և պատահական չէ, որ ներակայումս Հայաստանում գոյություն ունեցող սակավաթիվ վրանային ճամբարները հենց այս մարզերում են տեղակայված:

Արդեն իսկ, ըստ 2017 թվականի դեկտեմբերի 14-ին արձանագրված կառավարության որոշման, դրամական միջոցներ են հատկացվել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության պահուստային ֆոնդի ց՝ 10 քայլարշավային երթուղիներ մշակելու նպատակով [6]: Բացի այդ, անցած երեք տարիների ընթացքում, Հայաստանի Հանրապետության տարածքում սկսվել են արահետաշինարարական ծավալուն աշխատանքներ, որոնց գործելաճը համապատասխանում է միջազգային նորմերին (սրանց աշխատանքների ֆինանսավորվումաման զգալի մասը ստացվում է արտասահմանյան դրամաշնորհներից): Այսպիսի ծավալուն աշխատանքներ ներկայումս տարվում են Տավուշի մարզի Դիլիջան ազգային պարկում՝ արահետի միջոցով իրար կապելով Դիլիջանի բազմաթիվ զբոսայգիներ, որոնցից են՝ Հաղարծնի և Գոշավանքի վանական համալիրները, Ջուխտակ վանքը, Մաթոսավանքը, Հովեր կոչվող հատվածը, Պարզ լիճը, Գոշի լիճը և այլ զբոսաշրջային արժեք ներկայացնող օբյեկտներ: Թվարկված հուշակոթողների և բնական հուշարձանների քանակից և միմյանց միջև ընկած հեռավորությունից պարզ է դառնում, որ խոսքը մի քանի տասնյակ կիլոմետր ձգվող արահետի մասին է [7]: Նմանատիպ երկար և միջազգային նորմերին համապատասխանող արահետները Հայաստանում դեռ շատ չեն, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, այս գործունեությունը ակտիվ զարգանում է, և նմանատիպ արահետներն առանց գիշերակացի ապահովման ենթակառուցվածքների, պարզապես շահագործման կենթարկվեն զբոսաշրջիկների փոքր հատվածի կողմից այն մարդկանց կողմից, ովքեր ունեն վրան կամ դրա ձեռք բերման հնարավորություն, համապատասխան ուսապարկ և այլ պարագաներ: Վրանային ճամբարների ստեղծումը դրական ազդեցություն կունենա նորաստեղծ արահետ-

ների վրա, քանի որ նոր թափ կհաղորդի զբոսաշրջության այնպիսի ուղղություններին որոնցից են Էկոզբոսաշրջությունը, քայլարշավային զբոսաշրջությունը և լեռնային զբոսաշրջությունը [8]:

Նմանատիպ արահետաշինարարական աշխատանքներ ներկայումս անց են կացվում նաև Վայոց Ձորի, Սյունիքի մարզերում և Արցախում: Բացի նոր արահետներից Հայաստանի Հանրապետության տարածքում կան բազմաթիվ հին արահետներ և քայլարշավային երթուղիներ, որոնցով անցնելու համար անհրաժեշտ է մեկ կամ երկու գիշերակաց [9]: Սրանք ստանդարտ և հիմնական արահետներ են, որոնք ներկայումս բարելավվում են մասնավոր ընկերությունների կամ հասարակական կազմակերպությունների կողմից, և հայտնի են բոլոր մասնագիտացված ուղեկցորդներին: Նրեկայումս թե՛ ներգնա, թե՛ ներքին զբոսաշրջիկների կողմից շահագործվում են հիմնականում վերոնշված հին քայլարշավային երթուղիները, քանի որ դրանք հիմնականում ծանոթ և լիարժեք ուսումնասիրված են ուղեկցորդների կողմից, հետևաբար դրանք են ներառվում զբոսաշրջային առաջարկներում: Հայտնի է, որ ակտիվ զբոսաշրջությունը և արկածային զբոսաշրջությունը աչքի են ընկնում իրենց բարձր գնով, որը պայմանավորված է հիմնականում՝

1. ծառայությունների բարձր գներով,
2. պարտադիր պարագաների թանկարժեքությամբ:

Բերված առաջին հանգամանքն ավելի շատ վերաբերում է ներգնա զբոսաշրջիկներին, իսկ երկրորդը՝ առավել զգալի է ներքին զբոսաշրջիկների համար, քանի-որ Հայաստանի Հանրապետությունում նմանատիպ պարագաներ ձեռք բերելը շատ ավելի դժվար է՝ դրանց սակավաքանակության, բրենդների քիչ լինելու, բարձր գների պատճառով, քան, օրինակ, եվրոպական կամ ամերիկյան երկրներում: Այդ իսկ պատճառով վրանային ճամբարների ստեղծումը, գումարային տեսանկյունից ձեռնտու է ներքին զբոսաշրջիկների համար: Տրամաբանական է, որ վրանային ճամբարների գնային քաղաքականությունը չպետք է լինի հավասար քայլարշավի համար կարևոր պարագաների վարձույթի գնին, հակառակ դեպքում, նոր ենթակառուցվածքի գաղափարը կգրավի միայն ներգնա զբոսա-

շրջիկներին և շատ քիչ կազմի ներքին զբոսաշրջության ցուցանիշների աճի վրա: Այդ իսկ պատճառով հարկավոր է ընտրել նպատակահարմար գնային քաղաքականություն թե՛ վրանային ճամբարը ստեղծողի, թե՛ զբոսաշրջիկի տեսանկյունից:

«Կանչաքար» տուրիստական համալիրում մեկ անձի համար մեկ օրը, ներառյալ գիշերակացը, արժե 4000 դրամ, որում սնունդը ներառված չէ, իսկ երեք անգամյա սնունդը ներառված՝ 8000 դրամ: Այսինքն զբոսաշրջիկին տրամադրվում է գիշերակացի համար անհրաժեշտ բոլոր պարագաները, զուգարանից օգտվելու և լոգանք ընդունելու, ինքնուրույն սեփական միջոցներով սնունդ պատրաստելու հնարավորություն, ընդամենը 4000 դրամով: Այս ամենը մեկօրյա վարձույթով ձեռք բերելու համար, ներքին զբոսաշրջիկը ստիպված կլինի վճարել «Կանչաքար»-ի առաջարկած վարձավճարից նվազագույնը վեց անգամ ավել: Նմանատիպ գնային քաղաքականություն ունեցող վրանային ճամբարների ստեղծումը, տրամաբանական է, որ գրավիչ կլինի ներքին զբոսաշրջիկների համար, քանի որ քայլարշավներն ու լեռնագնացությունը կդառնա ավելի մատչելի [10]:

Իհարկե նմանատիպ ենթակառուցվածքների ստեղծման գործում մեծ կարևորություն ունի ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական կառավարումը, քանի որ այսպիսի ենթակառուցվածքների ստեղծումը նպատակահարմար է մասնավոր գործարարներին, սակայն այդ դեպքում ծառայությունների որակի, սանիտարահիգիենիկ և այլ նորմերի ապահովման համար հարկավոր է պետական կառավարման մեխանիզմ, որը հնարավոր է գործի դնել լիցենզավորման և վերահսկման միջոցով:

Վրանային ճամբարների առկայության դրական կողմերին մեկն այն է, որ հնարավոր են դառնում բազմօրյա գիշերակացով քայլարշավները այն մարդկանց համար, ովքեր սովոր չեն երեք կամ չորս օրվա սնունդը, վրանը և պիտանի պարագաները տանել իրենց մեջքին կրելով, ավելին, վրանային ճամբարները թույլ կտան պրոֆեսյոնալներին քայլելարշավ անց կացնել ոչ թե երեք կամ չորս, այլ ավելի շատ օրերով: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ տասնյակ կիլոմետրեր ձգվող արահետների վրա ոչ թե մեկ, այլ մի քանի վրա-

նային ճամբարների անհրաժեշտություն է առաջանում. այսինքն, ըստ գիշերակացերի քանակի, որաշակի կիլոմետրերի հեռավորությամբ կարող են տեղակայված լինեն վրանային ճամբարներ:

Այսպիսի մեծամասշտաբ ծրագրերի իրականացման համար, իրականում, մեծ գումարներ հարկավոր չեն: Այս տարածքներում առանձնապես կառույցների կարիք չկա, առավելագույնը մեկ ադմինիստրատիվ սենյակի անհրաժեշտություն կարող է առաջանալ, իսկ շինությունների բացակայության դեպքում ծախսերը զգալիորեն նվազում են: Հիմնական ծախսը կապված է տարածքի վարձակալման, գիշարակացի և անհրաժեշտ այլ պարագաների ձեռք բերման հետ: Եթե մոտակայքում լինի բնակավայր, ապա էլեկտրաէներգիայի խնդիրը լուծելը բավականին հեշտ կլինի, իսկ բացակայության դեպքում, մեկ արևային սնուցումով մարդկոցը բավական կլինի զբոսաշրջիկներին և տեղի աշխատողներին էլեկտրաէներգիայով ապահովելու համար: Ինչ վերաբերվում է ջրին, ապա Հայաստանը հարուստ է հանքային աղբյուրներով, շատ վայրերում դրանց առկայությունը կօգնի այդ խնդրի լուծման հարցում, իսկ տաք ջուրը կարելի է ստանալ արևի ջերմությունից: Հարկավոր է լավ ճանաչել թիրախային խմբին, քանի որ արշավականները չեն ակնկալում անտառում կամ լեռներում հյուրանոց տեսնել, ավելին, վստահեցնում ենք, որ դա բացասական հետևանքներ կունենա. հարկավոր է չհեռանալ բնությունից, շինարարական աշխատանքներից հնարավորինս խուսափել, պահպանել բնությունը և բացառել ծառահատումները: Վերոնշվածի հաստատման համար օրինակ է ծառայում 2017 թվականին «Դիլիջան ազգայն պարկ» ՊՈԱԿ-ի Գոշի լճի հատվածում սկսված կառուցապատման և դրանց ունեցած հետևանքների փորձը [11]:

Նմանատիպ ծրագրերի համար ֆինանսներ կարելի է ձեռք բերել ստարտափային ծրագրերի կամ դրամաշնորհների միջոցով. դրա համար հարկավոր է առավել մանրակրկիտ ուսումնասիրել Հայաստանի Հանրապետության քայլարշավային երթուղիները, ուսումնասիրել նաև այն հնարավոր երթուղիները, որոնք չեն շահագործվում:

Մի քանի վրանային ճամբարների ստեղծումը մեծ փոփոխություններ կարող է մտցել ներքին զբոսաշրջության ոլորտում, դարձնել ակտիվ զբոսաշրջությունը առավել հանրամատչելի, խթանել արտասահմանում ապրող քայլարշավների սիրահանների Հայաստան այցելությունները: Տասնյակ կիլոմետրեր ձգվող արահատները նմանատիպ ենթակառուցվածքներով համալրելը, Հայաստանի զբոսաշրջության ոլորտը մեկ քայլ առաջ կտանի՝ մշակութային ստանդարտ տուրերից զբոսաշրջության դեկը մի փոքր թեքելով դեպի էկոզբոսաշրջություն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրության կոմիտե <https://armstat.am/am/> [Hayastani Hanrapetutyan vichakagrutyan komite] [in armenian]
2. Հաշվետվություն Տուրիզմի վարչության ներքին և ներգնա մոնիթորինգի 2016-2018 վարման վերաբերյալ
3. «Կանչաքար». վրանային քաղաք՝ ձորի եզրին» 31.08.2018- <https://banks.am> [Kanchaqar. Vranayin qaxaq: dzori ezrin] [in armenian]
4. <https://aratesmskh.wordpress.com/>
5. «Խոսքովի անտառ, Արփի լիճ, Արևիկ ազգային պարկ. Հայաստանը զարկ է տալիս էկոտուրիզմի զարգացմանը». 26.01.2017 - <https://armenpress.am> [Xosrsvi antar, Arpi lich, Arevik azgayin park. Hayastany zark e talis ekoturizmi zargacmany] [in armenian]
6. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության որոշում «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2016 թվականի դեկտեմբերի 29-ի N 1313-ն որոշման մեջ լրացում էլ փոփոխություն կատարելու էլ հայաստանի հանրապետության տնտեսական զարգացման էլ ներդրումների նախարարության զբոսաշրջության պետական կոմիտեին գումար հատկացնելու մասին» ընդունված 2017 թվականի դեկտեմբերի 14-ին:
7. «Դիլիջան» ազգային պարկը՝ ավելի գրավիչ ու հարմարավետ», 27.09.2018- <https://mediamax.am> [Dilijan azgayin parky aveli gravich u harmaravet] [in armenian]
8. Հայաստանի Հանրապետության քայլարշավային արահետներ <https://www.wikiloc.com> [Hayastani Hanrapetutyan qaylarshavayin arahetner] [in armenian]
9. Հայաստանի Հանրապետության բնապահպանության Նախարարություն <http://www.mnp.am> [Hayastani Hanrapetutyan bnapahpanutyan naxararutyun] [in armenian]
10. <https://www.booking.com/>
11. «Զարմանալի էկոտուրիզմ. Գոշ լիճը փոքրում են», 11.04.2017- <https://hetq.am> [“Zarmanalai ekoturizm. Gosh lichy porum en”] [in armenian]

Օտարերկրյա ներդրումների խթանման ուղիները Հայաստանում

Հովհանյան Լ. Ա.

ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն (Հայաստան, Երևան)

levon.hovnanyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ բարենպաստ ներդրումային միջավայր, օտարերկրյա ներդրումներ, ներդրումային ռիսկեր, տնտեսական քաղաքականություն, գործոններ

Пути стимулирования иностранных инвестиций в Армении

Овнанян Л.А.

Международный научно-образовательный центр, НАН, РА (Армения, Ереван)

levon.hovnanyan@gmail.com

Резюме: Активизация инвестиционного процесса в экономике Республики Армения, в первую очередь, зависит от улучшения инвестиционного климата нашей страны и снижения инвестиционных рисков.

Одним из важных шагов по смягчению последствий формирования благоприятной инвестиционной среды в нашей стране, снижению инвестиционных рисков, а также смягчению последствий многих социально-экономических, политических, административных и правовых факторов является создание законодательной базы, совместимой с международными стандартами и эффективной экономической политикой.

Ключевые слова: Благоприятная инвестиционная среда, иностранные инвестиции, инвестиционные риски, экономическая политика, факторы

Ways to Incentive Foreign Investments in Armenia

Hovnanyan L.A.

International Scientific-Educational Center, NAS, RA (Armenia, Yerevan)

levon.hovnanyan@gmail.com

Abstract: Activation of the investment process in the economy of the Republic of Armenia, first of all, depends on improving the investment climate of our country and reducing investment risks.

One of the important steps for the formation of a favorable investment environment in our country, the reduction of investment risks, as well as the mitigation of the impacts of many socio-economic, political, administrative and legal factors is the creation of a legislative framework compatible with international standards and an effective economic policy.

Keywords: Favorable investment environment, foreign investment, investment risks, economic policy, factors

Տնտեսական ընդլայնված վերարտադրության գործընթացի ապահովումը, այն է՝ նոր արտադրական հզորությունների գործարկումը, նոր աշխատատեղերի ստեղծումը և ենթակառուցվածքների զարգացումն անհնար է առանց տվյալ երկրում իրական կապիտալ ներդրումների¹:

Ինչպես տնտեսության մակրոմակարդակում, այնպես էլ միկրոմակարդակում ներդրումները դասվում են կարևորագույն տնտեսական գործիքների շարքին: Մասնավորապես, մակրոմակարդակում ներդրումները դիտարկվում են որպես երկրի ազգային եկամտի կարևոր բաղկացուցիչ, որն էական դերա-

կատարում ունի տնտեսական աճի ապահովման համար: Ներդրումների տակ, տվյալ դեպքում հասկացվում է տնտեսական նախագծերում իրական և ֆինանսական ռեսուրսների (կապիտալի) ներդրումը, որոնց իրականացումը հանգեցնում է իրական հարստության հավելաճին՝ բնափրային, դրամական, տեղեկատվական և այլ ձևով՝ ի հաշիվ հասարակության մեջ կապիտալի վերաբաշխման²:

Տնտեսության զարգացման համար պետության առաջնահերթ խնդիրը ոչ թե ներդրումների իրականացումն ու երկրի համար ներդրումային միջոցների հայթայթումն է, այլ բարենպաստ ներդրումային միջավայրի

¹ Курс экономической теории: учебник – 6-е исправ., доп. и перераб. Издание / Под ред. М.Н. Чепурина. – Киров: «АСА», 2007. – 848 с., с. 421

² Бланк И. А., « Основы финансового менеджмента? ». Т.2. Киев, 1999, с. 512.

ապահովումը, կատարված ներդրումների պաշտպանությունը:

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության մեջ ներդրումային գործընթացի ակտիվացումը նախևառաջ կախված է մեր երկրի ներդրումային միջավայրի բարելավման և ներդրումային ռիսկերի նվազեցման հնարավորություններից:

Ներդրումային միջավայրի բարելավման համար Հայաստանում առկա են մի շարք բարենպաստ գործոններ, որոնք կարող են դրականորեն անդրադառնալ այդ գործընթացի վրա: Մասնավորապես, այդպիսի գործոններից են.

- բարենպաստ աշխարհագրական դիրքը՝ ելք դեպի ԵԱՏՄ, Մերձավոր և Միջին Արևելքի շուկաներ,

- առևտրի ազատական ռեժիմը, անդամակցություն Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը և ԵԱՏՄ-ին,

- Էժան և բարձր որակավորում ունեցող աշխատուժի առկայությունը,

- սփյուռքահայ մեծ համայնքի առկայությունը, որի բազմաթիվ ներկայացուցիչներ խոշորածավալ ներդրումային ծրագրեր են իրականացնում Հայաստանում,

- գյուղատնտեսության ոլորտի ձեռնարկությունների, ինչպես նաև օտարերկրյա ընկերությունների համար նախատեսված հարկային արտոնությունները,

- կապիտալի հոսքերի ազատականացումը, շահույթի անխոչընդոտ արտահանումը,

- արտարժույթի փոխանակման ազատ ռեժիմի սահմանումը,

- գնաճի վերահսկելի կայուն մակարդակը,

- բանկային ծառայությունների զարգացվածությունը,

- ֆինանսական համակարգի արդյունավետ և միջազգային չափանիշներին համահունչ վերահսկողության համակարգի առկայությունը:

Փաստացի, չնայած ՀՀ կառավարության կողմից ներդրումային միջավայրի բարելավման ուղղությամբ իրականացված բարեփոխումներին և նշված բարենպաստ գործոններին, ներդրումների էական աճ մեր հանրապետությունում դեռևս չի արձանագրվել, ինչը պայմանավորված է առկա բարձր ներդրումային ռիսկերով:

Համաշխարհային տնտեսության մեջ հետձգնաժամային ժամանակաշրջանում ներդրումային ռեսուրսների ներգրավման մրցակցությունն էլ ավելի է ուժեղացել, ինչը հանգեցրել է նրան, որ ներդրողների կողմից ավելի խիստ պահանջներ են ներկայացվում օտարերկրյա ներդրումների ներգրավմամբ շահագրգռված երկրների ներդրումային միջավայրի և ներդրումային ոլորտը կանոնակարգող օրենսդրության նկատմամբ: Այս առումով պետք է նշել, որ թեև Հայաստանի կառավարության կողմից դեռևս շուկայական տնտեսական համակարգի արմատավորման ժամանակաշրջանից սկսած ներդրումների ներգրավման ուղղությամբ որդեգրվել է «բաց դռների» քաղաքականություն և իրականացվել են մի շարք բարեփոխումներ՝ գործարարության ոլորտում պայմանների բարելավման և վարչարարության պարզեցման ուղղությամբ, սակայն ներդրումների ծավալների էական աճ տնտեսության մեջ չի ապահովվել: Մավկայում է այն մասին, որ կառավարության կողմից օգտագործվող ներդրումների խրախուսման գործիքները, ինչպես նաև դրանց կիրառման մեխանիզմները բարձր արդյունավետությամբ աչքի չեն ընկել և մեր հանրապետությունում ներդրումային միջավայրը դեռևս ցածր գրավչություն ունի օտարերկրյա և տեղական ներդրումների մեծածավալ հոսքեր ներգրավելու համար:

Վերլուծելով Հայաստանում ներդրումային միջավայրի վրա բացասական ազդեցություն ունեցող գործոնները, կարելի է ասել, որ ներդրումային միջավայրի բարելավման հիմնական խոչընդոտներից մեկը այդ ոլորտը կանոնակարգող օրենսդրական դաշտի անկատարությունն է: Մեր հանրապետությունում բարենպաստ ներդրումային միջավայրի ձևավորման, ներդրումային ռիսկերի նվազեցման, ինչպես նաև առկա սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, վարչական և իրավական բազմաթիվ գործոնների ազդեցությունները մեղմելու ուղղությամբ կարևոր քայլերից մեկը բարենպաստ և միջազգային չափանիշներին համահունչ օրենսդրական դաշտի ձևավորումն է:

Հայաստանում ներդրումային հարաբերությունները կանոնակարգող օրենսդրությունը հիմնականում բաղկացած է «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենքից, որն ընդունվել է ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից

դեռևս 1994 թվականին³: Թեև այս օրենքի ընդունումը այդ ժամանակաշրջանում բավական առաջադիմական քայլ էր և վկայում էր օտարերկրյա ներդրումների ներգրավման ոլորտում Հայաստանի կառավարության ազատական քաղաքականության որդեգրման և օտարերկրյա ներդրումների հետ կապված մի շարք կարևոր հարաբերությունների կարգավորման մասին, սակայն մի շարք ոլորտներում, մասնավորապես, ներդրողների իրավունքների պաշտպանության, արտոնությունների տրամադրման, ներդրումային վեճերի լուծման մեխանիզմների հետ կապված հարաբերությունները հստակ կերպով չեն կարգավորված դրանում:

Ներկայումս, օտարերկրյա ներդրողների մոտ որոշակի մտահոգություններ են առկա այն բանի շուրջ, որ մեր հանրապետությունում մասնավոր սեփականության իրավունքների պաշտպանությունը գտնվում է ոչ պատշաճ մակարդակի վրա՝ չնայած բիզնեսի վարման մատչելիության գծով համաշխարհային վարկանիշներում Հայաստանի դիրքերի որոշակի բարելավման: Անկասկած, ներդրումների ոլորտը կարգավորող ազատական օրենսդրությունը չափազանց կարևոր է օտարերկրյա կապիտալի ներգրավման համար: Սակայն, նույնիսկ ամենաազատական օրենքներ ունեցող երկրում առավել կարևոր է այդ օրենքների կիրառումը, ինչը ներդրողի համար տվյալ երկրի նկատմամբ վստահության աստիճանի բարձրացման կարևոր նախապայման է:

Հայաստանի անհրաժեշտություն ներդրումային օրենսդրության ոլորտի էական բարեփոխումների, որոնք պետք իրականացվեն ներդրողների իրավունքների պաշտպանության երաշխիքների ընդլայնման, դրանց ապահովման գործուն մեխանիզմների ապահովման, վեճերի արագ և անկողմանակալ քննարկման, ներդրումային հարաբերությունները բնութագրող ժամանակակից հասկացությունների ու եզրույթների ընդլայնման, ինչպես նաև իրավական նոր ինստիտուտների ձևավորման ճանապարհով: Հայաստանում ներդրումային

ոլորտը կանոնակարգող օրենսդրական բարեփոխումները պետք է բխեն մի շարք կարևոր սկզբունքներից, ինչպիսիք են համահավասարության, թափանցիկության, պաշտպանվածության, փոխհատուցման, վեճերի արագ և անկողմանակալ կարգավորման սկզբունքները: Վերջիններիս իրավական ամրագրումը և դրանց հետևողական կիրառումը թույլ կտա բարձրացնել ներդրումային գործունեության օրենսդրական կարգավորման արդյունավետությունը, ինչն իր հերթին էապես կնպաստի ներդրումային միջավայրի բարելավմանը և ռիսկերի նվազեցմանը:

Օրենսդրության մեջ անհրաժեշտ է ամրագրել ներդրողների շահերի պաշտպանությունն ապահովող հետևյալ երաշխիքները.

- ներդրողների իրավունքների հավասարության երաշխիք.
- ներդրողների և ներդրումային գործունեության իրավական պաշտպանվածության երաշխիք,
- ներդրումային օրենսդրության կայունության երաշխիք.
- ազատ տեղաշարժի իրավունքի երաշխիք
- գույքի, եկամուտների և տեղեկատվության ազատ արտահանման երաշխիք.
- ազգայնացումից ներդրողների պաշտպանության երաշխիք.
- ներդրումների փոխհատուցման երաշխիք.
- վերաներդրում իրականացնելու դեպքում (ստացված շահույթի կամ լրացուցիչ կապիտալի ներդրմամբ) ներդրողի իրավական պաշտպանվածության երաշխիք:

Օտարերկրյա ներդրումների խթանման և ներդրումային միջավայրի ռիսկայնության նվազեցման ուղղությամբ Հայաստանի կառավարության կողմից իրականացվող տնտեսական քաղաքականության հիմնական սկզբունքները պետք է հանդիսանան տնտեսական հարաբերությունների բոլոր մասնակիցների համար բարենպաստ, մրցակցային և ոչ խտրական բիզնես միջավայրի երաշխավորումը, տնտեսական գործունեության համար հավասար և կանխատեսելի պայմանների ապահովումը, տնտեսության արտահանող ճյուղերի առաջնահերթ խթանումը, ֆինանսական ռեսուրսների հասանելիության ապահո-

³ «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենք, ՀՕ-115, ընդունման ամսաթիվը՝ 31.07.1994-ՀՀԳԽՏ 1994/14

վումը, տնտեսվարողների ներդրումային հնարավորությունների ընդլայնման նպատակով հարկային քաղաքականության վերանայումը՝ գործող հարկային համակարգի պարզեցման, հարկային բեռի կրճատման և ամուրտիզացիոն քաղաքականության կատարելագործման հիման վրա, ներդրումների խթանմանն ուղղված գործուն և տնտեսապես հիմնավորված արտոնությունների տրամադրումը, փոքր և միջին ձեռնարկություններում ներդրումների խրախուսումը, նորարարությունների խթանումը և գիտելիքահենք արտադրությունների զարգացումը, էներգախնայող և բարձր տեխնոլոգիական ոլորտներում ներ-

դրումների խրախուսումը, ազատ տնտեսական գոտիների ընդլայնումը, տարածաշրջանների ներդրումային գրավչության բարձրացումը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Օտարերկրյա ներդրումների մասին» ՀՀ օրենք, ՀՕ-115, ընդունման ամսաթիվը՝ 31.07.1994-ՀՀԳԽՏ 1994/14
2. Курс экономической теории: учебник – 6-е исправ., доп. и перераб. Издание / Под ред. М.Н. Чепурина. – Киров: «АСА», 2007. – 848 с., с. 421
3. Бланк И. А., “Основы финансового менеджмента”. Т.2. Киев, 1999, с. 512.

Տնտեսաէկոլոգիական զարգացման տեսական մոտեցումների դերը քաղաքականության մշակման գործում

Հարությունյան Լ. Մ.

ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոն (Հայաստան, Երևան)

harlusine@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ բնապահպանական հիմնախնդիրներ, բնապահպանա-տնտեսագիտական քաղաքականություն, շրջակա միջավայրի տնտեսություն, բնապահպանական տնտեսություն, էքստերնալիաներ

Роль теоретических подходов к экономическому развитию в формировании политики

Арутюнян Л. М.

ЕГУ, Кафедра менеджмента и бизнеса (Армения, Ереван)

harlusine@yahoo.com

Резюме: Экологическим проблемам должное внимание уделили уже основатели классической экономической теории. В последующие годы интерес международного научного и политического сообщества к этим вопросам постепенно усилился, формируя новые научные направления, основные достижения которых активно поощряются на международных платформах и включаются в рамках политики развития, проводимой государствами. Целью данной статьи является анализ основных теоретических подходов к экологическим проблемам и их решениям, которые являются теоретической основой современной экономической и экологической политики.

Ключевые слова: экологические проблемы, экономико-экологическая политика, экономика окружающей среды, экологическая экономика, экстерналии

The Role of Theoretical Approaches of Economic and Ecological Development in Policy Elaboration

Harutyunyan L. M.

YSU, Chair of Management and Business (Armenia, Yerevan)

harlusine@yahoo.com

Abstract: Ecological problems have been addressed by even the founders of classical economics theory. In subsequent years, the interest of the international scientific and political community on these issues has been gradually gained ground, forming new scientific directions, main achievements of which are actively promoted on the international platforms and within the framework of the development policies implemented by the states. The purpose of this article is to analyze the main theoretical approaches to ecological problems and their solutions, which are the theoretical basis of modern economic and ecological policies.

Keywords: ecological problems, economic and ecological policy, environmental economics, ecological economics, externalities

Տնտեսագիտական մտքի էվոլյուցիայի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ տնտեսագիտության տարբեր ուղղությունների ձևավորումը և զարգացումը պայմանավորված է տվյալ ժամանակաշրջանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին բնորոշ իրադարձություններով: Որպես 21-րդ դարի մեծագույն խնդրի՝ բնական ռեսուրսների օգտագործման և բնության պահպանման հարցերի վերաբերյալ անդրադարձ կարելի է հանդիպել արդեն 18-րդ դարի դասական տնտեսագիտության այնպիսի հայտնի ներկայացուցիչների աշխատություն-

ներում, ինչպիսիք են Թոմաս Մալթուսը, Դեյվիդ Ռիկարդոն և Ջոն Ստյուարտ Միլը:

18-րդ դարի վերջին հրապարակված իր ամենանշանավոր աշխատությունում¹ Թ. Մալթուսն առաջ է բերում այն թեզը, որ բնակչության աճն անհրաժեշտաբար սահմանափակված է բնական միջավայրի պայմաններով

¹ Thomas Robert Malthus, "An Essay on the Principle of Population" 1798, London, (Electronic Scholarly Publishing Project, 1998, <http://www.esp.org/books/malthus/population/malthus.pdf>)

և հետևաբար բնակչության՝ երկրաչափական տեմպերով բնորոշվող աճն անմիջականորեն պայմանավորում է շրջակա բնական միջավայրի շահագործման աճող բնույթը:

Ապագայում պարզվեց, որ բնակչության աճի վերաբերյալ Մալթուսի ենթադրությունները ճիշտ էին, և թեպետ Մալթուսի աշխատությունում ուսումնասիրության օբյեկտը բնակչությունն է, այնուամենայնիվ բնակչության աճով պայմանավորված ռեսուրսների սահմանափակության խնդիրները հետագայում տնտեսական զարգացման վերաբերյալ ուսումնասիրությունների պարարտ հիմք հանդիսացան:

«Քաղաքատնտեսության և հարկման սկզբունքները» աշխատությունում **Դ. Ռիկարդոն** ընդունում է Մալթուսի ազգաբնակչության տեսությունը, սակայն այլ դիտանկյունից է նայում բնական միջավայրի և մարդկանց կենսակերպի փոխկապվածությանը: Նշելով, որ գյուղատնտեսական նշանակության հողի արժեքը՝ ռենտան, կախված է հողի նկատմամբ պահանջարկից և հողի բերրիությունից, պընդում է, որ բնակչության աճին զուգահեռ կմեծանա մշակաբույսերի նկատմամբ պահանջարկը և հետևաբար մարդիկ կմշակեն ոչ միայն բերրի, այլև պակաս բերրի հողերը, որոնք ավելի շատ ներդրում են պահանջում և հետևաբար միավոր ներդրման դիմաց հատույցը բերրի հողերի համեմատ կնվազի²:

Այսպիսով, Մալթուսը և Ռիկարդոն կասկած էին հայտնում երկարաժամկետ աճի վերաբերյալ փաստարկելով, որ բնակչության աճին զուգահեռ առավել մեծ ծավալով բնական ռեսուրսներ են շահագործվելու, ինչը բնորոշվելու է նվազող հատույցով:

Հանդիսանալով դասական տնտեսագիտության տեսության հետևորդ՝ **Ջ. Ս. Միլը** հանդես է գալիս միաժամանակ և որպես ազատ շուկայի կողմնակից, և սոցիալական բարեփոխումների ջատագով: Պաշտպանելով այն փաստարկները, որ պետությունը պետք է ոչ միայն նվազագույն միջամտություն ցուցաբերի հասարակական կյանքում՝ ապահովելով բնակչության անվտանգությունն ու սեփակա-

նության իրավունքը, այլև պետք է սահմանի բնական ռեսուրսներից (անտառներ, ընդերք, ջրային ռեսուրսներ և այլն) օգտվելու սկզբունքները, քանի որ դրանք բարիք են ողջ մարդկության համար³: Պնդելով, որ նման հարցերը խելամիտ չէ թողնել շուկայական ուժերի կարգավորմանը՝ նա հանդես էր գալիս բնության հնարավորինս քիչ շահագործման դիրքերից⁴:

Վերոշարադրյալը վկայում է, որ դեռևս տնտեսագիտության դասական տեսության ականավոր ներկայացուցիչները կարևորում էին շրջակա միջավայրին արդյունաբերական հեղափոխության և քաղաքակրթության զարգացման արդյունքում հասցվող հնարավոր վնասների հասցեագրման անհրաժեշտությունը:

Մարգինալիստական տեսության ներկայացուցիչ և նեոդասական տնտեսագիտական տեսության հիմնադիրներից **Ա. Մարշալն** իր հայտնի «մասնակի հավասարակշռության տեսության» շրջանակներում դիտարկում է արտաքին ազդեցությունների (externalities) դերը: Իր աշխատությունում Մարշալն օգտագործում է *external economies* հասկացությունը (արտաքին տնտեսումներ, արտաքին դրական ազդեցություններ), որն առաջ է բերում արտաքին դրական ազդեցություններ՝ ընդհանուր աշխատանքային շուկաների և այնպիսի հանրային բարիքների հասանելիությամբ, ինչպիսիք են ենթակառուցվածքները և բնական ռեսուրսները, բացի այդ, մատակարարման շղթային մոտ գտնվելու շնորհիվ տրանսպորտային և գործառնական ծախսերի կրճատմամբ և ճյուղի գաղտնիքների բացահայտմամբ պայմանավորված⁵: Այս մոտեցումն արդեն իսկ մեծ ձեռքբերում կարելի է համարել այդ

² David Ricardo, "The Principles of Political Economy and Taxation". 1817, Batoche Books, Kitchener, Canada, 2001, 39-51, 292 (<https://socialsciences.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/ricardo/Principles.pdf>)

³ John Stuart Mill, The Collected Works of John Stuart Mill, Volume III - The Principles of Political Economy with Some of Their Applications to Social Philosophy (Books III-V and Appendices), ed. John M. Robson, Introduction by V.W. Bladen (Toronto: University of Toronto Press, London: Routledge and Kegan Paul, 1965, 801). (https://oll.libertyfund.org/titles/243#Mill_0223-03_673)

⁴ John Stuart Mill, The Collected Works of John Stuart Mill, Volume XVII - The Later Letters of John Stuart Mill 1849-1873 Part IV, ed. Francis E. Mineka and Dwight N. Lindley (Toronto: University of Toronto Press, London: Routledge and Kegan Paul, 1972), 1651. (https://oll.libertyfund.org/titles/254#Mill_0223-17_436)

⁵ Alfred Marshall, "Principles of Economics", 1890, 8th edition, London: Palgrave Classics in Economics, 2013 (<http://www.library.f.a.ru/files/Marshall-Principles.pdf>)

Ժամանակաշրջանի համար, քանի որ մարգինալիստական տեսության հիմնադիրներ Վ. Ս. Ջևոնսը, Կ. Մենգերը և Լ. Վալրասն, ինչպես նաև այլ տնտեսագետներ իրենց աշխատություններում այդ հարցին չէին անդրադարձել:

Մարշալի արտաքին ազդեցությունների տեսությունը հետագայում զարգացրեց Քեմբրիջի համալսարանի իր ուսանող **Ա. Պիգուն**: «Բարեկեցության տնտեսագիտություն»⁶ գրքում նա անդրադարձավ արտաքին ազդեցություններին՝ պահպանելով Մարշալի տերմինաբանությունը՝ *external economies*, առաջարկելով նաև *external diseconomies* (արտաքին բացասական ազդեցություններ) հասկացությունը: Հասարակության բարեկեցության գլխավոր բաղադրիչներից համարելով շրջակա միջավայրի որակը՝ առաջարկեց այն դիտարկել տնտեսական բարեկեցությունից առանձին: Պիգուն առաջիններից էր, որ ուշադրություն հրավիրեց հողի բերքիության և ընդերքի օգտակար հանածոների սպառման և չվերականգնման խնդիրներին և առաջարկեց որոշումներ կայացնելիս մտածել նաև ապագա սերունդների մասին: Նա նաև առաջինն էր, որ բացատրեց արտաքին բացասական ազդեցությունների պատճառները՝ համարելով դա մասնավոր և հանրային ծախսերի և օգուտների տարբերության հետևանք, ինչն առաջարկեց շտկել պետության ակտիվ միջամտությամբ՝ հարկեր և սուբսիդիաներ սահմանելու միջոցով:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ Պիգուի բարեկեցության տնտեսագիտության տեսությունը հետագայում ձևավորված բնապահպանության տնտեսագիտության համար ամուր հիմք ծառայեց, իսկ հարկերը և սուբսիդիաները մինչ օրս լայնորեն կիրառվում են որպես տնտեսակազմակերպական քաղաքականության հիմնական տնտեսական գործիքներ:

Պիգուի կարևորած արտաքին ազդեցությունների հետևանքների հաղթահարմանն էին ուղղված 20-րդ դարի ամերիկացի տնտեսագետ, Նոբելյան մրցանակակիր **Ռ. Քոուզի** տեսությունը⁷, որով նա վիճարկում էր Պիգուի առաջարկած հարկերի արդյունավետությունը

և որպես արտաքին ազդեցությունների հաղթահարման լավագույն լուծում՝ առաջարկում էր հստակեցնել սեփականության իրավունքները շրջակա միջավայրի տարբեր ռեսուրսների նկատմամբ: Այդ պարագայում, ըստ նրա, գործառնական ծախսերի բացակայության դեպքում ռեսուրսների բաշխումը անփոփոխ կմնա և արդյունավետ՝ անկախ սեփականության իրավունքի բաշխման փոփոխությունից: Իսկ պետության միջամտությունը կայանանավորվի միայն սեփականության իրավունքների երաշխավորմամբ: Այս մոտեցումը ստացավ Քոուզի թեորեմ անվանումը և հիմք հանդիսացավ էկոլոգատնտեսական քաղաքականության՝ ներկայումս լայնորեն կիրառվող գործիքի՝ շրջակա միջավայրի աղտոտման իրավունքի շուկայի ձևավորման համար:

Ամերիկացի մեկ այլ տնտեսագետ Նոբելյան մրցանակակիր **Ս. Կուզնեցն** ուսումնասիրել է եկամտի անհավասարության և ՀՆԱ կապը, որի երկրաչափական ներկայացումը հայտնի է Կուզնեցի կոր անվամբ⁸:

Այս տեսության համանմանությամբ 1990-ական թվականներին **Գրոսմանը և Կրյուգերը** տարբեր երկրների օրինակով ուսումնասիրեցին շրջակա միջավայրի դեգրադացման (տարբեր աղտոտիչների կուտակումը մթնոլորտում) և մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի կապը և ստացան, որ երկրներում մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ի աճին զուգընթաց շրջակա միջավայրի վատթարացման չափը սկզբնական շրջանում աճում է, այնուհետ, որոշակի ավելի բարձր մակարդակից սկսած՝ նվազում⁹՝ պայմանավորված այն հանգամանքով, որ ՀՆԱ-ի ցածր մակարդակ ունեցող երկրներում բնական միջավայրի շահագործման ծավալները փոքր են, իսկ ՀՆԱ-ի ավելի բարձր մակարդակի դեպքում շրջակա միջավայրի որակի բարելավումն արդեն պահանջված է դառնում հասարակության կողմից՝ շնորհիվ կենսամակարդակի բարձրացման և ֆինանսական միջոցների հասանելիության: Սա համահունչ է «ներկայումս աճել, ավելի ուշ մաքրել» (grow now, clean up later) սկզբունքին, մինչդեռ շատ

⁶ Pigou Arthur Cecil. The Economics of Welfare (4th ed.), London: Macmillan, 1932

(http://files.libertyfund.org/files/1410/Pigou_0316.pdf)

⁷ Coase Ronald H. "The Problem of Social Cost" Journal of Law and Economics, 1960, vol. 3, p. 1-44

⁸ Simon Kuznets. 1955. Economic Growth and Income Inequality. American Economic Review, 49(1-28)

⁹ Grossman, G. M. and Krueger, A. B., 1991. Environmental Impacts of a North American Free Trade Agreement. National Bureau of Economic Research Working Paper 3914, NBER, Cambridge MA.

մասնագետների կարծիքով շրջակա միջավայրին հասցված վնասների շտկումը հետագայում ավելի մեծ ծախսեր է առաջացնում հասարակության համար: Նման կապի գրաֆիկական պատկերումը ստացավ Կուզնեցի էկոլոգիական կոր անվանումը:

Հետագա տարիներին բազմաթիվ տնտեսագետներ վիճարկեցին այս կախվածությունը՝ փաստարկելով, որ վիճակագրական ուսումնասիրության շրջանակում չեն ներառվել բոլոր աղտոտիչները և շրջակա միջավայրի վրա ազդող այլ գործոններ¹⁰, էկոնոմետրիկ վերլուծության շրջանակում շատ դետալներ հաշվի առնված չեն¹¹: Վերջին շրջանի հետազոտությունները վկայում են, որ եթե բարձր եկամուտ ունեցող զարգացած երկրների համար Կուզնեցի էկոլոգիական կորը տեղի ունի, ապա զարգացող երկրների առանձին ուսումնասիրության արդյունքում կորի նման տեսքը չի բացահայտվում՝ պայմանավորված միգրացե այն հանգամանքով, որ զարգացող երկրները դեռևս չեն հասել ՀՆԱ այն մակարդակին, որից հետո շրջակա միջավայրի աղտոտումը սկսում է նվազել: Ընդ որում, զարգացած երկրների դեպքում այդ ցուցանիշը տատանվում է 6229 ԱՄՆ դոլարից (Ավստրիա) մինչև 12865 ԱՄՆ դոլար (ԱՄՆ)¹² սահմաններում: Ամփոփելով մինչ այժմ իրականացված բազմաթիվ հետազոտությունները՝ կարող ենք այնուամենայնիվ փաստել, որ զարգացող երկրները դեռևս հեռու են նշված սահմանային կետից, որի մեծությունը տարբեր է ըստ երկրների: Այս առումով քաղաքականության մշակման պատասխանատուները պետք է ՀՆԱ աճի նպատակադրմանը զուգահեռ ջանքեր չխնայեն տեխնոլոգիական վերազինման, նորարարությունների ներդրման, էկոլոգիապես անբարենպաստ գործունեության ֆինանսավորման կրճատման և, ընդհանուր առմամբ, արտադրության էներգատարության ցածր ցուցանիշներ ապահովելու նպատակով

¹⁰ Susmita Dasgupta; Benoit Laplante; Hua Wang; David Wheeler, “Confronting the Environmental Kuznets Curve”, *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16, No. 1. (Winter, 2002), pp. 147-168.

¹¹ David I. Stern, “The Environmental Kuznets Curve” Department of Economics, Rensselaer Polytechnic Institute, Troy, NY 12180, USA, 2003

¹² Eugenio Figueroa B., Roberto Pastén C., “Country-specific environmental Kuznets curves: a random coefficient approach applied to high-income countries”, *Estudios de Economía*. Vol. 36 - N° 1, 2009. P. 5-32

բարենպաստ պայմանների ստեղծման ուղղությամբ:

Չվերականգնվող ռեսուրսների կառավարման ոլորտում մեծ ազդեցություն է ունեցել **Հոթելինգի կանոնը**¹³, ըստ որի, մրցակցության պայմաններում բնական ռեսուրսի հազվագյուտ լինելը վկայող մեծությունը՝ ռենտան կամ ռոյալթին (լրացուցիչ միավորի արդյունահանման գինը՝ առանց ծախսերի), ժամանակի ընթացքում աճում է ռեսուրսի դիսկոնտավորման տոկոսադրույքի չափով, ինչը համապատասխանաբար անդրադառնում է չվերականգնվող ռեսուրսի գնի աճի վրա (անկախ ռեսուրսի արդյունահանման հետ կապված ծախսերը):

Այսպիսով, նեոդասական ուղղության հետևորդները բնական միջավայրը դիտարկում էին որպես բնական ապրանքների աղբյուր և հետևաբար տնտեսագիտական վերլուծություններն իրականացնում էին շուկայական առաջարկի և պահանջարկի տրամաբանությամբ: Այս համատեքստում շրջակա միջավայրի պահպանման նկատմամբ տնտեսության սուբյեկտների պահանջարկը դիտարկվում է ծախսեր և օգուտներ շրջանակում և դառնում համապատասխան քաղաքականության գործիք:

Ի պատասխան շրջակա միջավայրի խնդիրների շուրջ աճող մտահոգությունների՝ 1960-ականներին նեոդասական հիմքի վրա ձևավորվեց տնտեսագիտության առանձին ուղղություն՝ **շրջակա միջավայրի տնտեսագիտություն (environmental economics)**: Այն հիմնականում բնորոշվում էր նեոդասական տնտեսագիտական տեսության շրջանակում շրջակա միջավայրին և բնական ռեսուրսներին առնչվող խնդիրների լուծմամբ, և որում գերակա էին անձնական ազատությունը և սպառելու իրավունքը: Այսինքն՝ առաջնային էր պետությունների բնական մղումը՝ ապահովելու առավելագույն տնտեսական աճ, որում շրջակա միջավայրի մասնակցությունը որևէ կերպ սահմանափակված չէր: Ընդ որում, անվերապահ հավաստ կար գիտության և տեխնոլոգիական զարգացման հանդեպ, ըստ որի՝ մարդկային ստեղծարար մտքի և տեխնոլոգիական նորարարությունների շնորհիվ ար-

¹³ Hotelling H. The Economics of Exhaustible Resources // *Journal of Political Economy*. 1931. Vol. 39. № 2. P. 137-175.

տաքին ազդեցություններն արագ կվերացվեին¹⁴: Այդ դեպքում պետության դերակատարումը հանգում է արտաքին ազդեցությունների հասցեագրման և չեզոքացման նպատակով (internalize) տնտեսվարողներին խթանների առաջարկմանը: Որպես այդպիսին՝ կիրառվող գործիքակազմը ներառում էր իրավական կարգավորումներ, համաձայնություններ (բանակցություններ) և հարկում: Այնուամենայնիվ, այս ժանակաշրջանում մի կարևոր հարց ծագեց՝ թե որքան է տնտեսական աճի բնապահպանական բաղադրիչի արժեքը: Վիլիամ Նորդհաուսն ու Ջեյմս Թոբինն առաջարկեցին «տնտեսական բարեկեցության գնահատում» ցուցանիշը¹⁵, որով փորձ էր արվում բնապահպանական և այլ ծախսերի միջոցով ճշգրտել ՀՆԱ-ի բնապահպանական բաղադրիչները: Այսինքն՝ նպատակն էր որոշել տնտեսական աճի վրա բնապահպանական ազդեցությունը: Խնդրի կարևորության գիտակցման վկայությունն է այն հանգամանքը, որ 2018թ. տնտեսագիտության գծով Նոբելյան մրցանակը շնորհվել է Վիլիամ Նորդհաուսին՝ երկարաժամկետ մակրոտնտեսական վերլուծություններում կլիմայի փոփոխությունը ներառելու համար:

Այս կարևոր հարցին են անդրադարձել նաև էկոլոգիական տնտեսագիտության ներկայացուցիչները¹⁶՝ ՀՆԱ-ի փոխարեն գերադասելով Իրական առաջընթացի ցուցանիշը (Genuine Progress Indicator) կամ Կայուն տնտեսական բարեկեցության համաթիվը (Index of Sustainable Development), որոնցում որպես տնտեսական ծախս հաշվարկված է բնական կապիտալի արժեզրկումը:

Հատկանշական է, որ Կանադայում և ԱՄՆ որոշ նահանգներում Իրական առաջընթացի ցուցանիշը պաշտոնապես ընդունվել է և կիրառվում է իրական առաջընթացի գնահատման նպատակով:

րառվում է իրական առաջընթացի գնահատման նպատակով:

Էկոլոգիական տնտեսագիտությունը ձևավորվել է ավելի ուշ՝ 1980-ական թվականներին՝ նպատակ ունենալով ուսումնասիրել տնտեսական և էկոլոգիական համակարգերի փոխառնչությունը¹⁷՝ դիտարկելով տնտեսական գործունեությունն էկոհամակարգի շրջանակում: Ավելի ստույգ, կարելի է փաստել, որ էկոլոգիական տնտեսագիտությունը ձևավորվել է 1989թ. «Էկոլոգիական տնտեսագիտության միջազգային հասարակություն» կազմակերպության հիմնումից հետո: Կազմակերպության ականավոր ներկայացուցիչներից են տնտեսագետներ Նիկոլաս Ջորջեսքյու-Ռոգենը, Քենեթ Բոուլդինգը, Հերման Դալին և Ռիչարդ Նորգաարդը, էկոլոգ Ռոբերտ Կոստանցան և շատ ուրիշներ: Նրանք նաև մեծ ավանդ ունեն էկոլոգիական տնտեսագիտության ձևավորման և զարգացման գործում:

Այս տեսության շրջանակում փորձ է արվում ընդլայնել նեոդասական պարադիգման՝ հետազոտություններում ներառելով տնտեսական գործունեության արդյունքում առաջացող շրջակա միջավայրի ծախսերի գիտականորեն հիմնավորված մեծությունները: Նման մոտեցումն ընդունելի չէր նեոդասականների կողմից, քանի որ այդ դեպքում իրենց տեսության մաթեմատիկական հավասարումների հիմքում դրված ենթադրությունները փոփոխելու անհրաժեշտություն կառաջանար: Մասնավորապես, նեոդասական տնտեսագիտության հետևյալ 3 հիմնադրույթները վիճարկվեցին Ջորջեսքյու-Ռոգենի կողմից. Մասնավորապես՝ 1) շուկայական համակարգերը փակ են, 2) շրջակա միջավայրի ոչ շուկայական ռեսուրսները պետք է դիտարկվեն որպես շուկայական համակարգից դուրս և 3) շուկայական տնտեսության աճի և ընդլայնման սահմաններ չկան¹⁸:

Ավելի վաղ **Ք. Բոուլդինգը** անդրադարձել էր տնտեսական աճի ֆիզիկական սահմանափակության խնդիրներին, վիճարկել տեխնոլոգիական փոփոխությունների շնորհիվ այդ

¹⁴ Erickson, Jon. (1999). Ecological economics: an emerging alternative to environmental economics. Environmental Economics: Theory, Application, and Policy, Cornell University, Editor: Duan Chapman p. 354

¹⁵ Volume Title: Economic Research: Retrospect and Prospect, Volume 5, Economic Growth, William D. Nordhaus and James Tobin, Chapter Title: Is Growth Obsolete?, 1972, p. 1 - 80

¹⁶ Daly, Herman E; Cobb, John B, For the common good : redirecting the economy toward community, the environment, and a sustainable future, Boston : Beacon Press, 1989
Kubiszewski, Ida; Costanza, Robert; Franco, Carol; Lawn, Philip; Talberth, John; Jackson, Tim; Aylmer, Camille; Beyond GDP: Measuring and achieving global genuine progress; Ecological Economics, 2013, pp. 57-68

¹⁷ R. Costanza, J. Cumberland, H. Daly, R. Goodland and R. Norgaard, An Introduction to Ecological Economics (St. Lucie Press, Boca Raton, 1997), pp. 86-88

¹⁸ Georgescu-Roegen, Nicholas. 1971. The entropy law and the economic process. Cambridge, MA: Harvard University Press., pp. 20-21

սահմանների հաղթահարման հնարավորությունները և իր հայտնի հրապարակմամբ¹⁹ էկոլոգիական տնտեսագիտության հիմնարար գաղափարների հիմքը դրել:

Նա առաջինն էր, որ առաջարկեց դիտարկել տնտեսության և շրջակա միջավայրի փոխադարձ կապը թերմոդինամիկայի օրենքների տեսանկյունից: Արդյունքում, ձևակերպեց երկու առանցքային ենթադրություն. 1) համաձայն թերմոդինամիկայի առաջին օրենքի (նյութի և էներգիայի պահպանում)՝ շրջակա միջավայրից տնտեսություն ներդրվող ռեսուրսների հոսքը պետք է հավասար լինի արտադրության և սպառման արդյունքում առաջացող թափոնների արտահոսքին, 2) համաձայն թերմոդինամիկայի երկրորդ օրենքի (էնթալպիայի օրենք)՝ թափոնների երկրորդային 100 տոկոսով վերամշակում հնարավոր չէ: Այսինքն, տնտեսությունը փակ համակարգ է, որում տնտեսության և շրջակա միջավայրի միջև ռեսուրսների շրջապտույտի արդյունքում առաջացող թափոնների որոշակի մաս կուտակվում է, քանի որ դրանցից նոր ռեսուրսներ հնարավոր չէ ստեղծել: Հետևաբար բոլոր ջանքերը պետք է ուղղվեն թափոնների նվազեցմանը և դրանց հնարավորինս երկրորդային վերամշակմանը, չվերականգնվող ռեսուրսների պահպանմանը և էներգիայի այլընտրանքային աղբյուրների մաքսիմալ օգտագործմանը՝ առավելություն տալով արևային էներգիային:

Այս տրամաբանության համատեքստում **Հ. Դալին** (նաև Համաշխարհային բանկում իր պաշտոնավարման ընթացքում) պաշտպանում է կայուն կամ ստատիկ տնտեսության (steady-state economy) գաղափարը՝ դեմ արտահայտվելով շարունակական աճին²⁰: Արդյունքում, արտադրության հաստատուն ծավալների պարագայում բաշխումն իրականացվում է մրցակցային սկզբունքերով՝ շուկայական ուժերի ազդեցությամբ: Միաժամանակ, կարևորվում է որակական աճի ապահովումը, որը հանգեցնելու է կայուն զարգացման:

Հետևաբար տնտեսության օպտիմալ մասշտաբը արտադրանքի այնպիսի ծավալ է

ենթադրում, որի դեպքում հումք-արտադրանք-թափոն ցիկլը էկոհամակարգի վերականգնման և կլանման կարողությունների սահմանում կմնա: Այդ նպատակով քաղաքականության գործիքակազմը պետք է ուղղված լինի տնտեսության մասշտաբի կարգավորմանը:

Շրջակա միջավայրի տնտեսագիտության և էկոլոգիական տնտեսագիտության միջև սկզբունքային տարբերությունը կայանում է նրանում, որ առաջինի շրջանակում շրջակա միջավայրը և տնտեսությունը դիտարկվում են առանձին՝ համարելով, որ առկա է երկուսի միջև որոշակի հատման տիրույթ, միաժամանակ, ընդունելի է համարվում, որ բնական ռեսուրսները ենթակա են կառավարման, եթե դրանք սահմանափակ են և մասնակցում են տնտեսական գործընթացներին, մինչդեռ էկոլոգիական տնտեսագիտության շրջանակում ենթադրվում է, որ տնտեսությունը էկոհամակարգի մաս է և հետևաբար կրում է այդ համակարգի ազդեցությունը, իսկ վերլուծություններում անդրադարձ է կատարվում բոլոր բնական ռեսուրսներին՝ որպես հավասարապես կարևոր, անկախ տնտեսապես հազվագյուտ լինելու հանգամանքից:

Էկոհամակարգերի և տնտեսական քաղաքականության փոխհարաբերության բնույթը տեսականորեն տարբեր կերպ կարելի է սահմանել, այդ պատճառով տվյալ խնդրի առնչությամբ ընդունելի է «մեթոդական բազմակարծության»²¹ մոտեցումը: Առավել ևս, անվիճելի է, որ սոցիալական և էկոլոգիական համակարգերը բնորոշվում են բարդ կառուցվածքով և գտնվում են անվերջ գիտական ուսումնասիրությունների և բանավեճերի տիրույթում, ինչը պայմանավորում է դրանց վերաբերյալ միանշանակ մոտեցումների բացակայությունը:

Բնական է, որ էկոլոգիական տնտեսագիտության նպատակադրումը, այն է՝ «ուժեղ» կայունությունը (strong sustainability)²², որքան էլ, որ նախընտրելի է բնապահպանական տեսանկյունից, գործնականում զարգացող եր-

¹⁹ Boulding K. 1966. The economics of the coming spaceship Earth. Environmental Quality in a Growing Economy, ed. H Jarett, Baltimore: Johns Hopkins Univ. Press, pp. 3–14

²⁰ Daly, H. E. 1991. Steady-state economics (2nd ed.). Washington, DC: Island Press, pp. 180-194

²¹ Norgaard, Richard. The case for methodological pluralism. Ecological Economics. 1. 1989, pp. 37-57. Elsevier Science Publishers B.V.. Amsterdam, The Netherlands

²² Daly, H.E., 1991. Elements of environmental macroeconomics. Costanza, R. (Ed.), Ecological Economics: the Science and Management of Sustainability. Columbia University Press, New York.

կրների համար քաղաքականության մշակման ընդունելի և կիրառելի գործիքակազմ կարող է առաջարկել երկարաժամկետ հատվածում, երբ եկամտի, աղքատության և գործազրկության ցուցանիշների շեղումը զարգացած երկրների համեմատ հարաբերականորեն փոքր կլինի: Միաժամանակ, միանշանակ է, որ բնապահպանական սկզբունքների հնարավորինս ներդրումը տնտեսական գործընթացներում նպաստելու է տվյալ երկրում կյանքի որակի բարելավմանը:

Կարծում ենք, քաղաքականության վերաբերյալ ընտրություն կատարելիս առաջնային է երկրի նախընտրությունը՝ զարգացման տվյալ փուլին համապատասխան «ուժեղ» կայունության, թե «թույլ» կայունության գործիքների ընտրության վերաբերյալ:

Ինչպես նշվեց, շրջակա միջավայրի տնտեսագիտության հետևորդները հիմնական խնդիրը համարում են շուկայի ձախողումները և դրանց արձագանքելու նպատակով առաջարկում կիրառել շուկայական լուծումներ (market-based solutions)՝ քաղաքականություն, որի նպատակն է ստեղծել սուբյեկտների վարքագծի փոփոխությանն ուղղված տնտեսական խթանիչներ՝ առանց ուղղակիորեն թելադրելու վարքագծի կանոններ վարչահրամայական մեթոդներով (command and control measures): Նման տնտեսական գործիքակազմի կիրառման շուրջ կոնսենսուս առկա է նաև էկոլոգիական տնտեսագետների կողմից: Բիարկե, նրանք համարում են, որ այսպիսով լուծվում են խնդրո առարկա հարցերը միկրոմակարդակում և հետևաբար մեծ հավանականությամբ մակրոմակարդակում խնդիրների լուծման այլ գործիքակազմ է պետք կիրառել²³: Սա, կարծում ենք, վառ վկայությունն է այն հանգամանքի, որ տնտեսագիտության նշված երկու ուղղությունները պրագմատիկ որոշ հարցերում կարող են փոխլրացնող լինել:

Մինչ այժմ իրականացված մի շարք հետազոտություններ²⁴ վկայում են, որ տնտեսական գործիքների կիրառման ծախսերը շատ

ավելի քիչ են վարչահրամայականների համեմատ, մինչև ժամանակ տնտեսական գործիքները չեն զիջում արդյունավետությամբ: Դրանք անուղղակի ազդակների միջոցով ուղղորդում են սպառողների և արտադրողների վարքագիծը՝ խթաններ տրամադրելով առավելագույնը կրճատելու վնասակար ազդեցությունը բնության վրա, մասնավորապես՝ նոր տեխնոլոգիաների ներգրավմամբ, ինչը նպաստում է կազմակերպության կողմից աղտոտման և հետևաբար աղտոտման հարկերի կրճատմանը, ինչպես նաև առավել ռեսուրսախնտեսիվ արտադրության կազմակերպմանը:

Այդ պատճառով արդեն մոտ երկու տասնամյակ տնտեսական խթանման մեխանիզմները բավականին ինտենսիվորեն կիրառվում են բնության ու շրջակա միջավայրի պահպանման ոլորտում: Այնուամենայնիվ, միանշանակորեն պնդել մի գործիքակազմի բացարձակ առավելությունը մյուսի նկատմամբ ճիշտ չէ, քանի որ պայմանավորված կարգավորվող խնդրի բնույթով և ընդհանուր քաղաքական նպատակադրումներով՝ առավել «թույլ» կայունության կամ «ուժեղ» կայունության գերակայությունը՝ նախընտրությունը կարող է տրվել վարչահրամայական կամ տնտեսական այս կամ այն գործիքին, կամ հաճախ կիրառվել նաև նշված երկուսի սինթեզը: Տարածում են գտել նաև տնտեսվարող սուբյեկտների կողմից կամավորության սկզբունքով իրականացվող նախաձեռնությունները, որոնք հաճախ նպատակ ունեն հանրային ճանաչում և ընդունելություն ստանալ:

1996թ. Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպությունը (ՏՀԶԿ) ստեղծել է շրջակա միջավայրի քաղաքականության գործիքների (PINE) շտեմարան, որում ավելի քան 3200 քաղաքականության գործիք դասակարգված են 6 խմբում և, որոնցից 2800-ը շրջակա միջավայրի և բնական ռեսուրսների կառավարման նպատակով²⁵ կիրառվում են մոտ 80 երկրում: Մասնավորապես, այդ գործիքներն են՝ 1) հարկեր (taxes), որոնց մոտ 1400 տեսակ է կիրառվում, 2) վճարներ (fees and charges) որոնց մոտ 530 տեսակ է կիրառվում 49 երկրում, և որոնք ի տարբերություն հարկի՝ ենթադրում են վճարի դիմաց բարիքի ստացում. օրինակ՝ եթե ոռոգման ջուրն

²³ Harris, Jonathan. Brian Roach. ENVIRONMENTAL AND NATURAL RESOURCE ECONOMICS: A CONTEMPORARY APPROACH, New York, NY : Routledge, 2018, pp. 10-12

²⁴ Harrington W., Morgenstern R.D. (2007) Economic Incentives Versus Command and Control: What's the Best Approach for Solving Environmental Problems?. In: Visgilio G.R., Whitelaw D.M. (eds) Acid in the Environment. Springer, Boston,

²⁵ OECD, Policy Instruments for the Environment, 2017, p/ 2

օգտագործվում է տնտեսության մեջ, ապա դրա դիմաց վճար է մուծվում, սակայն եթե այն առաջանում է տնտեսական գործունեության արդյունքում՝ որպես աղտոտում, ապա՝ հարկ, 3) արտանետումների կամ ռեսուրսների օգտագործման իրավունքի վաճառքի թույլտվություններ. առկա է ավելի քան 100 տեսակ և կիրառվում է մոտ 33 երկրում, 4) ավանդ-վերադարձ համակարգեր (deposit-refund systems)՝ 60 տեսակ կիրառվում է 29 երկրում, 5) սուբսիդիաներ, 53 երկրում կիրառվող ավելի քան 900 տեսակ, օրինակ էլեկտրոնային ավտոմեքենաների ազատում ավելացված արժեքի հարկից: Վեցերորդ տեսակը կամավոր նախաձեռնություններն են, որոնք թեն տնտեսական գործիք չեն, սակայն լայն տարածում են ստացել, կիրառվում են մոտ 24 երկրում և գրանցված է 146 տեսակ, չնայած գործնականում դրանց տարատեսակներն ավելի շատ են:

Անհրաժեշտ է ընդգծել նաև ներքին խթանիչների կարևորությունը, որոնք պետության կողմից իրականացվող իրազեկման և կրթական թիրախավորված ծրագրերի շնորհիվ սպառողների և արտադրողների շրջանում ձևավորում են բնության պահպանության նկատմամբ պատասխանատու վերաբերմունք: Նման մոտեցումը ի վերջո նպատակաուղղված է կամավոր նախաձեռնությունների խրախուսմանը, որոնք նորարարական ուղիների միջոցով ոչ ֆորմալ այլընտրանքային կարգավորման մեթոդներ են և հաջողությամբ կարող են կիրառվել զարգացող երկրներում²⁶:

Այսպիսով, բնապահպանական խնդիրները պայմանավորված են շուկայական տնտեսության սուբյեկտների տնտեսական վարքագծով, ինչն էլ առաջ է բերում անկատար շուկաների վրա արտաքին ազդեցություններ, հետևաբար տնտեսական գործիքակազմն անփոխարինելի դեր է կատարում թիրախային քաղաքականության մշակման գործում: Իսկ քաղաքականության գերակայությունները պայմանավորում են դրանց տեսակն ու հարկ եղանակները՝ սահմանաչափերը:

²⁶ World Bank, *Greening Industry: New Roles for Communities, Markets and Governments*. New York: Oxford University Press, 2000

Արտարժույթի փոխարժեքի դինամիկայի ուսումնասիրությունը ՀՀ-ում վերջին տասնամյակում և սպասվելիք միտումները

Հովհաննեսյան Ա. Ն.

Ղարիբյան Լ. Ա.

ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն (Հայաստան, Երևան)

levon-gharibyan@mail.ru

Վճռորոշ բառեր՝ արտարժույթի փոխարժեք, արտարժույթային շուկա, դինամիկա, կանխատեսում, փոխարկելիություն

Исследование динамики валютного курса в РА в последнее десятилетие и ожидаемые тенденции

Оганесян А. Н.

Гарибян Л.А.

НАН РА Научно-образовательный международный центр (Армения, Ереван)

levon-gharibyan@mail.ru

Резюме: В статье исследовано динамика курсов свободно конвертируемых валют в РА, рассчитаны основные показатели динамики, модель прямой линии (полином первого порядка) и на этой основе прогнозированы курсы валют доллара США, Евро и Российского рубля с 2019 по 2023 гг.

Ключевые слова: валютный курс, валютный рынок, динамика, прогнозирование, конвертируемость.

Research of the Currency Course Dynamics in RA in the Last Decade and Expected Trends

Hovhannesyanyan A. N.

Gharibyan L.A.

NAS RA International Scientific Educational Center (Armenia, Yerevan)

levon-gharibyan@mail.ru

Abstract: The article explored the dynamics of freely convertible currencies in the Republic of Armenia, calculated the main indicators of the dynamics, the straight line model (a first-order polynomial), and on this basis, the exchange rates of the US dollar, Euro and Russian ruble from 2019 to 2023 were predicted.

Keywords: exchange rate, currency market, dynamics, forecasting, convertibility

Հայտնի է, որ արտարժույթային շուկան ֆինանսական շուկայում առանցքային դեր ունի, որը կոչված է կարգավորելու վճարային շրջանառությունն առևտրային և ոչ առևտրային ոլորտներում, կառավարելու իրացվելիությունը արտարժույթներով, ներգործելու ազգային և միջազգային արժույթային քաղաքականության վրա: Ինչպես գիտենք, ՀՀ կենտրոնական բանկի արժույթային քաղաքականությունն ուղղված է Հայաստանի Հանրապետության արժույթային պահուստների արդյունավետ կառավարման միջոցով ՀՀ դրամի հուսալիության ու միջազգային հեղինակության բարձրացմանը, ընթացիկ արժույթային գործառնությունների և կապիտալի շարժի, ինչպես նաև օտարերկրյա ներդրումների համար բարենպաստ իրավատնտեսական դաշտի ստեղծմանը: Այդ նպատակների իրականացման հա-

մար հայտարարվել է համապատասխան արժույթային ռեժիմ, մշակվել են արժույթային համակարգի գործունեության սկզբունքները և սահմանվել օրենսդրական կարգավորման շրջանակները: Արտարժույթի փոխարժեքը իրենից ներկայացնում է մի երկրի արժույթի գինը (դրամական միավորը)՝ արտահայտված մեկ այլ երկրի արժույթի միավորով¹: Արտարժույթի փոխարժեքի գոյությունն որոշվում է ազգային դրամական միավորի առկայությամբ և միջազգային հարաբերություններում դրանց փոխանակման անհրաժեշտությամբ:

«Արժույթի փոխանակում» հասկացությունը կապված է նրա այնպիսի բնութագրիչի հետ, ինչպիսին է փոխարկելիությունը: Արժույթի

¹ Բայադյան Ա. «Ֆինանսական բացատրական բառարան», Երևան, 2004, էջ 39-42:

փոխարկման աստիճանն՝ որոշվում է արտար-
ժույթային գործառնությունների կարգավոր-
ման պետական մեխանիզմով: Արժույթը հա-
մարվում է ազատ փոխարկելի, եթե այդ ար-
ժույթի երկրում ռեզիդենտ և ոչ ռեզիդենտ միա-
վորների կողմից իրականացվող արտարժույ-
թային գործառնությունների ժամանակ չեն
կիրառվում ինչ որ սահմանափակումներ, և ոչ
փոխարկելի, եթե այդ դրամական միավորի
երկրում գործում են օրենսդրությամբ սահման-
ված սահմանափակումներ՝ արտարժույթային
գրեթե բոլոր գործառնությունների նկատմամբ:
Մասամբ փոխարկելի է համարվում այդ երկրի
արժույթը, երբ գործում է սահմանափակում
որոշ տեսակի արտարժույթային գործառնու-
թյունների կամ այդ գործառնություններն իրա-
կանացնող որոշ մասնակիցների համար:

Արժույթի փոխարկման ազատությունը
պետք է հենվի երկրի տնտեսության
կայունության վրա, այսինքն՝ փոխանակման
մեկ օրենսդրական թույլտվությունը բավարար
չէ, անհրաժեշտ է արժույթի նկատմամբ
վստահություն և երկրի տնտեսության
կայացվածության գնահատում:

Հետևաբար, տվյալ երկրի արժույթի փո-
խարկելիությունը հնարավորություն է տալիս
ազատ փոխանակվել արտարժույթներով և
հակառակը՝ արժույթային շուկաներում արտ-
արժույթային փոխանակումը՝ ազգային արժույ-
թով:

Արժույթի շուկան արժույթի առք ու վաճառ-
քի հարաբերությունների ամբողջություն է:
Համաշխարհային արժույթի շուկան ներառում է
տարածաշրջանների և ազգային արժույթի շու-
կաները, որոնց ներսում և միջև կատարվող
գործառնությունները իրականացվում են հե-
ռահաղորդակցության ժամանակակից միջոց-
ներով²:

ՀՀ-ում ԱՄՆ դոլարի, Եվրոյի, Ռուսական
ռուբլու նակտմամբ ՀՀ դրամի պաշտոնական
փոխարժեքը սահմանում է ՀՀ ԿԲ-ը՝ պետական
բյուջեի եկամուտների և ծախսերի պետական
բոլոր տեսակի վճարահաշվարկային հարաբե-
րությունների, կազմակերպությունների և քա-
ղաքացիների, ինչպես նաև հարկադրման և
հաշվապահական հաշվառման հաշիվներում
օգտագործելու նպատակով:

Ընդունվող գնանշումից կախված՝ արտար-
ժույթի փոխարժեքները կարող են լինել ուղիղ և
հակադարձ:

Ուղիղ գնանշման դեպքում սահմանվում է
մեկ միավոր (100,1000) գնանշված արժույթին
ընկնող արժույթ – չափիչի քանակը:

Հակադարձ գնանշման դեպքում օգտա-
գործվում է հակառակ հարաբերությունները,
այսինքն հաշվարկվում է մեկ միավոր արժույթ
չափիչին ընկնող գնանշված արժույթի քանա-
կը:

Ներքոհիշյալ թիվ 1 աղյուսակում ներկա-
յացված են տվյալներ մեկ ԱՄՆ դոլարի, Եվրոյի
և Ռուսական ռուբլու ընթացիկ փոխարժեքների
վերաբերյալ ՀՀ-ում 2009-2018 թթ.:

Թիվ 1 աղյուսակում բերված տվյալներից
ակնհայտ երևում է, որ ուսումնասիրվող ժա-
մանակաընթացքում ԱՄՆ դոլարի և Եվրոյի
փոխարժեքները տարեց-տարի ունեցել են աճ-
ման տեմպեր, իսկ ռուսական ռուբլու փոխար-
ժեքը՝ ընդհակառակը նվազման տեմպեր:

Եթե երկու արժույթների հակադարձ գնա-
նշման ժամանակ օգտագործվում է միևնույն
արժույթ-չափիչը, ապա այդ երկու արժույթնե-
րի համար կարող է հաշվարկվել խաչաձև փո-
խարժեք:

Օրինակ՝ 2018 թ. միջին տարեկան փոխար-
ժեքները կազմել են.

$$\begin{aligned} 1 \text{ ԱՄՆ դոլարը} &= 482.99 \text{ դրամ} \\ 1 \text{ ԱՄՆ դոլարը} &= 62.48 \text{ ռուբլի} \\ \text{այդ դեպքում՝ } 1 \text{ ռուբլին} &= \frac{482.99}{62.48} = 7,73 \text{ դրամ:} \end{aligned}$$

Հետևաբար խաչաձև փոխարժեքը հարա-
բերություն է երկու արժույթների միջև, որը
որոշվում է դրանց գնանշմամբ՝ երրորդ ար-
ժույթի նկատմամբ: Գործնականում խաչաձև
փոխարժեքը օգտագործվում է այնպիսի արտ-
արժույթային գործառնությունների ժամանակ,
երբ մեզ հետաքրքրող արտարժույթի ձեռք
բերումը նախապես տեղի է ունենում միջանկ-
յալ արտարժույթի գնմամբ, որով էլ և ձեռք է
բերվում անհրաժեշտ արտարժույթը:

² Մովսիսյան Մ. «Ֆինանսների վիճակագրություն»,
Երևան, 2008, էջ 225-248

Աղյուսակ 1. Մեկ ԱՄՆ դոլարի, Եվրոյի և Ռուսական ռուբլու փոխարժեքները ՀՀ-ում 2009- 2018 թթ.³

	ԱՄՆ դոլար	ԵՎՐՈ	ՌՌ
2009թ	363.28	507.35	11.5
2010թ	373.66	496.03	12.32
2011թ	372.5	518.72	12.7
2012թ	401.76	516.38	12.94
2013թ	409.63	544.12	12.88
2014թ	415.92	552.11	10.98
2015թ	477.92	530.6	7.89
2016թ	480.49	531.85	7.19
2017թ	482.72	545.25	8.28
2018թ	482.99	570.73	7.73

*Աղյուսակը կազմված է հեղինակների կողմից պաշտոնական վիճակագրության տվյալների հիման վրա:

Արտարժույթի փոխարժեքի դինամիկայի ուսումնասիրությունը ներառում է հետևյալ հարցերը.

1. Հետազոտության ենթարկված շարքերի նախորդ զարգացումների ուսումնասիրությունը՝ դինամիկայի չափում և միջին մակարդակի որոշում:

2. Արտարժույթի փոխարժեքի պատահական շարժերի վերլուծությունը:

3. Արտարժույթի փոխարժեքի շարժերի վերլուծությունը:

4. Արտարժույթի փոխարժեքի կանխատեսումը:

Դինամիկայի ուսումնասիրության համար օգտագործվում են դինամիկայի շարքերի վերլուծության հիմնական ցուցանիշները՝ աճի և հավելաճի տեմպերը, աճի և հավելաճի միջին տարեկան տեմպերը և այլն: Արտարժույթի փոխարժեքների շարքի միջին մակարդակը հաշվարկվում է շաբաթական և ամսական կտրվածքներով: Տարվա կտրվածքով տվյալները հաճախ չեն միջինացվում, այլ բերվում են ժամանակաշրջանի վերջի դրությամբ:

Արտարժույթի փոխարժեքի դինամիկայի ընդհանուր միտումների և առանձին ժամանակաշրջաններում դրա առանձնահատկությունների բացահայտումը իրենից ներկայացնում է վերլուծության կարևոր խնդիրներից, որն ունի նաև կիրառական նշանակություն: Որոշ դեպքերում միտումները հատուկ ուրվագծվում են (հատկապես լավ է երևում աղյուսակներում, գծապատկերների վրա), որոշ դեպքերում, շարքի մակարդակների պատահական տատանումների հետևանքով՝ այն թաքցնում է լինում: Արտարժույթի փոխարժեքի շարժը հաճախ այնքան տարերային է, որ կասկած է առաջացնում՝ արդյոք այդպիսի տարերային տատանումից կարելի է ժամանակի ընթացքում նկատել արտարժույթի փոխարժեքի մակարդակի օրինաչափ շարժը, այսինքն՝ մինչև ընդհանուր օրինաչափության բացահայտումը, անհրաժեշտ է վերլուծել արտարժույթի փոխարժեքի պատահական շարժերը: Դրա համար օգտագործվում են վիճակագրական մեթոդների համակցություն՝ պատահականության չափանիշներ (ցուցանիշներ): Ժամանակի ընթացքում արտարժույթի փոխարժեքի ամբողջական փոփոխությունը բաղկացած է 3 բաղադրիչներից. երկարատև միտումներ (հիմնական), որը գործում է մի քանի տնտեսական ցիկլերի ընթացքում, շրջափուլային տատանումներ՝ արտարժույթի փոխարժեքի փոփոխություն, որպես տնտեսական ցիկլի ազդեցության հետևանք (փուլի փոփոխություն) և սեզոնային տատանում՝ արտարժույթի փոխարժեքի փոփոխություն, որպես սեզոնի փոփոխության հետևանք, որը կապված չէ հիմնական միտման և տնտեսական ցիկլի հետ:

Ներքոհիշյալ թիվ 2,3,4 աղյուսակներում մեր կողմից հաշվարկված և ներկայացված են մեկ ԱՄՆ դոլարի, Եվրոյի և Ռուսական ռուբլու փոխարժեքների դինամիկայի հիմնական վերլուծական ցուցանիշները:

Մեկ ԱՄՆ-ի դոլարի նկատմամբ ուղիղ գծի հավասարումը առաջին աստիճանի պոլինոմի կիրառմամբ ունի հետևյալ տեսքը՝

$\hat{Y}_t = 15.85t + 338.9$, իսկ դա նշանակում է, որ նշված ժամանակահատվածում միջինում 338.9 ԱՄՆ դոլարի պարագայում գրանցվել է տարեկան աճ 15.85 ԱՄՆ դոլարի չափով:

Մեկ Եվրոյի համար համապատասխանաբար կկազմի.

³ «ՀՀ ֆինանսների վիճակագրություն 2018թ» ՀՀ ՎԿ տարեկան վերլուծական զեկույց

Աղյուսակ 2. Արտարժույթի փոխարժեքի դինամիկայի հիմնական վերլուծական ցուցանիշները 2009-2018թթ. մեկ ԱՄՆ դոլարի փոխարժեքի տվյալներով

տարիներ	ԱՄՆ դոլար	բացարձակ հավելված		աճի տեմպ, %		հավելվածի տեմպ, %		հավելվածի տեմպի 1 սուկուսի բաց. նշ.		Աճի միջին տեմպ, գ		հավելվածի միջին տեմպ, %		բացարձակ հավելվածի միջին տեմպ	
		ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ
2009թ	363.3														
2010թ	373.7	10.38	10.38	1.029	1.029	2.9	2.9	3.63	3.63						
2011թ	372.5	9.22	-1.16	1.025	0.997	2.5	-0.3	3.63	3.74						
2012թ	401.8	38.48	29.26	1.106	1.079	10.6	7.9	3.63	3.73						
2013թ	409.6	46.35	7.87	1.128	1.020	12.8	2.0	3.63	4.02						
2014թ	415.9	52.64	6.29	1.145	1.015	14.5	1.5	3.63	4.10						
2015թ	477.9	114.64	62	1.316	1.149	31.6	14.9	3.63	4.16						
2016թ	480.5	117.21	2.57	1.323	1.005	32.3	0.5	3.63	4.78						
2017թ	482.7	119.44	2.23	1.329	1.005	32.9	0.5	3.63	4.80						
2018թ	483	119.71	0.27	1.330	1.001	33.0	0.1	3.63	4.83	1.032	1.032	3.2	3.2	13.3	13.3

Աղյուսակ 3. Արտարժույթի փոխարժեքի դինամիկայի հիմնական վերլուծական ցուցանիշները 2009-2018թթ. մեկ եվրոյի փոխարժեքի տվյալներով

տարիներ	Եվրո	բացարձակ հավելվածի տեմպ		աճի տեմպ, գ		հավելվածի տեմպ, %		հավելվածի տեմպի 1 սուկուսի բաց. նշ.		Աճի միջին տեմպ, գ		հավելվածի միջին տեմպ, %		բացարձակ հավելվածի միջին տեմպ	
		ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ	ԲԳ	ՉԴԹ
2009թ	507.4														
2010թ	496	-11.32	-11.32	0.978	0.978	-2.2	-2.2	5.07	5.07						
2011թ	518.7	11.37	22.69	1.022	1.046	2.2	4.6	5.07	4.96						
2012թ	516.4	9.03	-2.34	1.018	0.995	1.8	-0.5	5.07	5.19						
2013թ	544.1	36.77	27.74	1.072	1.054	7.2	5.4	5.07	5.16						
2014թ	552.1	44.76	7.99	1.088	1.015	8.8	1.5	5.07	5.44						
2015թ	530.6	23.25	-21.51	1.046	0.961	4.6	-3.9	5.07	5.52						
2016թ	531.9	24.5	1.25	1.048	1.002	4.8	0.2	5.07	5.31						
2017թ	545.3	37.9	13.4	1.075	1.025	7.5	2.5	5.07	5.32						
2018թ	570.7	63.38	25.48	1.125	1.047	12.5	4.7	5.07	5.45	1.013	1.013	1.3	1.3	7.0	7.0

Աղյուսակ 4. Արտարժույթի փոխարժեքի դինամիկայի հիմնական վերլուծական ցուցանիշները 2009-2018թթ.մեկ ռուսական ռուբլու փոխարժեքի տվյալներով

տարիներ	Ռ.Ռ	բացարձակ հավելվածի տեմպ		աճի տեմպ, Գ		հավելվածի տեմպ, %		հավելվածի տեմպի 1 տոկոսի բաց. Նշ.		Աճի միջին տեմպ, Գ		հավելվածի միջին տեմպ, %		բացարձակ հավելվածի միջին տեմպ	
		ԲԳ	ՇՂԹ	ԲԳ	ՉՂԹ	ԲԳ	ՉՂԹ	ԲԳ	ՉՂԹ	ԲԳ	ՉՂԹ	ԲԳ	ՉՂԹ	ԲԳ	ՉՂԹ
2009թ	11.5														
2010թ	12.32	0.82	0.82	1.071	1.071	7.1	7.1	0.12	0.12						
2011թ	12.7	1.2	0.38	1.104	1.031	10.4	3.1	0.12	0.12						
2012թ	12.94	1.44	0.24	1.125	1.019	12.5	1.9	0.12	0.13						
2013թ	12.88	1.38	-0.06	1.120	0.995	12.0	-0.5	0.12	0.13						
2014թ	10.98	-0.52	-1.9	0.955	0.852	-4.5	-14.8	0.12	0.13						
2015թ	7.89	-3.61	-3.09	0.686	0.719	-31.4	-28.1	0.12	0.11						
2016թ	7.19	-4.31	-0.7	0.625	0.911	-37.5	-8.9	0.12	0.08						
2017թ	8.28	-3.22	1.09	0.720	1.152	-28.0	15.2	0.12	0.07						
2018թ	7.73	-3.77	-0.55	0.672	0.934	-32.8	-6.6	0.12	0.08	0.957	0.957	-4.3	-4.3	-0.4	-0.4

$\hat{Y}_t = 6.25t + 496.94$, իսկ դա նշանակում է, որ նշված ժամանակահատվածում միջինում 496.94 եվրոյի պարագայում գրանցվել է տարեկան աճ՝ 6.25 եվրոյի չափով:

Մեկ Ռուսական ռուբլու համար համապատասխանաբար կկազմի.

$\hat{Y}_t = -0.647t + 10.44$, իսկ դա նշանակում է, որ նշված ժամանակահատվածում միջինում 10.44 ռուսական ռուբլու պարագայում գրանցվել է տարեկան նվազում 0.647 ռուսական ռուբլու չափով:

Աղյուսակ 5. Արտարժույթի հիմնական տեսակների փոխարժեքների կանխատեսումները ՀՀ-ում 2019-2023թթ.

	ԱՄՆ դոլար	Եվրո	Ռուսական ռուբլի
2019թ	513.27	565.25	6.883
2020թ	529.12	571.94	6.236
2021թ	544.97	578.19	5.589
2022թ	560.82	584.44	4.942
2023թ	576.67	590.69	4.295

Այժմ կատարենք կանխատեսումներ ըստ արտարժույթի առանձին տեսակների ՀՀ-ում 2019-2023թթ. համար հիմնվելով վերոհիշյալում կատարված տրենդի հավասարումից¹: Ներքոհիշյալ թիվ 5 աղյուսակում ներկայաց-

ված է արտարժույթի այդ երեք հիմնական տեսակների փոխարժեքների սպասվելիք մակարդակները:

Թիվ 5 աղյուսակի վերլուծությունից ակնհայտ է, որ մեկ ԱՄՆ դոլարի և մեկ եվրոյի փոխարժեքների սպասվելիք մակարդակները առաջիկա տարիներին ցուցաբերում են աճման միտումներ: Մեկ ԱՄՆ դոլարի փոխարժեքը 2023 թվականին կհասնի 576.67 դրամի, մեկ եվրոյինը՝ 590.69-ի: Ի տարբերություն ԱՄՆ դոլարի և եվրոյի փոխարժեքների ռուսական ռուբլու փոխարժեքը դրսևորում է կայուն նվազման միտումներ և այն 2023 թվականին կհասնի 4.295 դրամի:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. **Բայադյան Ա. Հ.** «Ֆինանսական բացատրական բառարան», Եր., 2004.
2. **Ազրիյան Ա.** «Մեծ տնտեսագիտական բառարան» . Եր., 1997.
3. **Վարդանյան Գ.Վ.** «Էկոնոմետրիկայի հիմունքները», Եր., 2003
4. **Մովսիսյան Մ. Է.** «Ֆինանսների վիճակագրություն» . Եր., 2008.
5. **Салин В.Н.** «Статистика финансов». – М., 2003
6. **Погодина Т.В.** «Финансовый менеджмент». – М., 2015
7. «Система национальных счетов». 2008.
8. www.Armstat.am
9. www.cba.am

¹ Վարդանյան Գ. “Էկոնոմետրիկայի հիմունքները”, Երևան, 2003, էջ 56-90:

Ներդրումային ռիսկերը և դրանց կառավարման առանձնահատկությունները

Հովնանյան Լ.Ս.

ՀՀ ԳԱԱ Գիտակրթական միջազգային կենտրոն (Հայաստան, Երևան)
levon.hovnanyan@gmail.com

Վճռորոշ բառեր՝ ներդրումային ռիսկերի կառավարում, կազմակերպություն, գործընթաց, ներդրող, բարձր արդյունավետություն, մեթոդներ, գործիքներ

Инвестиционные риски и особенности их управления

Овнанян Л.А.

Международный научно-образовательный центр, НАН, РА (Армения, Ереван)
levon.hovnanyan@gmail.com

Резюме: Инвестиционная деятельность, как и любая хозяйственная деятельность, подвержена различным факторам риска из-за возможной неопределенности экономических процессов.

Для обеспечения высокой эффективности управления инвестиционным риском инвесторам потребуется комплексное применение методов и инструментов управления рисками, обеспечивающих оптимальное соотношение между риском и затратами на их управление.

Ключевые слова: Управление инвестиционными рисками, организация, процесс, инвестор, высокая эффективность, методы, инструменты

Investment Risks and Their Management Peculiarities

Hovnanyan L.A.

International Scientific-Educational Center, NAS, RA (Armenia, Yerevan)
levon.hovnanyan@gmail.com

Abstract: Investment activity, as well as any economic activity, is subject to various risk factors, due to possible uncertainties of economic processes.

In order to ensure high efficiency of investment risk management, investors will need a complex application of risk management methods and tools, providing optimal ratio between risk and their management costs.

Keywords: Investment risk management, organization, process, investor, high efficiency, methods, tools

Ռիսկը հանդիսանում է ցանկացած տնտեսական գործունեության պարտադիր տարրերից մեկը: Ներդրումային գործունեությունը, ինչպես և ցանկացած տնտեսական գործունեություն ենթակա է տարբեր ռիսկերի ազդեցությունների՝ պայմանավորված տնտեսական գործընթացների հնարավոր անորոշություններով: Ուստի, ակնհայտ է, որ ներդրումներ կատարելու վերաբերյալ որոշումների ընդունման համար չափազանց կարևոր է գնահատել ներդրումային նախագծի արդյունավետությունը, շուկայի գրավչությունը, այդ թվում՝ առկա ռիսկերը¹:

Ներդրումային ռիսկերը կարելի է բնորոշել որպես ներդրումների եկամտաբերության մակարդակի փոփոխության հավանականություններ, իսկ ռիսկերի օբյեկտների դերում

ներդրումների դեպքում հանդես են գալիս ներդրումային նախագծի մեջ որևէ ձևով միջոցներ ներդրող անձի գույքային շահերը²:

Ներդրումային գործունեության ընթացքում ներդրողների համար խիստ կարևորվում է ռիսկերի կառավարումը և ներդրումային գործընթացի նկատմամբ հետևողական վերահսկողության ապահովումը՝ դրանց հնարավոր անբարենպաստ հետևանքները նվազագույնի հասցնելու համար³:

Ներդրումային ռիսկերի կառավարումը բազմաստիճան գործընթաց է՝ անբարենպաստ իրավիճակների առաջացման դեպքում կազմակերպության վնասները նվազեցնելու և փոխհատուցելու ուղղությամբ: Ներդրումային

¹ «Մենեջմենթ»ՅՈՒ. Սուվարյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, Երևան, «Տնտեսագետ»2009թ.

² Шапкин В. А., Шапкин А. С., Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. - М.: «Дашков и К°», 2007. – 880 с., стр. 208

³ Быкова Н. Н. Мероприятия по оптимизации управления платежеспособностью и финансовой устойчивостью предприятия на примере ОАО «АвтоВАЗ» / Н. Н. Быкова, Ф. Ф. Алиев // Молодой ученый. — 2014. — № 14. — С. 136–141, с.137

ռիսկերի կառավարումը նախնառաջ ենթադրում է հնարավոր ռիսկերի աստիճանի ճշգրիտ գնահատում, որը թույլ կտա օբյեկտիվ պատկերացում կազմել հնարավոր կորուստների չափերի մասին և ուղիներ փնտրել դրանց կանխելու կամ նվազեցնելու ուղղությամբ, իսկ կորուստների կանխման անհնարինության դեպքում՝ ապահովել դրանց փոխհատուցումը:

Ներդրումային ռիսկերի կառավարումը կարելի է բնորոշել որպես ներդրումային գործունեության հետ կապված ռիսկերի նույնականացում, վերլուծություն և գնահատում: Այն իրենից ներկայացնում է յուրահատուկ միջոցառումների համախումբ, որը նպատակադրված է տարբեր գործոններից (տնտեսական և քաղաքական փոփոխություններ, գնային տատանումներ, մատակարարման շղթայի խաթարումներ և այլն) բխող ռիսկերի բացասական ազդեցությունների նվազեցմանը, հանդիսանալով որպես կապող օղակ՝ թույլ և ուժեղ համակարգերի միջև, ինչպես նաև արդյունավետ գործառնությունների համախումբ, որը ներառում է կորուստներից խուսափելու ուղղությամբ կիրառված բոլոր միջոցառումները:

Ներդրումային ռիսկերի կառավարման գործընթացը հիմնականում ներառում է հետևյալ փուլերը.

- Ռիսկերի նույնականացում և վերլուծություն,
- Ռիսկի վրա ներգործության միջոցների ընտրություն վերջիններիս համեմատական արդյունավետության գնահատման հիման վրա,
- Համապատասխան որոշման ընդունում,
- Ռիսկի վրա անմիջական ազդեցություն,
- Ռիսկերի կառավարման գործընթացի արդյունքների վերահսկում և ճշգրտում⁴:

Անդրադառնալով, ներդրումային ռիսկերի կառավարման ուղղությամբ կիրառվող մեթոդներին, պետք է նշել, որ դրանք հիմնականում չորսն են⁵:

- Ռիսկերի կանխման մեթոդ: Այս մեթոդը ենթադրում է ներդրումից կամ գործարքից

հրաժարում՝ ռիսկը բացառելու նպատակով, ինչը ներդրողի համար նշանակում է շահույթի չստացում:

- Ռիսկերի դիմագրավման մեթոդ, որը նախատեսում է ներդրողի կողմից ռիսկի գիտակցված ստանձնում:
- Ռիսկի չեզոքացման մեթոդ, որի դեպքում ձեռնարկվում են բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները՝ պոտենցիալ կորուստները համակարգված կերպով նվազեցնելու ուղղությամբ:
- Ռիսկի փոխանցման մեթոդ, որը ենթադրում է ռիսկայնությունը նվազեցնելու նպատակով ներդրումային ռիսկի փոխանցում շուկայի այլ մասնակիցներին:

Ինչ վերաբերվում են ներդրումային ռիսկերի կառավարման ուղղությամբ կիրառվող հիմնական գործիքներին, ապա դրանք հիմնականում հետևյալն են.

- ներդրումների մասնակիցների միջև ռիսկի բաշխումը,
- ապահովագրությունը,
- պահուստավորումը,
- դիվերսիֆիկացումը,
- հեջավորումը:

Ներդրումների մասնակիցների միջև ռիսկի բաշխման առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ ռիսկն ավելի մեծ չափով ստանձնելու է ներդրումային նախագծի այն մասնակիցը, որը հնարավորություն ունի առավել արդյունավետ կերպով կառավարել այդո ռիսկերը: Սակայն, բնականաբար սա ամբողջությամբ թույլ չի տալիս խուսափել ռիսկերի բացասական ազդեցություններից, ուստի դրա հետ միաժամանակ անհրաժեշտ է կիրառել նաև ռիսկերի կառավարման այլ գործիքներ:

Ներդրումների ապահովագրությունը հանդիսանում է մի գործընթաց, որում դրամական միջոցների դիմաց ապահովագրական կազմակերպությունն իր վրա է վերցնում անբարենպաստ իրավիճակների առաջացման դեպքերում կորուստների փոխհատուցման պարտավորությունը: Բնականաբար, ներդրողի կողմից ապահովագրական պայմանագրի կնքումը ենթադրում է որոշակի ֆինանսական ծախսեր, որոնք նվազեցնում են ներդրումներից ստացվելիք եկամուտները: Բոլոր ռիսկերի ապահովագրությունը բնականաբար կազմակերպության համար տնտեսապես աննպատակ

⁴ Менеджмент инвестиционных рисков/уч. пособие под общ. Ред. М.И.Лешенко,М.:2006,194 с., стр. 68

⁵ Н. Kent Baker,GregFilbeckInvestment Risk Management. Oxford University Press, 2015 - Всегостраниц: 672 pages, p.34-35

տակահարմար է, ուստի այն կարող է կիրառվել միայն ռիսկերի կառավարման այլ գործիքների հետ համատեղ:

Պահուստավորումը ևս հանդիսանում է ներդրումային ռիսկերի նվազեցման գործուն մեթոդ: Միջոցների պահուստավորումը ենթադրում է որոշակի հարաբերակցության սահմանում՝ ներդրումային նախագծի արժեքի վրա ազդող պոտենցիալ ռիսկերի և դրանց հաղթահարման համար անհրաժեշտ ծախսերի միջև: Պահուստավորման առավելությունը կայանում է նրանում, որ պահուստավորված ֆինանսական միջոցները մնում են ներդրողի տրամադրության տակ և չեն փոխանցվում այլ կազմակերպության, ի տարբերություն ապահովագրության: Վերջինիս հիմնական թերությունը կայանում է նրանում, որ պահուստավորված միջոցները դուրս են բերվում կազմակերպության տնտեսական շրջանառությունից և հետևաբար եկամուտներ չեն ապահովում:

Դիվերսիֆիկացումը՝ ներդրումային ռիսկերի նվազեցման նպատակով դրամական միջոցների ներդրումն է ֆինանսական շուկայի տարբեր ակտիվներում: Նման մեթոդի կիրառման դեպքում որևէ ակտիվում ներդրված կապիտալի կորուստը կփոխհատուցվի այլ ակտիվներում ներդրումներից ստացված եկամուտներով: Ի տարբերություն ապահովագրության՝ դիվերսիֆիկացումը չի պահանջում որևէ ֆինանսական ծախս, սակայն, դրա կիրառման արդյունքում ներդրումային պորտֆելի եկամտաբերությունը կլինի ավելի ցածր, քան այդ պորտֆելի ամենաեկամտաբեր ակտիվի եկամտաբերությունը, ինչը պայմանավորված է տարբեր ակտիվներում կապիտալի ներդրումից ստացվող շահույթի կամ վնասի միջինացմամբ: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ դիվերսիֆիկացումը թույլ չի տալիս նվազեցնել ներդրումային գործունեության հետ կապված համակարգային ռիսկերը՝ պայմանավորված, օրինակ, ֆինանսական ճգնաժամերի ազդեցություններով:

Հեջավորումը ներդրումային ռիսկերի կառավարման բավական արդյունավետ գործիք է, որի էությունը կայանում է ֆինանսական շուկաներում տարբեր ֆինանսական գործիքների առք ու վաճառքի միջոցով ապագա ռիսկերը զսպելու մեջ: Այլ կերպ ասած, հեջավորումն ապահովագրում է ներդրողին բազային ակտիվների շուկայական գների անբարենը-

պաստ փոփոխությունների հետ կապված կորուստներից: Հեջավորման դեպքում ներդրողի կողմից ժամկետային շուկայում կնքվում է գործարք, որի եկամտաբերությունը բացասական կերպով կոռելացված է բազային ակտիվի եկամտաբերությանը: Տվյալ պարագայում գնային ցանկացած փոփոխություն ներդրողին կապահովի եկամուտներ մի շուկայում՝ մյուսում ստացած կորուստների դիմաց: Այլ կերպ ասած, հեջավորումը ներդրողին թույլ է տալիս կրճատել ներդրումային ռիսկերը՝ ապագա ժամանակահատվածում ակտիվի գնի ամրագրման միջոցով⁶:

Հեջավորման բացասական կողմը կայանում է նրանում, որ դրա միջոցով ներդրումային ռիսկերի կառավարումը բավական բարդ գործընթաց է և իրականացվում է միայն զարգացած արժեթղթերի շուկայում: Բացի այդ, այս գործիքի կիրառումը ներդրողից պահանջում է նաև ֆինանսական գիտելիքների պատշաճ մակարդակ, կառավարչական հմտություններ և համապատասխան փորձառություն:

Ամփոփելով հարկ է նշել, որ ներդրումային ռիսկերի կառավարման բարձր արդյունավետության ապահովման համար ներդրողներին անհրաժեշտ կլինի ռիսկերի կառավարման մեթոդների և գործիքների համալիր կիրառում՝ ապահովելով ռիսկերի և դրանց կառավարման գծով կատարվող ծախսերի մակարդակների միջև օպտիմալ հարաբերակցություն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. «Մենեջմենթ» Յու. Սուվարյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, Երևան, «Տնտեսագետ» 2009:
2. Быкова Н. Н. Мероприятия по оптимизации управления платежеспособностью и финансовой устойчивостью предприятия на примере ОАО «АвтоВАЗ» // Молодой ученый. 2014. № 14.
3. Макшанова Т. В., Коваленко О. Г. Производные ценные бумаги и финансовые инструменты: сущность и возможности применения // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. 2013. № 3. С. 348–352.
4. Менеджмент инвестиционных рисков/уч. пособие под общ. Ред. М.И.Лешенко. – М., 2006, 194 с.
5. Шапкин В. А., Шапкин А. С., Теория риска и моделирование рискованных ситуаций. – М.: «Дашков и К°», 2007. – 880 с.
6. Н. Kent Baker, Greg Filbeck Investment Risk Management. Oxford University Press, 2015 - Всестраниц: 672 pages, p.34-35

⁶Макшанова Т. В., Коваленко О. Г. Производные ценные бумаги и финансовые инструменты: сущность и возможности применения // Вектор науки Тольяттинского государственного университета. — 2013. — № 3. — С. 348–352, с.351

Արհեստական նեյրոնային ցանցերը գների մոդելավորման գործընթացում

Թևոսյան Ա.

ԵՊՀ (Հայաստան, Երևան)

atevossyan@yahoo.com

Վճռորոշ բառեր՝ նախասնույց արհեստական նեյրոնային ցանցեր, մոդելի գերահարմարեցում, գների մոդելավորում

Искусственные нейронные сети в процессе анализа цены

Тевосян А.

ЕГУ (Армения, Ереван)

atevossyan@yahoo.com

Резюме: В статье рассматривается возможность использования нейросетей Feed Forward для моделирования цен. В статье также представлены вопросы модельных перестановок в процессе машинного обучения. Рассматриваются три этапа генерации моделей в машинном обучении: обучение, валидация (калибровка) и тестирование (оценка), которые помогают избежать переустановок моделей.

Ключевые слова: искусственные нейронные сети, переустановка моделей, прогнозирование инфляции

Artificial neural networks in the process of price analysis

Tevosyan A.

International Scientific-Educational Center, NAS, RA (Armenia, Yerevan)

atevossyan@yahoo.com

Abstract: The article discusses the possibility of using Feed Forward Neural Networks for price modeling. The article also presents model overfitting issues in machine learning models. It discusses the three stages of model generation in machine learning: training (model fit), validation (calibration) and testing (evaluation), which help avoid overfitting.

Keywords: artificial neural networks, model overfitting, inflation forecasting

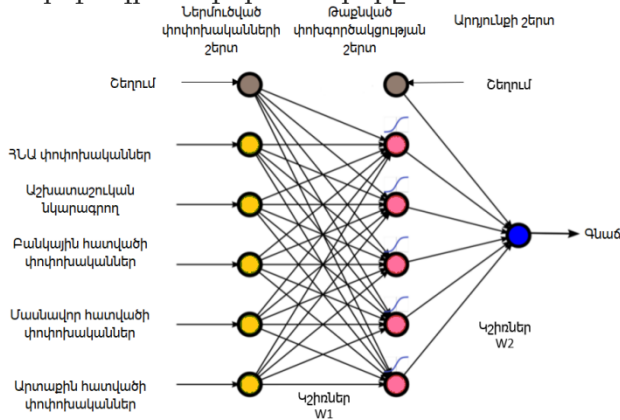
Մեքենաների ուսուցումն իրենից ներկայացնում է համակարգիչներին ինքնավար կերպով ուսուցանելու գիտություն՝ հիմնված իրական աշխարհի փոխազդեցությունների և մարդկային վարվելակերպի ուսումնասիրման, սերտման, կրկնօրինակման, և որ ամենակարևորն է՝ որակական բարելավումը և օպտիմիալացումը ապահովող ալգորիթմների վրա: Մեքենաների ուսուցումը կատարվում է բազմաթիվ մոդելներով: Մույն հոդվածում մենք կխոսենք մեքենաների ուսուցման թերևս ամենահզոր մոտեցման՝ նեյրոնային ցանցերի մասին: Նեյրոնային ցանցերը սկզբնազգծված են եղել մարդկային մտածողության կրկնապատկերով: Նեյրոնային ցանցերը հանդիսանում են ինքնաուսուցանվող համակարգեր: Ինքնաուսուցման ընթացքում, ունումնասիրելով և սերտելով բավականին մեծ ծավալի տեղեկատվություն, ցանցերը կարողանում են բացահայտել մուտքային և ելքային տվյալների միջև եղած թաքնված ամենաբարդ և հաճախ

նակ թաքնված կախվածությունները, կատարել ընդհանրացումներ և գնահատումներ: Հենց նեյրոնային ցանցերի մոդելների միջոցով է հնարավոր եղել հիմնել արհեստական բանականության գաղափարը:

Արհեստական նեյրոնային ցանցերի տեսակը, որը առավելապես օգտագործվում է գների մակարդի մոդելավորման համար, նախասնույց արհեստական նեյրոնային ցանցերն են (Feed Forward Neural Networks կամ FFANN), որոնք օգտագործելով բազմաշերտ ընկալիչներ, ի վիճակի են ընկալել անսահմանափակ քանակի շարունակական ֆունկցիաներ և մոտարկել դրանք՝ վերածելով ընդհանրական արդյունքների:

Նեյրոնային ցանցերը կարող են նկարագրվել որպես կիսապարամետրիկ մոդելներ: Մի կողմից, մոդելի կառուցվածքը և կապերը նախանշվում են ցանցային կառուցվածքի միջոցով, մյուս կողմից, սակայն, ցանցերը իրենք են որոշում, թե մուտքագրված տվյալ-

ների պայմաններում n թ կապերն են կարևոր և n թ կոնկրետ պարամետրերը:

Գծապատկեր 1: Նախասնույց արհեստական նեյրոնային ցանցերի (Feed Forward Neural Networks կամ FFANN) գրաֆիկական ներկայացումը:

Ցանցերի ունակությունը առավելապես բարելավվում է, երբ նախասնույց տվյալների քանակը աճում է:

Առաջնային փուլում ներմուծված տվյալները քայլ-առ-քայլ փոխադրման շերտի մեջ են մտնում, և յուրաքանչյուր հանգույց (Գծապատկեր 1, դեղին հանգույցները) իրենից ներկայացնում է համակցված փոխադրման շերտի ազդանշան մեկմեկու՝ ոչ գծային ֆունկցիաների միջոցով: Այնուհետև, հաջորդ փուլում, փոխադրման շերտում ավելի է խորանում և բարելավվում, երբ սկսում են ձևավորվել ներմուծված տվյալների կշիռները և հարաբերական պարամետրերը: Այս փուլում գործածվում է ոչ բացահայտ փոխադրման շերտը (Գծապատկեր 1, վարդագույն հանգույցները): Թաքնված հանգույցները իրենցից ներկայացնում են բարելավման կամ ակտիվացման ֆունկցիաներ (activation function), որոնք սերտելով ցանցային փոխապակցվածության հատկանիշները և հարմարվելով բազմաթիվ վարքագծային դրսևորումների նվազագույն շեղումներով նմանակում են վերջնական արդյունքը, այս սեպքում՝ գնահ (Գծապատկեր 1, կապույտ հանգույցը): Ընդհանրապես, ոչ գծային հարաբերությունները մոդելավորող ակտիվացման ֆունկցիաները ունեն լոգիստիկ կամ սիգմոիդ տեսք: Հաճախ նաև, երբ կարիք է լինում երկու կամ ավելի դասերի դասակարգային մոդելներ զարգացնելու (classes of classification models) օգտագործվում է Ֆրիդմանի սոֆթմաքս

(softmax) ֆունկցիան (Ֆրիդման և այլք, 2009):

Ինչպես տեսանելի է Գծապատկեր 1-ից, W_1 կշիռների մատրիցը ներմուծված տվյալները համակցում է ցանցի թաքնված փոխադրման շերտի հետ, որտեղից և ձևավորվում են հատկանիշները, որոնք W_2 կշիռների մատրիցի միջոցով ձևավորում է ներծին փոփոխականը՝ գնահը: Հանգույցերի ակտիվացիոն ֆունկցիայի գործակիցները հենց կշիռների մատրիցի տարրերն են: Այսինքն, i -րդ հանգույցի k -րդ շերտի համար ակտիվացման ֆունկցիայի մուտքային արժեք է i -րդ հանգույցի $(k-1)$ շերտի կշիռների մատրիցի գործակիցը: Գծապատկեր 1-ի պարզ բանաձևային տեղը կլինի հետևյալը՝

$$LG(X \cdot W) \equiv \frac{1}{1+e^{-x \cdot w}} \in (0, 1),$$

$$Y = LG(X \cdot W_1^T) \cdot W_2^T \equiv h(X, \beta),$$

Որտեղ $X \cdot W$ իրենից ն ներկայացնում է X հատկանիշի և կշիռների մատրիցի արտադրյալը: Նշենք, որ լոգիստիկ ռեգրեսիան հնարավորություն է տալիս ներմուծել անփոփոք գործակից (շեղում) ցանկացած շերտում:

Սովորաբար ազատ պարամետրերի քանակը որոշվում է թաքնված շերտերի քանակով և յուրաքանչյուր շերտում հանգույցների թվով: Ցանցերն, որոնք ունենում են ավելի քան մեկ թաքնված շերտ, կոչվում են խորը, և հենց այստեղից էլ խորը ուսուցում (deep learning) (ԼեՔուն և այլք (2015)¹: Գուդֆելլո և այլք (2016)²): Չնայած որ սովորաբար ակնկալվում, որ ազատ պարամետրերի աճի հետ մեկտեղ մոդելը ավելի լավ որոյունք կտա, մեծ է հավանականությունը, որ սա կրերի նաև մոդելի գերհարմարմարեցման (overfitting): Գերհարմարեցումը արհեստական բանականության և մեքենաների ուսուցման մեջ ամենախիտ և վտանգավոր խնդիրներից է: Շատ դեպքերում ալգորիթմը չափից լավ է հարմարվում տվյալներին՝ առավելապես կենտրոնանալով մոդելի աղմուկի (noise), այլ ոչ թե ազդանշաններ վրա: Սա շատ հաճախ

¹ LeCun, Y., Bengio, Y., and Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553):436–444.

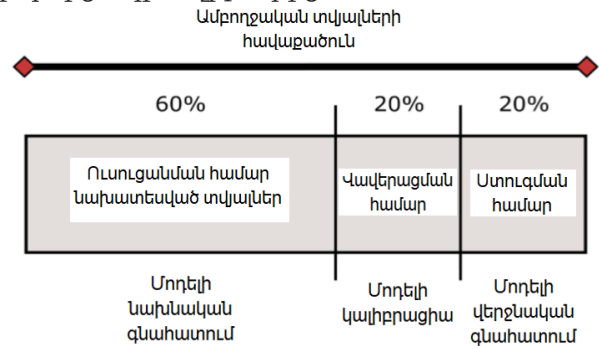
² Goodfellow, I., Bengio, Y., and Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.

պատահում է այն դեպքում երբ տվյալները սակավ են, իսկ մոդելը չափից առավել բարդ հարուստ հանգույցներով: Արդյունքում ունենում ենք ցանցային ալգորիթմ, որը թեև կատարելապես հարմարվել է նոր տվյալներին, բայց թույլ է և չի կարողանում ճշգրիտ կանխատեսումներ կատարել՝ հանգեցնելով ցածր որակի և իրականությանը չհամապատասխանող արդյունքի: Սովորաբար, այս դեպքերում, հարկ է մեքենայի ուսուցումը սկսել համեմատաբար պարզ և փոքր քայլերով, մոդելը փորձարկել վավերացման համար առանձրացրած տվյալների վրա և կատարել խաչաձև վավերացումներ (validation / cross-validation): Սովորաբար, մեդելների գերահամարեցման խնդրից խուսափելու համար, խորհուրդ է տրվում հետևել մոդելների փորձարկման և վավերացման երեք քայլերին: Մրանախապայան է ամբողջական թվային տվյալների բաջանումը երեք մասի՝ ուսուցման, վավերացման և ստուգման՝ խստագույնս պահպանելով պատահական ընտրանքի սկզբունքը բոլոր երեք տվյալին ենթախմբերի համար: Հարկ է նշել սակայն, որ բոլոր երեք խմբերում բավարար քանակի դիտարկումներ ունենալու համար ամբողջական թվային տվյալների հավաքածուն/բազան պետք է լինի բավարար մեծ:

Մոդելների նմանատիպ վերապատրաստման եռակողմ ցիկլը՝ մոդելի ձեւավորումը, հետագա վավերացումը եւ փորձարկումը միայն կարող է ապահովել մոդելի վստահելի ընդհարացնող հատկություններ:

Այսպիսով մոդելի օպտիմալ դիզայնը կախված է տվյալների շտեմարանի չափից,

հարցի բնույթից և շատ հաճախ մոդելավորողի փորձից և գիտելիքներից:

Գծապատկեր 2: Մեքենաների ուսուցման մոդելների երեք փուլերի սխեմատիկ ներկայացում՝ ուսուցում (մոդելի համապատասխանեցումը տվյալներին), վավերացում (ստուգում) եւ փորձարկում (գնահատում):

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. LeCun, Y., Bengio, Y., and Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553):436–444.
2. Glass E., Big data in central banks: 2016 survey, Central Banking Journal 27 (2) November 2016, last modified November 7, 2016, www.centralbanking.com/2474825 2.
3. Goodfellow, I., Bengio, Y., and Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
4. Chiranjit Chakraborty and Andreas Joseph, Machine learning at central banks, September 2017
5. Thomas R. Cook and Aaron Smalter Hall, Macroeconomic Indicator Forecasting with Deep Neural Networks, September 2017.
6. Koop G., Onorante L., Macroeconomic Nowcasting Using Google Probabilities, August 2013.
7. Bholat, D. (2015). Big data and central banks. Bank of England Quarterly Bulletin, 55(1):86–93.
8. Einav, L. and Levin, J. D. (2013). The data revolution and economic analysis. Working Paper 19035, National Bureau of Economic Research.

Содержание

ПОЛИТИКА

Елизбарян В. Д.
История создания и развития Евразийского экономического союза 5

Չևորգյան Մ. Փ.
Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը ԵԱՀԿ Բուդապեշտի, Լիսաբոնի, Ստամբուլի
զազաթաժողովներում (1994-1999 թթ.) 10

Ованнисян А. Ю.
Позиция Республики Казахстан по Арцахскому вопросу на международных платформах 18

Hovhannisyan A. Y.
Dynamics of trade-economic relations development between Armenia and Qazaqstan at the present stage...26

Бадоян Г. В.
Основные подходы к политике безопасности Японии в период Холодной войны 31

Асатрян Л. А.
Режимы безопасности в Азиатско-Тихоокеанский Регионе 38

ПРАВО

Тавадян А. Л.
Роль функции правосознания: анализ структуры и видов 44

ИСТОРИЯ

Погосян /Хахбакян/ Г. Г.
Памятники армянской архитектуры и топонимики в странах Юго-Восточной Азии.
Малайзия, Сингапур, Индонезия, Филиппины 49

КУЛЬТУРА И РЕЛИГИЯ

Панибратцев А. В.
Факторы влияния глобализации на развитие национальной культуры 62

Պողոսյան Լ. Ա.
Մեծ հայրենադարձության ջատագովներն ու «ընդդիմադիրները» Խորհրդային Հայաստանում
և Սփյուռքում՝ ի դեմս Հայ Եկեղեցու և որոշ քաղաքական ուժերի 67

Տ. Հեթում քահանա Թարվերդյան
Սուրբ հայրերի ավանդության անխոնջ թարգմանիչը Եւ մեկնաբանը՝
Պումիտրու Քահանա Ստանիշուաե 77

СОЦИОЛОГИЯ

Григорьян Э. Р.
Социоэнергетика и акупунктура как новая социальная технология 88

ЭКОНОМИКА

Հակոբյան Ա. Պ.
Բավարար կենսամակարդակի իրավունքի իրացվածության մակարդակի համեմատական
վերլուծությունը 99

Ղարիբյան Լ. Ա.
Մարքեթինգային համակարգի ներդրման առանձնահատկությունները առեվտրային
բանկերում 107

Манукян А. А., Мкртчян С. А.
Модернизация российской экономики и институты 111

Աղաջանյան Մ. Ա.
Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական կարգավորումը ՀՀ-ում 118

Սարգսյան Ա. Հ.

Մեքենայական ուսուցման մեթոդների կիրառումը քարտային զեղծարարությունների
բացահայտման ինդրում 124

Պետրոսյան Գ.

Անշարժ գույքի գների ինդեքսի վերլուծությունը, ըստ «Նամբեո» հիմնադրամի
գնահատականների 129

Մկրտչյան Ս. Ա.

Հայաստանի Հանրապետությունում վրանային ճամբարների զարգացման դերը ներքին եվ
ներգնա զբոսաշրջության մեջ 134

Հովնանյան Լ. Ա.

Օտարերկրյա ներդրումների խթանման ուղիները Հայաստանում 139

Հարությունյան Լ. Մ.

Տնտեսաէկոլոգիական զարգացման տեսական մոտեցումների դերը քաղաքականության
մշակման գործում 143

Հովհաննեսյան Ա. Ն., Ղարիբյան Լ. Ա.

Արտարժույթի փոխարժեքի դինամիկայի ուսումնասիրությունը
ՀՀ-ում վերջին տասնամյակում և սպասվելիք միտումները 151

Հովնանյան Լ. Ա.

Ներդրումային ռիսկերը և դրանց կառավարման առանձնահատկությունները 156

Թևոսյան Ա.

Արհեստական նեյրոնային ցանցերը գների մոդելավորման գործընթացում 159

Научно-аналитический журнал

РЕГИОН И МИР

2019, том X, № 6

Учредитель: “Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона” ОО
Регистрационное удостоверение 03 Ц 090670
от 16.02.2011 г.

Адрес редакции: Ереван, 3-ий пр. Тиграна Меца, д. 9
Website: geopolitika.am; E-mail: blacksea-caspian@mail.ru
Тел: (+37410) 23-71-95, 093 944-440, 093 868-797

Ответственный за номер: *Г. Погосян*

Редактор: *Л. Андриасян*

Компьютерная верстка и оформление: *А. Меликсетян*

Подписано к печати 25.05.2019

Бумага офсетная, формат А4

Усл.п.листов 10,25

Шрифты: Times New Roman, Sylfaen

Тираж 200 экз.

Издательство: Общественный институт политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона

Отпечатано в типографии “Time to print”